

BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be ISSUED
out of the Library
without Special Permission

॥ श्रीहरिः ॐ तत्सत् ॥

सद्धर्मानुशासनं नाम ।

श्रीश्रीमधुसूदनसंहिता

शास्त्रम् ॥

श्रीनिगमागममंडलीद्वारा प्रकाशितम्

कलेगताब्दाः ५००२

मुम्बय्या

“ज्ञानसागर” मुद्रणयंत्रालयाधिपति

पं० श्रीधरात्मज

श्रीकृष्णलालशर्मणा

मुद्रितम् ।

द्वितीयं संस्करणम् २००० पुस्तकानि ।

एतस्य अन्यस्य सर्वेष्वधिकारा निगमागममंडलया
स्वायत्तारुता ।

संवत् १९५८ सन १९०१

श्रीपरमात्मने नमः ।

श्रीश्रीमधुसूदनसंहिता ।

प्रथमोऽध्यायः ।

भारतोत्कर्षवर्णनम् ।

यस्मिन् सर्वे यतः सर्वे य. सर्वे सर्वतश्च यः । यश्च सर्वमयो
देवस्तस्मै सर्वात्मने नमः ॥ १ ॥ यतो भूतानि जायन्ते येन
जीवन्ति सर्वतः । यस्मिंस्तु विलये यान्ति नमस्तस्मै परात्मने
॥ २ ॥ मूक करोति वाचाल पशु लंघयते गिरिम् । यत्कृपा तम-
ह वन्दे श्रीजगद्गुरुमव्ययम् ॥ ३ ॥ ब्रह्मपुत्र इति ख्यातो नदः
स्रोतस्विनीपतिः । प्राच्या यस्य वहन्नास्ते वीचिमालासमाकुलः
॥ ४ ॥ प्रतीच्या च नदीनाथः सिन्धुः शास्त्रागणैः सह । वहति
प्रोच्चलद्वीचिराद्रियन् सततं स्थलीम् ॥ ५ ॥ उत्तरा शोभयन्नाशा
नगराजो हिमालयः । देवी भूर्ति समालम्ब्य स्थितो गौरीगुरुर्गि-
रिः ॥ ६ ॥ दक्षिणा दिशमालम्ब्य वीचिभिस्ताडयन् तटम् ।
राजते लवणाम्भोधिर्दुर्द्विषो लोकदुस्तरः ॥ ७ ॥ सोऽयं विस्ती-
र्णमूभागो नानारत्नविशोभितः । नानावृक्षलतापूर्णो नानागिरि-
नदीयुतः ॥ ८ ॥ नानापशुगणैर्लुष्टो नानापक्षिनिषेवितः ।

आर्घ्याणा पुण्यभूमि सा भाग्य वर्षमुच्यते ॥ ९ ॥ मन्ये विधा-
 ना जगदेकवाननम् विनिर्मित वर्षमिदं सुशोभनम् । धर्माख्य-
 पुष्पाणि कियन्ति यत्र वै वैचल्यरूप च फल प्रंचीयते ॥ १० ॥
 कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावत । स ज्ञेयो यज्ञियो देशो
 म्लेच्छदेशस्तत परं ॥ ११ ॥ विष्णुर्वरिष्ठो देवाना हदानामु-
 दधिर्घषा । नदीनाञ्च यया गङ्गा पर्वताना हिमालयः ॥ १२ ॥
 अश्वत्थ सर्ववृक्षाणा राजामिन्द्रो यया वरः । देवीनाञ्च यया
 दुर्गा वर्णाना ब्राह्मणो यया । तथा श्रेष्ठा कर्मभूमिर्भूमौ भारत-
 मङ्गलम् ॥ १३ ॥ इतः स्वर्गश्च मौक्तश्च मध्यश्चान्तश्च गम्यते । न
 खल्वन्यत्र मर्त्याना कर्मभूमौ विधीयते ॥ १४ ॥ चत्वारि भार-
 ते वर्ष युगान्यत्र भवति हि । कृत त्रेता द्वापरश्च कल्श्रान्यत्र न
 कश्चित् ॥ १५ ॥ अत्रापि भारतं श्रेष्ठ जम्बुद्वीपे विशेषत । यतो
 हि कर्मभूरेया अतोऽन्या भोगभूमयः ॥ १६ ॥ गायन्ति देवा
 किल गीतकानि धन्यास्तु ये भारतभूमिभागे । स्वर्गपवगास्पिद्-
 हेतुभूते भवति भूय पुरुषा सुस्त्वात् ॥ १७ ॥ कर्मण्यसक-
 ल्पिततत्फलानि सन्यस्य विष्णो परमात्मरूपे । अथाप्य तां क-
 र्मेमहीमनन्ते तस्मिन्नय ये स्वमलाः प्रयाति ॥ १८ ॥ जानीम नै-
 तत्क वयं विलीने स्वर्गप्रदे कर्मणि देहबधम् । प्राप्स्याम धन्या
 खलु ते मनुष्या ये भारतेनेन्द्रियविप्रहीना ॥ १९ ॥ अहो अमीषा

१ परिदृश्यते पारणामात्रिका प्रकृतिर्की पूर्णता केवलमेकमिष्टेव वर्षे धरावम्—तच्च भार-
 तप्रान्त वर्षम् । तथा हि तुष्या भूते वर्षान्तराणांभारतस्य च प्रकृतिजते विविधैश्वर्यसमूहे
 भारतमेव वर्षे बहुधायां केवलमेक पूर्णप्रकृतिपरिणामरहितमिति स्वतः सिद्धतया प्रतीयते
 निरस्यते यत्र सशयस्तर्कया विरोधविनाम् । प्रकृतिपूर्णपरिणाममुदायमेव च भूमौ मानवस्य
 पूर्णप्रकृतिसम्पन्नस्य सम्भवस्तम्बविगुमर्हतीति युक्तमेव । एवञ्च भारते एव वर्षे युगे युगे म-
 ग्गद्वयतरस्य च विभिन्नो भवति सम्पन्नति च युगप्रकृतिपरिणामत्वपूर्णमनवता तत्र च पूर्णवि-
 काशो धर्मस्य ज्ञानस्य च प्रज्ञात्मकस्य परिचायते । पूर्णज्ञानञ्च जीवानामपवर्गमपकमिति सर्व-
 सम्पत्तम् । २ राजर्षिर्षयस्य मनो । ३ शिवसारतन्त्रम् । ४ इतः श्रेयस्करं श्रीविष्णुपुराणवचम् ।
 ५ इन्द्रियविप्रहीना अघपवादादस्ते न भवति ।

किमकारि शोभनम् प्रसन्न एषा स्विदुत स्वयं हरिः । येर्जन्म ल-
 ध्वं नृपु भारताजिरे मुकुन्दसेवोपयिकं स्पृहा हि नः ॥ २० ॥
 किं दुष्करैः ऋभिस्तपोव्रतैर्दानादिभिर्वा शुजयेन फलगुना ।
 न यत्र नारायणपादपंकजस्मृतिः प्रमुष्टाऽतिशयेन्द्रियोत्सवात्
 ॥ २१ ॥ कल्पायुषां स्थानजयात् पुनर्भवात् क्षणायुषां भा-
 रतभूजयो वरम् । क्षणेन मर्त्येन कृतं मनस्विनः संन्यस्य सं-
 यांत्यभयं पदं हरेः ॥ २२ ॥ न यत्र वैकुण्ठकथासुधापमा न
 साधवो भागवतास्तदाश्रयाः । न यत्र यज्ञेशमस्त्रा महोत्सवः
 सुरेशलोकोऽपि न वै स सेव्यताम् ॥ २३ ॥ यद्यत्र नः स्वर्गसु-
 खावनेषितम् स्विष्टस्य सूक्तस्य कृतस्य शोभनम् । तेनाजना-
 भे स्मृतिमज्जन्य नः स्यात् वर्षे हरिर्यद्भजता शं तनोति ॥ २४ ॥
 हरिकीर्तनशीलो वा तद्भक्ताना प्रियोऽपि वा । शश्रुपूर्वापि मह-
 ता स वन्द्योऽस्माभिरुत्तमः ॥ २५ ॥ वेदाश्रवणे बुद्धिः पुराण-
 श्रवणे तथा । सत्संगेऽपि हि यस्यास्ति स वन्द्योऽस्माभिरुत्तमः
 ॥ २६ ॥ संप्राप्य भारते जन्म सत्कर्मसु पराङ्मुखः । पीथूप-
 कलशं हित्वा विषभाण्डं स इच्छति ॥ २७ ॥ वासुदेवार्चनं हि-
 त्वा दुष्कर्माणि करोति यः । कामधेनुमतिक्रम्य हर्षकीरं स
 इच्छति ॥ २८ ॥ एवं भारतभूभागं प्रशंसन्ति दिवोकसः । तं प्रा-
 प्य विषयासक्तास्ते मुष्टा मायया हरेः ॥ २९ ॥ हिमवद्विन्ध्य-
 योर्मध्यं यस्त्राग्विनशनादपि । प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः
 प्रकीर्तितः ॥ ३० ॥ आसमुद्रात् तु वै पूर्वात् आसमुद्राच्च प-
 श्चिमात् । तयोरेवान्तरं गिर्योराय्यावर्त्तं विदुर्बुधाः ॥ ३१ ॥
 सरस्वतीदृषहृत्योर्दिवनघोर्यदन्तरम् । तं देवनिर्मितं देशं ब्र-
 ह्मार्त्तं प्रचक्षते ॥ ३२ ॥ तस्मिन् देशे य आचारः पारंपर्य-

१ इत पच श्लोकाः श्रीमद्भागवतस्या । २ पूर्वं हीद भारतमज्जामिति प्रसिद्धम् ।
 ३ इत पच श्लोका राजपिबर्षस्य मन्ये । ४ इदानीम तरसकिग या सरस्वती सा प्रा
 यस्मासि पुराणा शनड नाम सरितोरन्ता भूभागे प्रवहन्तिस्मेति प्रचार्यते ।

क्रमागतः । वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते ॥ ३३ ॥
 एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः । स्वं स्वं चरित्रं शिखरेन् पृ-
 थिव्यां सर्वमानवोः ॥ ३४ ॥ सर्वर्तुकुसुमामोदमुदिते सुमनोहरे ।
 शैत्यसौगन्ध्यमान्याढ्यमरुद्भिरुपवीजिते ॥ ३५ ॥ मत्स्यकोकि-
 लसन्दोहसंघुष्टविपिनान्तरे । सिद्धर्षिमुनिभक्तेश्च योगित्यागि-
 गणैर्वृत्ते ॥ ३६ ॥ अस्मिन्दिजातयो देशे संश्रयेन् प्रयत्नतः ।
 शूद्रस्तु यस्मिन् कस्मिन् वा निवसेद्भृत्तिकैर्षितः ॥ ३७ ॥ यत्र
 साक्षादजन्मापि जन्म जग्राह वे हरिः । रामकृष्णादिनाम्ना च
 प्रसिद्धोऽद्भुतचेष्टितः ॥ ३८ ॥ व्यामो वशिष्ठः कपिलो गौतमश्च
 पतञ्जलिः । मरीचिराङ्गिरा ह्यत्रिः पुलस्त्यः पुलहः ऋतुः ॥ ३९ ॥
 वाल्मीकिर्याज्ञवल्क्यश्च कश्यपश्च पराशरः । विश्वामित्रश्च शुक्र-
 श्च मार्कण्डेयो हि रोमशः ॥ ४० ॥ शङ्खश्च लिखितश्चैव कणादः
 कण्व एव च । शाण्डिल्य-जैमिनि-भृगु-भरद्वाजादयो बुधाः
 ॥ ४१ ॥ महर्षयः समुत्पन्ना यत्र त्रैलोक्यपावनाः । यत्र पङ्कत-
 वः सर्वे दर्शयन्त्यात्मवेभैवम् ॥ ४२ ॥ सैषा जयति सद्भूमि-
 स्त्रिलोकीजनमोदिका । जीवैः प्रभूतमुकूतैर्यत्र वै जन्म लभ्यते

१ ज्ञानस्यादी वर्षे भारतएव ज्ञानन्योतिष पूर्णविकासोऽभूत् ततश्च मिसरग्यवनतोमका
 दिदेशत्रयेण निवृत्तपाश्चात्यप्रदेशेषु ज्ञानन्योतिषस्मृतिकाश क्रमश एकाभूत् । वस्तुनस्तु
 वर्षेभ्योऽन्तमेव निवृत्तजगतामादिगुरुस्थानीयमित्यत्र जगत्प्राप्त सशयो विद्यते । एतद्विषयक
 विस्तृतविवरणं प्रस्तुतत्वविद्वत्प्राध्यात्यपिष्ठितानां सदर्भेषु द्रष्टव्यम् । २ राजापरिवर्षेभ्य मनो ।
 ३ नाभ्यङ्गागतवर्षादेशान्तर किमपि पर्यङ्कतैर्भगवोश्च शक्नोति प्रदर्शयितुम् । अत्रैव देशे
 स्वतः पर्यङ्कनत्रये यथाकालमूर्णसम्पदा समागिर्भूय जीवान्यपागमुष्यकारणतां वदन्ति ।
 देशान्तरेषु तु प्रयश्चत्वारो वा ऋतव सम्भवन्ति । भारतवर्षेभ्य तु सर्वत्रैव पर्यङ्कताम्पू-
 र्णविकाश परिदृश्यते । वस्तुस्थे प्रतिमासमेव चात्र प्रदेशभेदेन ऋतुमुष्णसुमन्मम्भवन्ति
 भारतीयप्रकृतेः परम वैभवं भव्यम् । एवञ्च प्रदेशविशेषे वास्य धीमातिरैकेषु सुखशील-
 ता प्रदेशान्तरे तदेवात्मभूयते । ईत्यातिशये च प्रदेशविशेषे निदाघर्षात्पर्यमप्यत्र तदेव
 गायत्रीनियती ।

॥ ४३ ॥ देहाङ्गेषु यथा श्रेष्ठं प्राणिनां मस्नकं तथा । भूभागे पाव-
 नो देश आर्ष्यावर्त्त इति स्मृतः ॥ ४४ ॥ ब्रह्मावर्त्ता जनपदस्त-
 त्रापि परमोत्तमः । कालिन्दी वहते यत्र गङ्गा च मुनिसेविता
 ॥ ४५ ॥ ब्रह्मावर्त्तस्य मध्येऽपि नानाहर्म्यविभूषितम् । कान्यकु-
 ब्जाख्यनगरं सर्वश्रेष्ठं स्वकैर्गुणैः ॥ ४६ ॥ यस्य श्रेष्ठवरम्यत्यप-
 वित्रत्वादिकान् गुणान् । श्रुत्वा पुरापि समभूत् विस्मितः सर्वतो
 जनः ॥ ४७ ॥ यत्र च ब्राह्मणगणा जगत्पृथ्व्यपदांबुजाः । राजानः
 क्षत्रियाश्चासन् प्रथितोरुपराक्रमाः ॥ ४८ ॥ अस्थैव भूमिभागस्य
 लोकस्य वसतो गुणान् । कीर्त्तयंतोऽपि कवयो न तृप्तिं लेभिरे
 पराम् ॥ ४९ ॥ पञ्च तस्मात् कान्यकुब्जादूतनीता द्विजोत्तमाः ।
 प्राच्येप्त्वासन् वेदविज्ञाः सवशास्त्रविशारदाः ॥ ५० ॥ भट्टनारायणो
 दक्षो वेदगर्भोऽथ छादरः । श्रीहर्षश्च कविश्चैते कान्यकुब्जात्समा-
 गताः ॥ ५१ ॥ गोयानेष्वधिरूढांस्तान् विप्रान् खड्गादिभिर्युतान् ।
 पत्तिवेशान् समालोक्य विषादो नृपतेरभूत् ॥ ५२ ॥ अश्रद्धावि-
 कलं ज्ञात्वा राजानं ते द्विजोत्तमाः । आशीर्वादार्थनिर्माल्यं मल्ल-
 काष्ठे निचिक्षिपुः ॥ ५३ ॥ प्रक्षिप्तं चैव निर्माल्ये विप्रैस्तेर्ब्रह्मया-
 दिभिः । अभूत् काष्ठं सजिवं तत् फलपल्लवसंयुतम् ॥ ५४ ॥
 दृष्ट्वैतन्महदाश्चर्यं राजा कम्पान्वितोऽभवत् । स्तोत्रञ्च बहुधा ते-
 धामकरोत् स नृपोत्तमः ॥ ५५ ॥ ततो मनीषिणां तेषां योगशक्तिं
 निरीक्ष्य ताम् । पूर्वभारतभूपालाः सेवातत्परमानसाः ॥ ५६ ॥
 आज्ञानुकूलवर्त्तित्वे शिष्यत्वेऽपि च निष्ठिताः । पौरोहित्ये स्व-
 वंशीये प्रायुंजत महात्मनः ॥ ५७ ॥ पुरासीत् योगिनां श्रेष्ठो ब्रह्म-
 वेत्ता त्रिकालवित् । मुनिभिर्वन्द्यचरणो महर्ष्यग्रयः प्रतापवान् ॥ ५८ ॥
 तेजस्वी च तपोनिष्ठः सर्वशास्त्रार्थवित् कविः । त्रैलोक्यपूजित-
 श्चाऽसौ सर्वजीवोपकारकः ॥ ५९ ॥ पवित्रमूर्त्तिशीलश्च पूतकर्मा

जितेन्द्रियः । कर्मणो गतिसवेत्ता भग्नाजो महामतिः ॥ ६० ॥
 तस्य तेजःप्रभावेन ह्याश्रमाम्याशवर्त्तिनः । व्याघादयोऽपि हिंस्-
 त्व तत्पुत्रुर्हीनजन्तुषु ॥ ६१ ॥ तस्यैव निर्मले वंशे मुनिराजो महाय-
 शाः । वेदान्तज्ञो महाप्राज्ञः श्रीहर्षोऽजनि धार्मिकः ॥ ६२ ॥ तस्य
 वंशे योगिनश्च गुणवन्तस्तपस्विनः । विद्वान्मः पुण्यचरिताः प्रसि-
 द्धा बहुशोऽभवन् ॥ ६३ ॥ कवीना कृतहर्षस्य श्रीहर्षस्य महाकवेः ।
 वियत्स्वपि शताब्देषु गतेषु जगतीतले ॥ ६४ ॥ जातस्त-
 ङ्गिमले वंशे गगनारायणो द्विजः । वेदादितत्वशास्त्राणां पारा-
 यणपरायणः ॥ ६५ ॥ ज्येष्ठः पुत्रो गुणाधारस्तस्य श्रीमधुसू-
 दनः । अभूत् विषयविद्वेषी तेजसा भास्वरूपमः ॥ ६६ ॥ महाप-
 वित्रास्ते देशा ये गगतीरवर्त्तिनः । तेषु मुक्तत्रिवेणीति महातीर्थ
 मतं शुभम् ॥ ६७ ॥ यस्मिन् तीर्थे मुनिवरो जन्मागृह्णात् शुभे-
 ऽहनि । यत्र प्रवहते गगा देवर्षिनरपूजिता ॥ ६८ ॥ जलोद्घाताद्घा-
 सोग्रा फेननिर्मलहासिनी । क्वचिद्वेणीकृतजला क्वचिदावर्त्तशोभि-
 ता ॥ ६९ ॥ क्वचित् स्तिमितगम्भीरा क्वचिद्रयसमाकुला । क्वचित्
 गम्भीरनिघोषा क्वचिन्निस्तब्धनिस्वना ॥ ७० ॥ भक्तसंघाप्लुतजला

१ विद्वान्मन्त्रिणोऽपि मुनिवरो भग्नाजः सुगुणोर्देवार्थकालकस्य बृहस्पतस्तनुजः ।
 तस्यैव महर्षिर्भग्नाजस्य पुरपन्तरितो वंशधरो मुनिवरा अहर्षो अर्णविक्रकवित्त्वशासित
 म्पद्मस्मुरभेडतो बहुविज्ञानविद्यासात् । त प्रणीता नैयधर्मात्पादमन्था भारतायकाव्यता
 गरस्य महामन्वरलक्षणेणाद्रियन्ते । महापुरपणाज्ञगति प्रसिद्धानां सर्वेषामेव बाल्यचार
 । कर्मणि विस्मयकरनाभाघटनावलीर्णमनुश्रूयते । महापुरपस्य क्वचिद्दाम्ण श्रीहर्षस्य च
 बाल्यावतविषयिणो गेनैव क्वचिदत्यम्पश्रूयते । २ मुनिवस्य श्रीहर्षस्य चतुर्वर्तिपुरा
 न्तरित सुप्रसिद्धो महात्मा आगगाधर आसीत् । त च श्रीहर्षस्यस्य समु-
 च्चल्यतममि
 रक्षन्तीति । श्रीगगाधराद् पुरपन्तरितो महात्मा गगनारायणोऽभूत् । तस्यैवैतस्य
 परमधार्मिको यशस्वी दानशालो महर्ष्यधर्मैश्च बहुबन् स्वकल्पुणामुनिवरो श्रीमधुसू-
 दनगमभवत् । एवञ्च त महाकवे श्रीहर्षस्य त्रिंशत्पुराऽन्तरित आसीत् । ३ गगाधरुण
 सार्वभौमीति चतुर्प्रयाणाभ्यन्तरसंगमापगमानुगतो यथाक्रम मुक्तत्रिवेणी मुक्तत्रिवेणीति
 महातीर्थद्वय समुद्रतन् तत्र मुक्तत्रिवेणीति तार्थ प्रयोगे दृश्यते । मुक्तत्रिवेणीत्यपरबगदेशो
 प्कल्पितम् । तस्यैव महात्मार्षस्य तत्रिद्वये प्रामात्रिणे मुनिवस्य आमधुसूदनस्य जनिगम् ।

निर्मलोत्पलसंकुला । क्वचिदुद्भूतपुलिना क्वचिदुत्कीर्णवालुका
 ॥ ७१ ॥ हंससारससंघुष्टा चक्रवाकोपशोभिता । मत्तैः सदा विहं-
 गैश्च ह्यभिपन्ना समन्ततः ॥ ७२ ॥ क्वचितीरुहैर्वृक्षैर्मालाकारैर्वि-
 शोभिता । क्वचित् फुल्लोत्पलाच्छन्ना क्वचित् पद्मवनाकुला
 ॥ ७३ ॥ क्वचित् कुमुदपुष्पाणां कुङ्कुमलैरुपशोभिता । नानापुष्प-
 रजोध्वस्ता रम्या मुनिनिषेविता ॥ ७४ ॥ व्यपेतमलसंयोगा मणि-
 निर्मलदर्शना । फलपुष्पैः किसलयैर्युक्ता गुल्मैश्च सर्वतः ॥ ७५ ॥
 विष्णुपादोद्भवा दिव्या ह्यपापा पापनाशिनी । शिशुमारैश्च नक्षैश्च
 भुजंगैश्च समाकुला ॥ ७६ ॥ शङ्करस्य जटाजूटात् भ्रष्टा सागर-
 गामिनी । समुद्रमहिषी गंगा सारसशौच्यनादिता ॥ ७७ ॥ रंजिता
 पुष्पमालाभिभूषिता भूषणोत्तमैः । मुक्तिदा दर्शनादेव पापघ्नी
 जाह्नवी नदी ॥ ७८ ॥ तत्रैव ब्रह्मवर्ष्येण क्षमया च दमेन च ।
 बेराग्यार्जवसन्तोषैः परोपकृतिवृत्तिभिः ॥ ७९ ॥ सदाचारप्रचारै-
 श्च भगवद्भावभक्तिभिः । आसीन्महर्षिचरितः स श्रीमान् मधुसू-
 दनः ॥ ८० ॥ प्रज्ञेया वा विसारिण्या यो बलेन धनेन वा । घुरं
 वहति गोत्रस्य जननी तेन पुत्रिणी ॥ ८१ ॥ एकेनापि सुपुत्रेण
 सिंही स्वपिति निर्भयम् । सदैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति रासभी
 ॥ ८२ ॥ कुम्भः परिमितमम्भः पिबत्यसौ कुम्भसम्भवोऽम्भोधि-
 म् । अतिरिच्यते सुजन्मा कश्चिज्जनकं निजेन चरितेन ॥ ८३ ॥
 पात्रं न तापयति नैव मलं प्रसूते स्नेहं न संहरति नैव गुणान् क्षि-
 णोति । द्रव्यावसानसमये चलतां न धत्ते सत्पुत्र एष कुलसद्गनि
 कोऽपि दीपः ॥ ८४ ॥ सत्पुत्रस्तादृशः सोऽभूत् श्रीहर्षकुलभूष-
 णम् । धनवानपि निष्पापः प्रकृत्योदारचेष्टितः ॥ ८५ ॥ दान-
 शीलः सुशीलश्च परोपकृतिदीक्षितः । निर्लिप्तो विषयेष्वासीत्
 जलेष्वम्बुजपत्रवत् ॥ ८६ ॥ प्राच्यदेशेषु लब्ध्वा स जन्म कल्या-

षवाछकः । यज्ञियेषु प्रदेशेषु शास्त्रशासननोदितः ॥ ८७ ॥ वि-
 प्रमुख्यो मुनिश्रेष्ठः सदसद्भावचित्तकः । ब्रह्मावर्तणु वासं वै मेने
 स शुभकारकम् ॥ ८८ ॥ तपोवनेषु दुष्टेषु प्राचीनेषु कली युगे ।
 स उवास महोत्ताने श्यामाशुकानिनादिते ॥ ८९ ॥ मयूरकेकाक-
 णिते कोकिलेः कलनादिते । विविधैः पुष्पसंघैश्च चारुचित्रवि-
 चित्रिते ॥ ९० ॥ माधवीमल्लिकाजातिपुष्पयुञ्जविशोभिते । स्थ-
 लपद्मेर्गन्धराजैः स्वर्णगुल्मैश्च भूषिते ॥ ९१ ॥ रसालैर्वदरीभिश्च
 सिन्दुवारैः शिरीषकैः । कदम्बाजुनसर्ज्जैश्च सुरम्यरूपशोभिते
 ॥ ९२ ॥ चन्दनेस्तिलकेस्तालेस्तभालैरतिमुक्तकैः । पद्मकैः सरलै-
 श्चैव दशकैश्चारु सजिते । वानीरैस्तिमिदैश्चैव वकुलैः केतकैरपि
 ॥ ९३ ॥ द्रुमैर्वह्वर्धियुक्ते विचित्रे चित्तहारके । गङ्गरं योगसिद्ध्यर्थं
 तत्र पञ्चवटीतले । निर्मत्यास्तौ मुनिस्तस्वौ ब्रह्मध्यानपरायणः
 ॥ ९४ ॥ गृहस्थाश्रमकर्मणि कुर्वन् धर्मरतः सदा । भक्तितो भाव्य-
 या शश्वत् सेव्यमानो दिवन्निशम् ॥ ९५ ॥ दुःखपूर्णाऽपि ससारो
 यस्य दर्शनमात्रतः । आसीदमन्दसंशातिसुखधर्मालयः क्षणात्
 ॥ ९६ ॥ मानुष्य वरजन्म भूरिबिभशो दीर्घायुरारोग्यता सन्नि-
 त्तं सुमुतः सती प्रियतमा भक्तिश्च नारायणे । विहृत्वं सुजनत्व-
 मिन्द्रियजयः पात्रेषु दाने रतिः आसस्तस्य सतस्त्रयोदशगुणाः
 संसारिणा दुर्लभाः ॥ ९७ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसहितायां भारतोत्कर्षवर्णनं नाम प्रथमोऽध्यायः ।

१ अथवास्मिन्कन्याश्रमप्रार्थिना भिन्नदेशजानेकारि मुमुक्षुणा स्वश्रेयैऽप्युना कर्मभूमिर्ब्र-
 ह्मावर्तदेश एववर्त्मार्थमाश्रयणीव इति शास्त्रेषु विहितमभ्यते । अत एव मुनिवर श्रीम-
 धुसूदन पूर्वभारतमजतोपि सर्वत्र ब्रह्मावर्तं वासमियेष । २ अथ पचनविन्वधाव्यशोकादि
 पचनभूमिन्वत पवित्रस्थान शास्त्रेषु पचवटीति नाम्नाऽभिधीयते पचवटीस्थान गमाती
 वादिमहतीरेषुत्वमेति तत्रशास्त्रेषु कथितम् । विशेषतश्चाध्यात्मिकसाधनविषयेषु सर्ववि-
 धेषु पचवटीस्थानमाश्रित्य साधने कृते साधकस्याऽसिद्धिं सज्जयत इति प्रसिद्धम् ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

सदाचारवर्णनम् ।

श्रीमधुसूदनं पुण्यं सर्वज्ञं ज्ञाननिर्मलम् । सर्वशास्त्रेषु तत्त्वज्ञं सदा
ध्यानपरायणम् । जितेन्द्रियं जितक्रोधं जिताहारं जितामयम् ॥ १ ॥
पञ्चवट्यां स्थितं सौम्यं सन्ध्योपासनतत्परम् । ब्रह्मविद्धिर्म-
हाभागैर्ब्राह्मणैश्च समावृतम् ॥ २ ॥ गुणज्ञं सर्वभूतानां परार्थैक-
प्रयोजनम् । वृकन्तं परमात्मानं मुनीनामुग्रतेजसाम् ॥ ३ ॥ तमे-
वं गुणसम्पन्नं नारीणामुत्तमा वधूः । सुन्दरी या प्रिया वामासुन्द-
री तत्त्वविद्वरा ॥ ४ ॥ पञ्चवट्या स्थिता साध्वी मुनींस्तौत्साधुक-
र्मणः । प्रणम्य दण्डवद्भ्रूमां स्वामिनं वाक्यमब्रवीत् ॥ ५ ॥ दे-
व्युवाच । भगवन् सर्वशास्त्रज्ञ सर्वभूतहिते रत । धर्मतत्त्वं तु मां
ब्रूहि साङ्गोपाङ्गविधानतः ॥ ६ ॥ एवं पृष्टः स भगवान् सभामध्ये
स्त्रिया तदा । मुनीनालोक्य नेत्राम्यां वाक्यमेतदभाषत ॥ ७ ॥
श्रीश्रीमधुसूदन उवाच । उच्छिष्टोच्छिष्ट भद्रं ते देवि तत्त्वविदाम्बरे ।
वक्ष्यामि धर्मसर्वस्वं ब्रह्मणा कीर्तितं पुरा ॥ ८ ॥ समाहितमना
देवि शृणु त्वं गढतो मम । इत्युक्त्वा ब्रह्मवित् श्रेष्ठो मुनीन्द्रः स
तपोनिधिः ॥ ९ ॥ नारायणं जगन्नाथं सर्वभूतहृदि स्थितम् । वासु-
देवं जगद्योनिं योगिध्याननिरंजनम् ॥ १० ॥ आनन्दममृतं नित्यं
परमात्मानमीश्वरम् । ध्यायन् हृदि हृषीकेशं मनसा सुसमाहितः ।

१ वामासुन्दरीति नाम न विशेषणम् । २ मुनिः श्रीमधुसूदनो बहुसमावृत स्वायसरकमेण
धर्मोपदेशदानादिमिलेकैकोपकारससाधने प्रकृत्यैव नितराम्प्रोत्तिमश्चास्ति । पतिप्राणश्रीविवापरा
सहधर्मिणी च तस्य पृहकार्यतोऽवसर लब्धैव धर्मरूपिण पतिन्धर्मोपदेशश्रवणेच्छया तत्त्वजि-
ज्ञासादिभिर्ध सदैव शीणितवती । एवं च तत्र श्रोतृमण्डलेषु धर्मज्ञानजिज्ञासिषु सदैव
विविधशास्त्रपुराणतन्त्रादिब्याख्या समाख्याताऽभूत् ।

नेत्राम्यां ता सपालोक्य कृपया वाक्यमब्रवीत् ॥ ११ ॥ धर्मेणैव
जगत् सुरक्षितमिदं धर्मो धराधारकः धर्माद्दस्तु न किञ्चिदस्ति
भुवने धर्माय तस्मै नमः ॥१२॥ एक एव सुहृद्दर्मो निधनेष्यनु-
याति यः । शरीरेण सम नाश सर्वमन्यत्तु गच्छेति ॥ १३ ॥ धर्मं
वक्ष्यामि तत्त्वेन यद्योक्त परमेष्ठिना । चराचराणां बोदारं पावनं
शुभमन्ययम् ॥ १४ ॥ सह यज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजाप-
तिः । अनेन प्रसविष्यध्वमेव वोऽस्त्विष्टकांमधुक् ॥ १५ ॥ देवान्
भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः । परस्परं भावयन्तः श्रेयः पर-
मवाप्स्यथ ॥१६ ॥ इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभा-
विताः । तेदं च न प्रदायेम्यो यो भुंक्ते स्तेन एव सः ॥१७॥ यज्ञशि-
ष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः । भुजते ते त्वघ पापा ये
पचन्त्यात्मकारणात् ॥१८॥ अनाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भ-
वः । यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥१९॥ कर्म ब्रह्मोद्भवं
विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् । तस्मात् सर्वगत ब्रह्म नित्य यज्ञे प्रति-
ष्ठितम् ॥२०॥ एवं प्रवर्तित चक्र नानुवर्तयतीह यः । अघायुरिन्द्रि-
यारामो मोघं देवि स जीवति ॥ २१ ॥ आचारः प्रथमो धर्मः
श्रौतः स्मार्तः सत्ता मतः । तस्मादेतत् समायुक्तं गृह्णीयादात्मनो

१ श्रीमद्भगवत् पुन्यपादश्चैवृष्यद्रूपयनवेदन्वभस्य । अतएव “ धर्मो विश्वस्य
जगत् प्रतिष्ठा लोके धर्मिष्ठ प्रजा उपमर्षति धर्मेण पापमपनुरिति धर्मो सर्वं प्रतिष्ठित त
स्माद्धर्मं परमं षडिति ” ॥ इति श्रुति । २ यज्ञशब्देनात्र धर्मो विवक्षित । धर्मेण हि जीवा-
नामनर्दिसम्बन्धो विद्यते । एते मत्त श्लोका श्रीमद्भगवद्गीतायाम् । ३ एव धर्मभावम
भिधारयन् जगदीश्वरो विभुर्बिम्बे व्याप्यावाधित धर्ममाधनेनैव जीवो निजामुवाचि त्रमेण
समाधयति धर्मसाधनरूपेणैव संप्रयार्थत ष जमान्तमवाप्य दीर्घमपदम् स्वयोग्या
समतमुक्ते एव ष सग्यदा सम्भोगेषु धर्मस्यैव एवकारणतामनुबिन्ध्य पूर्वजन्मानुष्ठि
तधर्मस्योपकारितामनुसृत्य ष निसिद्धैर्धर्मैर्द्विधर्मैश्चन्द्रधर्मैर्जलाधर्मैश्च बुद्धिमान् नियुक्ते
स्वोपकारार्थं ष सप्यमेव तदवशिष्टं व्यर्थीकरोति । जीवोऽज्ञानहृतोऽपारिज्ञाय धर्मस्वैवमनी-
किक्रमाहन्त्य प्रयोजनैकान्त्यैव धर्ममाधनस्य यो विस्मरति धर्ममिन्द्रियामतो ध्रुवमेव स
दृक्त्वमनुभवति हर्षुद्धिः इति जन्मिन् कश्चिद्वेदह ।

द्विजैः ॥ २२ ॥ चतुर्णामपि वर्णानामाचारो धर्मपालनम् ।
 आचारत्रष्टदेहानां भवेद्धर्मः पराङ्मुखः ॥ २३ ॥ वैदिकैः क-
 र्मभिः पुण्यनिषेकादिर्हिजन्मनाम् । कार्प्यः शरीरसंस्कारः पा-
 वनः प्रेत्य चेह चै ॥ २४ ॥ गर्भैर्होमैर्जातकर्मचौडमोञ्जीनिबंध-
 नैः । वैजिकं गार्भिकञ्चैनो द्विजानामपमृज्यते ॥ २५ ॥ मङ्ग-
 ल्यं ब्राह्मणस्य स्यात् क्षत्रियस्य बलान्वितम् । वैश्यस्य धनसं-
 युक्तं शूद्रस्यह जुगुप्सितम् ॥ २६ ॥ शर्मवत् ब्राह्मणस्य स्यात्
 राज्ञो रक्षासमन्वितम् । वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रेयसंयु-
 तम् ॥ २७ ॥ स्त्रीणां सुखोद्यमकूरं विस्पष्टार्थं मनोहरम् । नाम
 स्याद्दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत् ॥ २८ ॥ गर्भाष्टमेऽब्दे
 कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् । गभदिकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वा-
 दशे विशः ॥ २९ ॥ गार्हस्थ्यं परमं धर्म सर्वेषां मनुजन्मनाम् ।
 तदेव कथयाम्यादौ शृणु भामिनि ! तत्त्वतः ॥ ३० ॥ पञ्चय-
 ज्ञविधानं तु गृही नित्यं न हापयेत् । ब्रह्मयज्ञो देवयज्ञः पितृ-
 यज्ञस्तथैव च । भूतयज्ञो नृत्यज्ञश्च पञ्चयज्ञाः प्रकीर्तिताः ॥ ३१ ॥
 स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञः स्यात्पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो दैवो बलि-
 भौतो नृत्यज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥ ३२ ॥ ब्रह्मनिष्ठो गृहस्थः स्या-
 द्ब्रह्मज्ञानपरायणः । यद्यत् कर्म प्रकुर्वीत तद्ब्रह्मणि समर्पयेत्
 ॥ ३३ ॥ न मित्याभाषणं कुर्म्यान्न च शाठ्यं समानरेत् । देव-

१ सदाचारगुणानमेव मनुष्याणाम् मुख्यवर्तन्यतया निर्दिष्टम् । सदाचारपालनेन हि सद्-
 सद्गति सम्पन्नो जीव सवाम स्वर्गोद्यस्य तत क्रमेण सत्कर्मसाधनादिना पितृशुद्धी
 सत्ज्ञातायातिन्वामस्य च ज्ञानरायस्य भवत्यधिकारी । अतो हि सदाचारगुणानमेव शब्देण
 सर्वश्रेष्ठतया समादिष्टम् इदं वचनद्वयम् श्रीदक्षस्मृतौ । अत एव “आचार प्रथम” “एष
 आदेश-उपदेश”-वेदोपनिषत्-“ एतन्नृशासनम्”-“एवमुपासितव्यम्”-“ नो इत
 राणि” । इत्यादि श्रुति । २ वैदिकैरित्यादि पञ्चचनानि श्रीमत्पूज्यवाकराजपितृवर्षस्य मनो ।
 ३ गर्भसम्प्राधिभि । ४ इदानीन्तनकाले चतुर्वर्षि वर्णेषु (छलु घसीटे रूडे लूडे) नामानि
 व्यवहृन्ति स व्यवहारश्च धर्मशास्त्रविरुद्ध एव । ५ श्रीवमस्मृतौ । ६ श्रीमत्पूज्यवाकराज-
 पितृवर्षस्य मनो ।

तातिथिपूजासु गृहस्थो निरतो भवेत् ॥ ३४ ॥ मातरं पितर-
 श्चैव साक्षात् प्रत्यक्षदेवताम् । मत्वा गृही निषेवेत सदा सर्वप्रय-
 त्नतः ॥ ३५ ॥ आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः पिता मूर्तिः प्रजापतेः । भ्राता
 मरुत्पतेर्मूर्तिर्माता साक्षात्क्षितेस्तनुः ॥ ३६ ॥ दयाया भगिनी मूर्ति-
 र्धर्मस्यात्माऽतिथिः स्वयम् । अग्नेरभ्यागतोमूर्तिः सर्वभूतानि
 चात्मनः ॥ ३७ ॥ तुष्टायां चैव मातारि तुष्टे पितरि भामिनि ! ।
 देवप्रीतिर्भवेत्साधि ! परं ब्रह्म प्रसीदति ॥ ३८ ॥ आसनं शयनं
 वस्त्रं पानं भोजनमेव च । तत्तत्काल परिज्ञाय मात्रे पित्रे नियोज-
 येत् ॥ ३९ ॥ श्रावयेन्मृदुलां वाणीं सर्वदा प्रियमाचरेत् । पि-
 त्रोराज्ञानुसारी स्यात् सत्पुत्रः कुलपावनः ॥ ४० ॥ जीवतो वा-
 क्यकरणाऽमृताहे भूरिभोजनात् । गयाया पिण्डदानाच्च त्रिभिः पु-
 त्रस्य पुत्रता ॥ ४१ ॥ औदृत्य परिहासश्च तर्जन परिभाषणम् ।
 पित्रोश्चैव न कुर्वीत यदीच्छेदात्मनो हितम् ॥ ४२ ॥ मातरं पितर वी-
 क्ष्य नत्वोच्छिष्टेत्ससंभ्रमः । विनाज्ञया नोपावेशेत्संस्थितः पितृशा-
 सने ॥ ४३ ॥ विद्याधनमदोन्मत्तो यः कुर्व्यात्पितृहेलनम् । स या-
 ति नरकं घोरं सर्वधर्मबहिष्कृतः ॥ ४४ ॥ मातरं पितर पुत्रं दारान-
 तिथिमोदरान् । रिक्त्वा गृही न भुञ्जीयात्प्राणेः कण्ठगतैरपि ॥ ४५ ॥
 वञ्चयित्वा गुरून् बन्धून् यो भुंक्ते स्वोदरंभरिः । इहैव लोके गर्हो-
 ऽसावमुत्र नरकं व्रजेत् ॥ ४६ ॥ गृहस्थो गोपयेद्दारान् विद्यम-
 म्यासयेत् सुतान् । पोषयेत् स्वजनान् बन्धूनेषु धर्मैः सनातनः
 ॥ ४७ ॥ जनन्या वर्द्धितो देहो जनकेन प्रयोजितः । स्वजनैः
 शिसितः प्रीत्या कोऽधमस्तान् परित्यजेत् ॥ ४८ ॥ एषामर्थे
 प्रिये नित्यं कृत्वा कष्टशतान्यपि । प्रीणयेत्सततं शक्त्या धर्मो

१ ब्रह्मनिष्ठ इत्यादि वचनत्रय श्रीमहानिर्वाणतत्रस्थम् अतएव "मातृदेवो भव" वितृदेवो
 भव" इति श्रुतिः । २ श्रीमद्भगवत् । ३ श्रीमद्भगवत् पूज्यगद्गृह्यार्हपावनस्य ।

होप सनातनः ॥ ४९ ॥ स धन्यः पुरुषो लोके स कृता परमा-
 र्थवित् । ब्रह्मनिष्ठः सत्यसन्धो यो भवेद्भुवि मानवः ॥ ५० ॥
 न भार्यां ताडयेत् क्वापि धनवत् पालयेत्सदा । न त्यजेत् घोर-
 कष्टेऽपि यदि साध्वी पतिव्रता ॥ ५१ ॥ ऋते स्वीयां चेतसापि
 स्त्रियमन्यां न संस्पृशेत् । दुष्टेन चेतसा विद्वानन्यथा नारकी
 भवेत् ॥ ५२ ॥ विरले शयनं वासं त्यजेत् प्राज्ञः परस्त्रिया ।
 अयुक्तभाषणञ्चैव स्त्रियं शौर्ध्वं न दर्शयेत् ॥ ५३ ॥ धनेन वास-
 सा प्रेम्णा श्रद्धयामृतभाषणैः । सततं तोषयेद्द्वारान् नाप्रियं क्व-
 चिदाचरेत् ॥ ५४ ॥ उत्सवे लोकयात्रायां तीर्थेष्वन्यनिके-
 तने । न पत्नीं प्रेषयेत् प्राज्ञः पुत्रामात्यादिवर्जिताम् ॥ ५५ ॥
 यस्मिन् नरे स्वसर्वस्वे तृष्ठा भार्या पतिव्रता । सर्वां धर्मः कृ-
 तस्तेन पितृदेवप्रियो हि सः ॥ ५६ ॥ चतुर्वर्षावधि सुतान् ला-
 लयेत् पालयेत् पिता । ततः षोडशपर्यन्तं गुणान् वियाश्च
 शिक्षयेत् ॥ ५७ ॥ विंशत्यब्दाधिकान् पुत्रान् प्रेषयेद्बृहकर्मसु ।
 ततस्तात् हृल्यभावेन मत्वा स्नेहं प्रदर्शयेत् ॥ ५८ ॥ कन्याप्येवं
 पालनीया शिक्षणीयातियत्नतः । देया वराय विदुषे धनरत्न-
 समाचिता ॥ ५९ ॥ एवं क्रमेण भ्रातृंश्च स्वसृभ्रातृसुतानपि ।
 ज्ञातीन् मित्राणि भृत्यांश्च पालयेत् तोषयेद्गृही ॥ ६० ॥ ततः
 स्वधर्मनिरतानेकग्रामनिवासिनः । अभ्यागतानुदासीनान् गृहस्थः
 परितोषयेत् ॥ ६१ ॥ देवर्षिपितृभूतानि ज्ञातीन्वन्धुंश्च भागिनः ।
 असंविभज्य चात्मानं यज्ञवित्तः पतत्येधः ॥ ६२ ॥ यद्येवं ना-
 चरेद्देवि ! गृहस्थो विभवे सति । पशुमेव स विज्ञेयः स पापी
 लोकगर्हितः ॥ ६३ ॥ निद्रालस्यं देहयत्नं केशविन्यासमेव च ।
 आसक्तिमदाने वस्त्रे नातिरिक्तां समाचरेत् ॥ ६४ ॥ युक्ताहारो
 युक्तनिद्रो मितवाङ्मितिमैथुनः । स्वच्छो नम्रः शुचिदर्शो युक्तः

स्यात्सर्वकर्मसु ॥ ६५ ॥ शूरः शत्रो विनीतः स्याद्बान्धवे गुरु-
 सन्निधौ । जुगुप्सितान् न मन्येत नावमन्येत मानिनः ॥ ६६ ॥
 सौहार्दं व्यवहारांश्च प्रवृत्तिं प्रकृतिं नृणाम् । सहवासेन तर्कैश्च
 विदित्वा विश्वसेततः ॥ ६७ ॥ त्रसेद्वेष्टुरपि क्षुद्रात्समयं वीक्ष्य
 बुद्धिमान् । प्रदर्शयेदात्मभावान् नैव धर्मं विलङ्घयेत् ॥ ६८ ॥
 स्वीयं यशः पौरुषञ्च गुप्तये कथितञ्च यत् । कृतं यदुपकाराय
 धर्मज्ञो न प्रकाशयेत् ॥ ६९ ॥ जुगुप्सितप्रवृत्तौ च निश्चितेऽपि
 पराजये । गुरुणा लघुना चापि यशस्वी न विवादयेत् ॥ ७० ॥
 विद्याधनयशोधर्मान् यतमान उपार्जयेत् । व्यसनश्चासतां संगं
 मित्याद्रोहं परित्यजेत् ॥ ७१ ॥ अवस्थानुगताश्चेष्टाः समयानुग-
 ताः क्रियाः । तस्माद्वस्त्रां समयं वीक्ष्य कर्म समाचरेत् ॥ ७२ ॥
 वयोनुष्यर्थवाग्नेयश्रुताभिजनकर्मणाम् । आचरेत्सहस्रां वृत्ति-
 मजिह्वामशठां तथा ॥ ७३ ॥ योगक्षेमरतो दक्षो धार्मिकः प्रिय-
 बान्धवः । मितवाक् मितहासः स्यान्मान्याग्रे तु विशेषतः ॥ ७४ ॥
 जितेन्द्रियः प्रसन्नात्मा सुचिन्तः स्याद्दृढव्रतः । अप्रमत्तो दीर्घद-
 र्शी मात्रास्पर्शान् विचारयेत् ॥ ७५ ॥ सत्यं मृदु प्रियं धीरो वा-
 क्यं हितकरं वदेत् । आत्मोत्कार्यं तथा निन्दां परेषां परिवर्जये-
 त् ॥ ७६ ॥ सन्तुष्टौ पितरौ यस्मिन्ननुरक्ताः मुहूर्तानाः । गाय-
 न्ति यद्यशो लोकास्तेन लोकत्रयं जितम् ॥ ७७ ॥ सत्यमेव व्रतं
 यस्य दया दीनेषु सर्वथा । कामक्रोधो वशे यस्य तेन लोकत्रयं
 जितम् ॥ ७८ ॥ विरक्तः परदारेषु निःस्पृहः परवस्तुषु । दम्भ-
 यात्सर्व्यहीनो यस्तेन लोकत्रयं जितम् ॥ ७९ ॥ ज्ञानिना लोक-
 यात्राये सर्वत्र समदृष्टिना । प्रीयंते येन कर्माणि तेन लोकत्रयं
 जितम् ॥ ८० ॥ सम्प्राप्त्या त्वतिथये प्रदद्यादासनोदके । अन्नञ्चैव

१ इमानि वचनानि श्रीनिवसगतप्रस्थानि । २ श्रीवाङ्मन्त्रस्मृती । ३ इमान्यपि
 वचनानि श्रीमहानिर्वाणतत्रस्थानि ।

यथाशक्ति सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥ ८१ ॥ शिलानप्युञ्जते त्रि-
 त्यं पञ्चाश्रीनपि जुह्वतः । सर्वं सुकृतमादत्ते ब्राह्मणोऽनर्चितो
 वसन् ॥ ८२ ॥ न वै स्वयं तदश्रीयादतिथिं यत्र भोजयेत् । ध-
 न्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं चातिथिपूजनम् ॥ ८३ ॥ आसनावसयो
 शय्यां अनुव्रज्यामुपासनाम् । उत्तमेपूतमं कुर्व्याद्दिने हीनं समे
 समम् ॥ ८४ ॥ पात्रे दानं मतिः कृष्णे मातापित्रोश्च पूजनम् ।
 श्रद्धा बलिर्गवां शासः पद्भिविवं धर्मलक्षणम् ॥ ८५ ॥ आचारः
 परमो धर्मः सर्वेषामिति निश्चयः । हीनाचारः परीतात्मा प्रेत्य
 चेह विनश्यति ॥ ८६ ॥ सदाचारविशेषज्ञापि त्वां वरवर्णिनि ।
 सदाचाररहस्यं वै स्थूलतः प्रोक्तवानहम् ॥ ८७ ॥ सदाचारवि-
 चारेषु दृष्टान्ता बहवः प्रिये ! । निर्दिश्यन्ते कतिपये मया तव
 हितेच्छुना ॥ ८८ ॥ नियतं भर्तृशुश्रूषा रूपे साध्यः शुभे व्रते ।
 सावित्री सत्यवद्भार्या सती श्रेष्ठा प्रगीयते ॥ ८९ ॥ सौभ्रात्रे परमे
 चैव गृहस्थानां शुभावहे । भ्रातृप्रेमपराः सर्वे ख्याता दशरथा-
 त्मजाः ॥ ९० ॥ श्रेष्ठस्य सत्यधर्मस्य पालने देवरत्नकः । हरि-
 श्वन्द्रो नृपश्रेष्ठो विख्यातः पृथिवीतले ॥ ९१ ॥ प्रजानुरञ्जने चैव
 नृपाणां परसाधने । श्रीरामो राघवो लोके दृष्टान्तो गीयते बुधैः
 ॥ ९२ ॥ भीष्मश्च जाह्नवीपुत्रः पितृभक्तिप्रकाशने । निराय
 स्पर्णीयोऽभूत् पाण्डवानां पितामहः ॥ ९३ ॥ मातृभक्तिप्रकाशे
 च दृष्टान्तान्साधवो विदुः । पाण्डवान् पञ्च विख्यातान् वीरमु-
 ख्यान्नृपात्मजान् ॥ ९४ ॥ गृहस्थस्य च धर्मस्य सम्यक् साधु
 प्रसाधने । आदर्शरूपो जनको राजर्षिर्गीयते जनैः ॥ ९५ ॥ आर्या-
 णां पुण्यवृत्तानां ऋषीणामखिला गणाः । सदाचाररताः ख्याताः
 सर्वलोकप्रपूजिताः ॥ ९६ ॥ ते सद्देवानुसर्तव्याः सदाचारविधौ
 जनैः । त एव परमात्माश्च त एवाचारशिक्षकाः ॥ ९७ ॥ सदाचा-

१ इमनिवचनानि श्रीमत्सूच्यपादराजर्षिर्वर्यस्य मनो । अत एव "भतिथिदबोभव" इति
 मुक्ति । २ श्रीमद्भागवत पूज्यपादबृहस्पतिपावनस्य । ३ श्रीमत्सूच्यपादमहर्षिर्वरसिद्धस्य ।

रो हि जीवानां सर्वेषा भूमिवासिनाम् । शुभाय कल्पते नित्यं
 नित्यो धर्मः सदेहिनाम् ॥ ९८ ॥ न वात्र सगपः कश्चित् त्वया
 कार्प्यो मनस्विनि ! । सदाचारमनुष्ठाय शुभ सर्वैरवाप्यते ॥ ९९ ॥
 इति श्रीश्रीमधुसूदनसहितायां सदाचारवर्णन नाम द्वितीयोऽध्याय ।

तृतीयोऽध्यायः ।

वर्णाश्रमधर्मवर्णनम् ।

देव्युवाच । श्रुतो बहुविधो धर्म इदामुत्रसुमप्रदः । धर्मार्थिकामदो
 मित्रहरो निर्वाणकारणम् ॥ १ ॥ साम्प्रतं श्रीहृमिच्छामि ब्रूहि वर्णा-
 श्रमान् प्रभो ! । तत्र ये विहिताचाराः कृपया वद तानपि ॥ २ ॥
 श्रीश्रीमधुसूदन उवाच । ज्ञानस्य विविधो ज्ञेयो पन्थानो वेदचोदि-
 तो । अनुष्ठितो तो विद्वद्भिः प्रवर्त्तकनिवर्त्तको ॥ ३ ॥ वर्णाश्रमोक्तं
 यत् कर्म कामसकल्पपूर्वकम् । प्रवर्त्तकं भवेदेतत् पुनरावृत्तिहे-
 तुकम् ॥ ४ ॥ कर्त्तव्यमिति विध्युक्त कामसकल्पवर्जितम् । यत्
 कर्म क्रियते सम्यक् ज्ञानयुक्तं निवर्त्तकम् ॥ ५ ॥ निवर्त्तकं हि
 पुरुषं निवर्त्तयति जन्मतः । प्रवर्त्तकं हि सर्वत्र पुनरावृत्तिहेतुकम्
 ॥ ६ ॥ अन्यापनं चाध्ययन यजन याजन तथा । दान प्रतिग्रह-
 श्चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥ ७ ॥ प्रजाना रक्षणं दानमिज्याध्य-
 यनमेव च । विषयेष्वप्रसक्तिश्च क्षत्रियस्य समासतः ॥ ८ ॥ पशूना
 रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव चावणिकूपथं कुसीदश्च वैश्यस्य कृषि-

रेव च ॥ ९ ॥ एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत् । एते-
 पामेव वर्णानां शुश्रूषामनसूयया ॥ १० ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविशां
 शूद्राणाञ्च सुभाषिणि । कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावंप्रभवेर्गुणैः
 ॥ ११ ॥ शमो दमस्तपः शौचं क्षातिराजवमेव च । ज्ञानं विज्ञान-
 मास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥ १२ ॥ शौर्यं तेजो धृतिर्दा-
 ह्यं युद्धे चाप्यपलायनम् । दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभा-
 वजम् ॥ १३ ॥ कृषिगोरक्षवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् । परि-
 चर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ १४ ॥ स्वे स्वे क-
 र्मण्यभिस्तः संसिद्धिं लभते नरः । स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा
 विन्दति तच्छृणु ॥ १५ ॥ वर्णाश्रमोक्तं सर्वत्र विध्युक्तं कामव-
 र्जितम् । विधिवत् कुर्वतस्नस्य मुक्तिर्देवि करे स्थिता ॥ १६ ॥
 उद्भिजाश्चाण्डजाश्चैव स्वैद्रजाश्च जरायुजाः । जीवाश्चतुर्वि-
 धा जातिं लभन्ते स्वस्वभावतः ॥ १७ ॥ यथा जरायुजा या-
 न्ति जातिभेदं चतुर्विधम् । आर्यानाप्यनराश्चैव पशवश्चोत्त-
 माधमाः ॥ १८ ॥ तथा निसर्गसंसिद्धो ह्यार्यानामार्यपानिनाम् ।
 चतुर्धा जातिभेदोऽयं चातुर्वर्ण्यं तदुच्यते ॥ १९ ॥ चातुर्वर्ण्यत्

१ जमान्तरवादे स्वीकृते भवति स्वत एव ब्राह्मणादिचातुर्वर्ण्यस्य सतिष्ठि । पर्वन्मा-
 र्जितवर्मनस्त्रागनुसारेणैव शरीरबुद्धिमोगादीनामैहिकानां संश्रामो नस्य जायते तथा च
 प्राग्बभूवनेव तस्य प्रायणादिकुले जनिस्सम्भवति । मातापितृसवोगज म्यूनशरीरान्नातृजी-
 वानामूर्ध्वज मार्जितवर्ममोगानामुपभोगस्य निमित्तमात्रमेव भवति । गुणवर्म्मभ्यामेव हि जा-
 तिविभागो जायते । स्वेच्छया एव जीवो प्रायणादिचतुर्वर्णानामन्यतमवर्णपयोनिर्मरामुह
 मनायामेनाभ्यामिभुधुप्रभवतीति जीवाधीनान्येव कर्माणि । शरीरस्य तु गुणैस्सहातिथान्दो
 नित्वमन्वन्धो विद्यते । तथा हि मातापितृसवोगेश्चदेव शरीर वाद्द्रगुणानामाधाररूपतया
 सन्नायते तत्र शरीरे तेषामेवधेशाना गुणानामशेषेण विकासस्सम्भवति । वस्तुतस्तु गुणे
 सह स्थुक्शरीरस्य धनिष्ठमन्वन्धमवलोक्य जमना सह जातिविशेषस्य विवक्षणसम्बन्धोऽ
 वश्यमेव स्वीकृत्येव अतएव “ चातुर्वर्ण्यं मया सृष्ट गुणकर्मविभागात् ” इति श्रीमद्भगवद्गी-
 तायाम् । “ प्रायणोऽस्य सुखमासीद्वाहू राजन्यं कृत ॥ ऊरू तदस्य यद्वैश्यं पद्मशरः शूद्रो
 ऽभजयत ” इति श्रुति । २ इमानि पञ्च वचनानि श्रीमद्भगवद्गीतायाम् । ३ चातुर्वर्ण्यवि-
 ज्ञानमाह उद्भिजा इत्यादि चतुर्भि ।

स्वतःसिद्धादन्यद्वर्णान्तं यदा । विरुद्धं तद्भवेत्सर्व्वं प्रकृते नात्र
 संशयः ॥ २० ॥ वर्णाश्रमोक्त कर्मैव विधिवत् कामपूर्व्वकम् ।
 येनेतत् नियते कर्मं गर्भवासः करे स्थितः ॥ २१ ॥ संसार-
 भीरुभिस्तस्माद्द्विष्युक्तं कामवर्जितम् । विधिवत् कर्म कर्त्तव्यं
 ज्ञानेन सह सर्व्वशः ॥ २२ ॥ ज्ञानाच्च त्रिषु वर्णेषु आनुलोम्ये-
 न मानवाः । ते देवानामृषीणाञ्च पितृणामनृणास्तथा ॥ २३ ॥
 ऋषिम्यो ब्रह्मचर्य्येण पितृम्यश्च सुतेस्तथा । कुर्याद्यज्ञेन देवेभ्य
 आनृत्य धर्ममाचरन् ॥ २४ ॥ कृतोपनयनस्यास्य व्रतादेशनमि-
 प्यते । ब्रह्मणो ग्रहणञ्चैव क्रमेण विधिपूर्व्वकम् ॥ २५ ॥ सेवेते-
 मास्तु नियमान् ब्रह्मचारी गुरो वसन् । सन्नियम्येन्द्रियग्राम तपो-
 वृद्धर्यमात्मनः ॥ २६ ॥ नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्याद्देवर्षिपितृतर्पण-
 म् । देवैताम्यर्चनञ्चैव समिदाधानमेव च ॥ २७ ॥ वर्जयेन्मधु मा-

१ चत्वारिमासि वचनानि श्रामत्युज्यपादमहर्षियाज्ञवल्क्यस्य । २ 'जाते ब्रह्मोपदेशे तु
 कर्म सध्यादिकं करोत् ।' इति पूज्यपादमहर्षिभिर्नावचनेनोपदेशोत्तर सध्यापासन-
 कर्त्तव्यता पूर्व्वशः प्रदर्शिता । तत्रोपासनं कथं कर्त्तव्यमित्याकाङ्क्षायां सध्यात्रयस्वरूपप्रदर्शन-
 पूर्व्वकं तदभिधीयते । तत्र सध्यास्वरूपं प्राह श्रुति " रक्षा रसि ह वा पुरोनुवाके तपोग्रम
 तिष्ठन्तं ता प्रजापतिर्वरेणोपामं श्रयन् तानि वग्ममृगालाऽऽदिन्दो नो योद्धा, इति ता प्रजा
 पतिग्रमयोद्ययध्वमिति तस्मात्सिष्ठन्तं ह वा तानि रक्षा रस्यादिय योधयन्ति यावदस्नम-
 न्गतास्तानि ह वा एतानि रक्षा रसि गार्वात्रियाऽभिमात्रितेनाम्भसा शम्भ्यन्ति तदु ह वा एते ब्रह्म
 चादिन पूर्व्वभिमुत्पा सध्याया गार्वात्रियाऽभिमात्रिता आप ऊर्त्वे विधिपन्ति ता एता आपो
 ब्रह्मीभूत्वा तानि रक्षा रसि मन्देशरणे द्वीपे प्राक्षिपन्ति यः प्रदक्षिणां प्रनमन्ति तेन पापानमवधू-
 तन्त्युपान्तमस्त यन्तमादिन्वमपिध्यायन् कुर्व्वं ब्राह्मणो विद्वान्मवत् भद्रमनुनेऽसावादिन्यो
 ब्रह्मेति ब्रह्मैव सन्वद्व्यप्येति य एव वद' इति । अथ सध्यास्वरूपमाह पूज्यपाद महर्षि
 पराशर " अहोग्रस्य य सधि सूर्यवक्षत्रवर्जित । सा तु सध्या समन्वयता मुक्तिमेस्त
 त्वदशिति ' इति अत एव पूज्यपादवृष्णद्वैपायनव्यास " उपास्ते सधिवेलाया निशाया
 दिवमम्य च । तामेव सध्या तस्मात्प्रवदन्ति मनीषिण ॥ " इति । तामेव क्रिया विदधाति
 पूज्यपादमहर्षिर्गार्वाज्ञवल्क्य । ' सधौ सध्यामुपासीन भ्रस्तगो नोऽत्रे रवी इति । तत्रका
 र्मदेने देवताया नामादिभेदमाह पूज्यपादवृष्णद्वैपायनव्यास - ' गद्यत्री नाम पूर्व्वेह सावित्री
 दिनमध्यके । सरस्वती च सायान्हे सैव सध्या त्रिषु मृता ॥ प्रतिग्रहाप्रदोपतु पातकाद-

सञ्च गंधमाल्यं रसांस्त्रियः । शुक्तानि यानि सर्वाणि प्राणिनाञ्चै-
 व हितनम् ॥२८॥ अभ्यङ्गमञ्जनञ्चाक्ष्णोरुपानच्छत्रधारणम् । का-
 मं क्रोधञ्च लोभञ्च नर्तनङ्गीतवादनम् ॥ २९ ॥ द्यूतञ्च जनवादञ्च
 परीवादन्तथाऽनृतम् । स्त्रीणाञ्च प्रेक्षणात्मभुपघातम्परस्य च
 ॥ ३० ॥ एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत्कचित् । कामा-
 द्विस्कन्दयन् रेतो हिनस्ति व्रतमात्मनः ॥ ३१ ॥ स्वप्ने सिक्त्वा
 ब्रह्मचारी द्विजः शुकुमकामतः । स्नात्वाऽर्कमर्चयित्वा त्रिः पुन-
 र्भामित्यूचम्पठेत् ॥ ३२ ॥ चोदितो गुरुणा नित्यमप्रचोदित एव
 वा । कुर्यादध्ययने यत्नमाचार्य्यस्य हितेषु च ॥ ३३ ॥ शरीर-
 ञ्चैव वाचञ्च बुद्धीन्द्रियमनासि च । नियम्य प्राञ्जलिस्तिष्ठेद्दीक्षि-
 माणो गुरोर्भुसम् ॥ ३४ ॥ तञ्चेदभ्युदियात् सूर्यः शयानङ्गाम-
 चारतः । निम्लोचेद्वाप्यविज्ञानाज्जपन्नुपवसेद्दिनम् ॥ ३५ ॥ गु-
 रुणानुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि । उद्वहेत द्विजो भार्या स-
 वर्णा लक्षणान्त्रिताम् ॥ ३६ ॥ चतुर्थमायुषो भागमुपित्वाद्यङ्गुणे
 द्विजः । द्वितीयमायुषो भाग कृतदारो गृहे वसेत् ॥ ३७ ॥
 अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः । या वृत्तिस्तां समास्था-

-पपातकात् । गायत्री प्रोच्यते तस्माद्वायन्त प्रापते यत ॥ सवितद्योतनातीव सावित्री परि-
 कीर्तिता । जगत प्रमवित्री वा वासुपत्यत्सरस्वती ॥ ” इति ॥ वर्णभेद स्मृत्युत्तरे विहित -
 “ गायत्रा तु भवेत्त्रा सावित्री शुक्लवर्णिका ॥ सरस्वती तथा कृष्णा उपास्या वर्णभेदतः ” ॥
 इति ॥ तत्रैव “ गायत्री त्रयस्त्रया तु सावित्री रद्वरूपिणी । सरस्वती विष्णुरूपा उपास्या
 रूपभेदतः ” ॥ इति ॥ अथ देश - “ यथादकृष्णद्वैपायन्यास - “ गृहे लेकगुणा सख्या गोष्ठे
 दशगुणा स्मृता । शतशालस्त्रिका नद्यामन्ता विष्णुसगिथी ॥ षड्दिसध्या दशगुणा गर्तप्रसव-
 णेषु च । सते तीर्थ शतगुणा बान्ता जान्द्वीजले ” ॥ इति ॥ अथ गायत्रीजननियम श्री
 भगवत व्यासस्य “ अष्टोत्तरशत नित्यमष्टाविंशतिमेव वा । विधिना दशाष्ट ५पि त्रिकाल
 प्रजपेद्बुध ” ॥ इति ॥

१ यानि स्वभावतो मधुरादिरसानि कालवशेन उदकवासादिना चाम्पयन्ति तानि शुक्तानि
 न स्वादयेत् इति श्रीकृष्णभट्ट । २ “अशोणिणः भ्रातृमभिमसमाना रोगोत्रजाम् ॥” इत्यादि
 याज्ञवल्क्यस्मृत्युक्तं शृणुगन्विताम् ।

य विप्रो जीवेदनांपदि ॥ ३८ ॥ ऋतामृतान्याश्नीवेतु मृतेन प्र-
 मृतेन वा । सत्यानृतान्यामपि वा न श्ववृत्त्या कदा चन ॥ ३९ ॥
 ऋतमुञ्जशिल ज्ञेयममृत स्यादयाचितम् । मृतन्तु याचितम्भेक्ष्य-
 म्प्रमृत कर्षणं स्मृतम् ॥ ४० ॥ सत्यानृतन्तु वाणिज्यन्तेन
 चैवापि जीव्यते । सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्ताम्परिवर्जयेत्
 ॥ ४१ ॥ पदकर्मको भवत्येषा त्रिभिरन्यः प्रवर्तते । द्वाभ्या-
 मेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रेण जीवति ॥ ४२ ॥ ऋषियज्ञन्देवयज्ञ-
 म्भृतयज्ञश्च सर्वदा । नृयज्ञम्पितृयज्ञश्च यथाशक्ति न हांपयेत्
 ॥ ४३ ॥ सर्वेषामपि चैतेषा वेदस्मृतिविधानतः । गृहस्थ उच्यते
 श्रेष्ठः स त्रीनेतान् विभर्ति हि ॥ ४४ ॥ यथा नदी नदाः
 सर्वे सागरे यान्ति सस्थितिम् । तथैवाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति
 सस्थितिम् ॥ ४५ ॥ गृहस्थस्तु यदा पश्येद्दलीपलितमात्मनः ।
 अपत्यस्यैव चापत्यन्तदारण्य समाश्रयेत् ॥ ४६ ॥ सत्यज्य ग्रा-
 म्यमाहार सर्वैश्चैव परिच्छदम् । पुत्रेषु भाष्यां निक्षिप्य वन ग-
 च्छेत्सहैव वा ॥ ४७ ॥ अग्निहोत्र समादाय गृह्यञ्चाग्निपरिच्छदम् ।
 ग्रामादारण्यन्नि सत्य निवसेन्नियतेन्द्रियः ॥ ४८ ॥ मुन्यत्रैर्विवि-
 धैर्मध्येः शाकमूलफलेन वा । एतानेवमहायज्ञान्नविषेद्विधिपूर्व-

१ ओषधिवनगानितण्डलादिभ्योऽत्र फलपत्रादिसग्रहेऽपि जायते स्वतः ब्रौह्म इति तस्य
 नातरायकृतया पच्यमानादिदोषपरिहारायै नित्ययज्ञेषु बलिदानानिर्दिधीयत एवति ज्ञेयम् ।
 २ तस्वरूप श्रुतकथनम् 'पत्र वा एते महायज्ञाः सनाति प्रत्यायत गतानि सतिष्ठन्ते
 तद्गन्तव्यं मतिष्ठन्ते इति ।' पथयज्ञविधानं तु गृहं नित्यं न हांपयेत् । इति पूज्य
 पालमहर्षया शक्यं । ततः पत्र महायज्ञान्कार्याहर्हर्हः । इति पूज्यपत्रमहापरिवर्त
 न च स्पष्टनवाऽभिप्रायः । पथयज्ञाकरणप्रायश्चित्तमतः । अहृत्वाऽन्यतम यज्ञ यज्ञानां
 मरिचकत । उपवसेन शक्यं पाकसम्याम् देव हि ॥ इति पूज्यपादमहर्षियाज्ञवल्क्यः ।
 अहृत्वा त महायज्ञान्मुक्त्वा चाण्डाल्यं चोन् इति पूज्यपादमहर्षिवैवेक्यम् । अनि
 वेत्यं महायज्ञान्यो भुक्ते प्रत्यहं गृहं । अनातरं गानि धने कृच्छ्रं नैव विनाशयति इति पूज्य
 पाददवापवहस्पतिः ।

कम् ॥ ४९ ॥ वसीत चर्म चीरं वा सार्धं स्रायात्प्रगे तथा । ज-
 टाश्च विभृयान्नित्यं श्मश्रुलोमनखानि च ॥ ५० ॥ यद्भक्ष्यं
 स्यात्ततो दद्याद्द्वलं भैक्ष्याश्च शक्तितः । अम्मूलफलभिक्षाभि-
 रर्चयेदाश्रमागतान् ॥ ५१ ॥ सद्यः प्रक्षालको वा स्यान्माससञ्च-
 यिकोऽपि वा । पण्मासनिचयो वा स्यात्समानिचय एव वा ॥ ५२ ॥
 नक्तञ्चान्नं समश्रायाद्दिवा वाऽहृत्य शक्तितः । चतुर्थकालिको
 वा स्यात्स्याद्वाप्यष्टमकालिकः ॥ ५३ ॥ अप्रयत्नः सुसार्धेषु
 ब्रह्मचारी धराश्रयः । शरणेष्वपमश्वेव वृक्षमूलनिकेतनः ॥ ५४ ॥
 तापसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकं भैक्ष्यमाहरेत् । गृहमेधिषु चान्येषु द्वि-
 जेषु वनवासिषु ॥ ५५ ॥ ग्रामादाहृत्य वाश्रीयादष्टौ ग्रामान् वने
 वसन् । प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन वा ॥ ५६ ॥ एताश्चान्याश्च
 सेवेत टीक्षा विप्रो वने वसन् । विविधाश्चौपनिषदीसात्मसंसिद्धये
 श्रुतीः ॥ ५७ ॥ आसां महर्षिचर्याणां त्यक्त्वान्यतमया तनुम् । वीत-
 शोकभयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयते ॥ ५८ ॥ वनेषु च विद्वत्पेवं तृती-
 यं भागमायुषः । चतुर्थे त्वायुषो भागे त्यक्त्वा सङ्गान् परित्रजेत्
 ॥ ५९ ॥ आश्रमादाश्रमं गत्वा हुतहोमो जितेन्द्रियः । भिक्षाव-
 लिपरिश्रान्तः प्रव्रजन् प्रेत्य वर्द्धते ॥ ६० ॥ ऋणानि त्रीण्यपा-
 कृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् । अनपाकृत्य मोक्षन्तु सेवमानो ब्र-
 जत्यधः ॥ ६१ ॥ अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथा सुतान् ।
 अनिष्टा चैव यज्ञेष्व मोक्षमिच्छन् ब्रजत्यधः ॥ ६२ ॥ प्राजाप-
 त्यां निरूपयेष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम् । आत्मन्यग्नीन् समारोप्य
 ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात् ॥ ६३ ॥ अनश्रितनिकेतः स्याद्ग्राममन्धा-
 र्थमाश्रयेत् । उपेक्षकोऽसङ्कुसुको मुनिर्भावसमाहितः ॥ ६४ ॥
 कपालं वृक्षमूलानि कुचैलमसहायता । समता चैव सर्वस्मिन्ने-

तन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ६५ ॥ नाभिनिन्देत मरण नाभिनिन्देत
जीवितम् । कालमेव प्रतीक्षेत निदेशं भृतको यथा ॥ ६६ ॥
एककालं चरेद्देश्यं न प्रसज्जेत विस्तरे । भेद्ये प्रसक्तो हि
यतिर्विषयेष्वपि सज्जति ॥ ६७ ॥ नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा
शकुनिर्यथा । तथा त्यजन्निमं देहं कृच्छ्राद्ग्राहाद्विमुच्यते ॥ ६८ ॥
अनेन विधिना सर्व्वास्त्यक्त्वा सङ्गान् शनैः शनैः । सर्व्वद्वन्द्व-
विनिर्मुक्तो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते ॥ ६९ ॥ चत्वारो ब्राह्मणस्योक्ता-
स्त्वाश्रमाः श्रुतिचोदिताः । क्षत्रियस्य त्रयः प्रोक्ता द्वावेको
वैश्यशूद्रयोः ॥ ७० ॥ अधीत्य वेदं वेदार्थं साङ्गोपाङ्गं विधानतः ।
स्त्रायादिष्युक्तमार्गेण ब्रह्मचर्य्यव्रतं चरन् ॥ ७१ ॥ संस्कृताया
सवर्णाया पुत्रमुत्पादयेत्ततः । यजेताग्नौ तु विधिना भार्य्याया
सह ता विना ॥ ७२ ॥ कान्तारे निज्जने देशे फल्मूलोदका-
न्विते । तपश्चरन् वसेन्नित्यं साग्निहोत्रः समाहितः ॥ ७३ ॥ आ-
त्मन्यग्नीन् समारोप्य संन्यसेद्विधिना ततः । संन्यासाश्रमसं-
युक्तो नित्यकर्म समाचरेत् ॥ ७४ ॥ यावत् क्षेत्रीभवेत्तावत् त्य-
जेटात्मानमात्मनि । क्षत्रियश्च चरेदेव मासंन्यासाश्रमात् सदा
॥ ७५ ॥ वानप्रस्थाश्रमादेवं चरेद्देश्यः समाहितः । शूद्रः शुश्रू-
पया नित्यं गृहस्थाश्रममाचरेत् ॥ ७६ ॥ शूद्रस्य ब्रह्मचर्य्यत्वं
शुनिभिः केश्विदिष्यते । अनुलोमप्रसूताना त्रयाणामाश्रमास्त्र-
यः । शूद्रवच्छूद्रजातानामाचारः कीर्तितो बुधैः ॥ ७७ ॥ चर्हणी-
माश्रमस्थानामहन्त्यहनि नित्यशः । विष्युक्त कर्म कर्त्तव्यं का-

१ इमे आश्रमधर्मा राजर्षिर्वैशम्पत्युक्ता वर्णिता । “ वन्मनुवदत धिभेषजम् ”
इति श्रुतिप्रभिनवान्वर्थस्य । २ उक्तो विस्तरेण वर्णाश्रमधर्म इदानीं ज्ञानभिमुखीकरणार्थं
पुन सक्षेपेण वर्णाश्रमधर्ममेवाह एभिर्वचनै श्रीमत्पुत्रपादमहर्षियज्ञवल्क्यस्य । अत एव
“ यतीतान्तु दामो धर्मो नियमो वनशासिनाम् । इतमेव गृहस्थानां शुश्रूष नक्षत्राणिनाम् ”
इतिश्रुति । ३ क्षेत्री क्षेत्रज्ञ । ४ यनुभिर्गाश्रमधर्मरित्यर्थे ।

मसंकल्पवर्जितम् ॥ ७८ ॥ तस्मात्त्वमपि कल्याणि स्वधर्ममु-
 च्यते च । श्रद्धया विधिवत् सम्यक् ज्ञानकर्म समाचर ॥ ७९ ॥
 श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् । स्वभावनियतं
 कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ ८० ॥ सहजं कर्म सुभगे सदो-
 पमपि न त्यजेत् । सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाभिरिवावृताः
 ॥ ८१ ॥ असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः । नेष्कर्म्मसिद्धिं
 परमां संन्यासेनाविगच्छति ॥ ८२ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसंहितायां वर्णाश्रमधर्मवर्णनं नाम तृतीयोऽध्यायः ।

१ स्वकीयप्रवृत्तेरनुकूलतया साधनानुष्ठानेन साधक स्वकीयेषु सफलतां भवेत् । प्रकृतौ हि प्रतिकुलायां कार्याणाङ्गानि गे भवयेत् । स्रोतसोऽनुकूलाग्निनी नैर्हानयसेनेवाग्रतः प्रमथति प्रतिसूत्रे तु स्रोतसि सुचालितापि सा विपद्गाम्यासह्य च ध्रुवमेव हेतुता भवति । एव च यामं प्रवृत्तिभाषितो जीव सजायते तदनुकूलतया ससाधयन् साधन शीघ्रमेव तत्र साफल्य समश्नुते । र्म्मजाल हि यावदीयमेव प्रवृत्तिविषमं न नेत नह् निदिश्यम्य त्रयणो वर्तते कश्चित्सम्बन्ध । पदार्थो सर्वं प्राकृतिकतया त्रिगुणात्मरूपात्त हि भवति दोषेणैव-
 र्जिता कथमपि । अतः सर्वमेव कर्मजात सामान्यतो दोषाक्तं भवति । प्रवृत्तनुकूल-
 पुरुषार्थो यथा हि सकामस्य पुरुषस्य हितमाधत्ते निरकामस्य कर्मयोगिनोपि पक्षे स तथैव परमानन्दभोगेनयोगिता सज्जति स्वर्गादिनराममित्येव साधकेन स्वप्रवृत्त्यनुकूलमारब्धे पुरुषार्थे हाधिपैव तस्य मन कामनासिद्धिं समवति निष्कामकर्मयोगिनश्च तर्थावतुष्टाने त-
 थैव स्वाभिप्रायसिद्धिं सजायते । साधको निष्काम साधनावस्थायानिश्चिन्त्यजीवन्मुक्तिपदान-
 धिकाग्रां प्राक् विविष्टत वज्ञानसम्पन्नेषु न कथमपि विश्लेषादेरभिभवादात्मानं परित्रतु समर्थे ।
 स्थूलशरीरेण सूक्ष्मशरीरेण धनिष्ठसम्बन्धात् स्थूलशरीरस्याभिभवो न्यूनाधिकतया नियतमेवात्त-
 वरणे जीवस्य सज्जते । अस्तुतस्तु प्रवृत्तिप्रवृत्ततया निष्कामसाधनेऽपि त्रियागतिरो-
 वशादवश्य भाविनो नियतमेवात्त करणस्य विशेषाशभिभवः सजायते तथा च निष्कामसाध-
 नाध्यसनशीलान्यापि कर्मयोगिन स्वप्रवृत्त्यनुकूलतया स्वधर्मोद्वेगणैः समाचरणमेव युक्त-
 मिति स्वीकृतव्यम् । २ श्रीमद्भागवद्गीतास्थानि श्रीषि कथनादि ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

नारी-धर्म-वर्णनम् ।

देव्युवाच—वर्णाश्रमेक्तधर्माणामाश्रयं परमं प्रभो । नारीधर्म-
मृपिप्रोक्तं प्रचक्षस्व मयाऽधुना ॥१॥ येनाऽहं कृतकृत्या स्यां समा-
कर्ण्य मुखात्तव । मम जातिरहितं धर्मं धर्मतत्कार्यविहिभो ॥२॥
श्रीश्रीमधुसूदन उवाच—पारमेष्ठ्यमिदं गात्रं प्रधानपुण्यात्मकम् ।
पिण्डनामधरं दुःसप्तसुखभोगाय कल्पितम् ॥३॥ विन्दुः शिवो रजःश-
क्तिरुभयोर्मेलनात्तयोः । ब्रह्माण्डपिण्डावुद्धौ समष्टिव्यष्टिरूपतः
॥४॥ अनेन विधिना या वै ब्रह्माण्डं धेत्ति विग्रहम् । सर्वपापवि-
निर्मुक्ता सा याति परमा गतिम् ॥५॥ प्रकृतेः क्षेत्रभूतास्तु स्त्रियः
प्रकृतिचञ्चलाः । धर्मोपदेशशिक्षां वै हितामर्हन्ति केरलाम् ॥६॥
अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्याः पुण्यैः स्वर्दिवानिशम् । विपद्येषु च
सज्जन्त्यः संस्थाप्या आत्मनो वंशे ॥ ७ ॥ पिता रक्षति कौमारे
भर्ता रक्षति यौवने । रक्षन्ति स्यविरे पुत्रा न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति
॥ ८ ॥ विशीलः कामवृत्तो वा गुणैर्वा परिवर्जितः । उपचर्य्यः
स्त्रिया साध्या सततं देववत् पतिः ॥ ९ ॥ नास्ति स्त्रीणा पृथ-
ग्यज्ञो न व्रतं नाऽप्युपोषितम् । पतिं शुश्रूषते येन तेन स्वर्गो
मर्हयते ॥ १० ॥ सयतौपस्करा दक्षा हृष्टा व्ययपराद्मुक्ता ।

१ भार्याश्रीरोत्पत्तिविज्ञानमह पापमेष्टयामि यादि महासन्तुमगतप्रवर्चन । २ स्वभावत एव चयन नार्थ इति ता सर्वदेव अनुशासनार्थिना कर्तव्या स्त्रीणा क्षेत्रत्वात् सृष्टिविषयक-
न्तानाम्पुण्यकार्यकारित्व विधाने । क्षेत्रस्य दृष्टत्वे द्विवर्गमकरप्रसङ्ग सर्वजातिविषयगणारूप-
सङ्गश्च । अत एव स्त्रीणा स्वानन्त्र्य सर्वदेव वेदेषु निषिद्धम् । उक्तञ्च “ न स्त्री स्वातन्त्र्य-
मर्हति ” इति । अत्र पुण्यरादराजपितृव्यस्य मनो । ३ श्रीमत्पुण्यरादराजपितृव्यस्य मनो । अत्र एव “ पतिदेवा भव ” “ पतिरेको गुह स्त्रीणम् ” । इत्यादि श्रुति ।

कुर्व्याच्छुश्रूषोः पादवन्दनं भर्तृतत्परो ॥ ११ ॥ अहंकारं वि-
हायाऽथ कामक्रोधौ च सर्वदा । मनसो रक्षणं पत्युः कार्प्यं
नाऽन्यस्य कंस्य चित् ॥ १२ ॥ पाणिग्राहस्य साध्वी स्त्री जीवतो
वा मृतस्य वा । पतिलोकमभीगसन्ती नाचरेत् किञ्चिदप्रियम् ॥
१३ ॥ भुङ्क्ते भुङ्क्तेऽथ या पत्यो दुःखिते दुःखिता च या ।
मुदिते मुदिताऽत्यर्थं प्रोपिते मलिनाम्बरा ॥ १४ ॥ सुप्ते पत्यो
च या शोते पृथ्वमेव प्रबुद्धयते । प्रविशेन्नैव या बहो याते भर्तारि
पश्चताम् । नाऽन्यं कामयते चित्ते सा विज्ञेया पतिव्रता ॥ १५ ॥
क्षेत्रादनादा ग्रामाहा भर्तारं गृहमागतम् । प्रत्युत्थायाऽभिन-
न्देत् आसनेनोदकेन च ॥ १६ ॥ ततोऽन्नसाधनं कृत्वा स्वभर्त्रे
विनिवेश्य तत् । वैश्वदेवकृतेरन्नैर्भोजनीयाश्च भोजयेत् ॥ १७ ॥
प्रसन्नवदना नित्यं काले भोजनदायिनी । भुङ्क्ते न तु भर्तारं न
वदेत्किञ्चिदप्रियम् । भुक्त्वा नयेदहःशेषमायव्यपविचिन्तया
॥ १८ ॥ पुनः साय पुनः प्रातर्गृह्णति विधाय च । कृतान्नासा-
धना साध्वी सुभृशं भोजयेत् पतिम् ॥ १९ ॥ नाऽतितृष्या
स्वयं भुक्त्वा गृह्णीति विधाय च । आस्तीर्य साधु शयनं ततः
परिचरेत् पतिम् ॥ २० ॥ आसने भोजने दाने सम्माने प्रियभा-
षणे । दक्षया सर्वदा भाव्य भार्यया गृह्णमुख्यया ॥ २१ ॥ अ-
न्यालापमसंतोषं परव्यापारवर्णनम् । अतिहासातिरोपातिकाम
च परिवर्जयेत् ॥ २२ ॥ यच्च भर्ता न पिबति यच्च भर्ता न चे-
च्छति । यच्च भर्ता न चाश्राति सर्वं तद्वर्जयेत्सती ॥ २३ ॥
तेलाम्बुं तथा स्नानं शरीरोद्धर्तनक्रियाम् । मार्जनं चैव दन्ता-
ना कुर्व्यात् पतिमुदे सती ॥ २४ ॥ भर्त्सिता निन्दिताऽत्यर्थं

१ श्रीपाद्मवल्क्यस्मृती । २ श्रीमत्पद्मपादभगवत कृष्णरूपधनस्य । ३ श्रीमत्पद्मपाद-
राजर्षिवर्यस्य मनो । ४ श्रीमत्पद्मपादभगवत कृष्णरूपधनस्य । ५ श्रीमत्पद्मपादभग-
वत्पद्मविष्णोः ।

ताडिताऽपि पतिव्रता । व्यथिताऽपि भयं त्यक्त्वा कण्ठे गृही-
 त वल्लभम् ॥ २५ ॥ उच्चैर्न रोदनं कुर्यात् नैवात्रोशेच्छिष्टं
 प्रति । पलायन न कर्तव्यं निजगेहाद्दहिः स्त्रिया ॥ २६ ॥ आ-
 हूता गृहकार्याणि त्यक्त्वा गच्छेच्च सत्वरम् । किमर्थं व्याहृता
 स्वामिन् सुप्रसादो विधीयेताम् ॥ २७ ॥ सेवेत भर्तुश्छिष्टमिष्ट-
 मन्न फलादिकम् । महाप्रसाद इत्युक्त्वा मोदमाना निरन्तरम्
 ॥ २८ ॥ सुसुप्तं सुस्नानीं रममाणं यदृच्छया । अवश्येष्वपि
 कार्येषु पतिं नोत्थापयेत् कैचित् ॥ २९ ॥ नैकाकिनी कचिद्-
 च्छ्रेय नप्रा स्नानमाचरेत् । भर्तुर्विद्वेषिणीं नारीं साध्वी नो भाष-
 येत् क्वचित् ॥ ३० ॥ गृहव्ययनिमित्तं च यद्द्रव्यं प्रभुणाऽर्पि-
 तम् । निर्वृत्य गृहकार्यं सा किञ्चिद्बुध्याऽवशेषयेत् ॥ ३१ ॥
 त्यागार्थमर्पिताद्द्रव्याल्लोभात्किञ्चिन्न धारयेत् । भर्तुराज्ञा विना
 नैव स्ववन्धुभ्यो दिशेद्वनम् ॥ ३२ ॥ छायेवाऽनुगता स्वच्छा
 सखीव हितवर्म्मसु । दासीवाऽदिष्टकार्येषु भार्या भर्तुस्सदा भे-
 वेत् ॥ ३३ ॥ त्रेतामोपासनं वार्ध्नि तुलसीं गामुमा रमाम् । यथा
 विधि यथाकाल स्त्री दीक्षामत्रमाश्रयेत् ॥ ३४ ॥ गृहधर्मधुरं
 साध्वी पत्या सह वहेत्सदा । यतो गृहस्थधर्मस्य फलभोज्जीति
 वच्यते ॥ ३५ ॥ पतिर्नारायणः स्त्रीणा व्रत धर्मः सनातनः ।
 सर्वं कर्म वृथा तासा स्वाभिना विमुक्ताश्च याः ॥ ३६ ॥ स्नानं
 च सर्व्वतीर्थेषु सर्व्वयज्ञेषु दक्षिणा । सर्व्वदानानि पुण्यानि व्र-
 तानि नियमानि च ॥ ३७ ॥ देवार्चनं चाऽनशन सर्वाणि च
 तपासि च । स्वाभिनाः पादसेवायाः कला नाऽर्हन्ति षोडशीम्
 ॥ ३८ ॥ गर्भिणी चेद्भवेच्छात्री तदा नियमतत्परा । तिष्ठेत् प्रसन्न-

१ इति प्रार्थनां कुर्यान् इति शेष । एतदतानि श्रमदृग्जयादवेदव्यायमगवत । २ श्री
 मत्पुत्रसामहर्षीतिशु । ३ श्रमदृग्जयादवेदव्यायमगवत । ४ श्रमदृग्जयत् पुत्र
 पाददृग्जयादवेदव्यायमगवत ।

वदना सहस्रमनिरता शुचिः ॥ ३९ ॥ न बीभत्सं किञ्चिदीक्षेत्र
 रौद्रां शृणुयात् कथां । गुरुं वाऽत्युष्णमाहारं अजीर्णं न समाच-
 रेत् ॥ ४० ॥ गुर्विणी न तु कुर्वीत व्यायामपतर्पणम् । मै-
 थुनं च न सेवेत न कुर्प्यादितितर्पणम् ॥ ४१ ॥ नोच्चैर्ब्रूयान्न त-
 त्कुर्प्यायेन गम्भो विनश्यति । एतांस्तु नियमान् सव्वान् यत्ना-
 त्कुर्वीत गुर्विणी ॥ ४२ ॥ बालमङ्गे सुखं दध्यान्न चेनं तर्जयेत्
 क्वचित् । सहसा बोधयेन्नैव नाऽयोग्यमुपवेशयेत् ॥ ४३ ॥ ना-
 कृप्य स्थापयेत्क्रोडे न क्षिप्रं शयने क्षिपेत् । रोदयेन्न क्वचित्
 कार्ये विधिमावश्यकं विना ॥ ४४ ॥ तच्चित्तमनुवर्त्सेत तं सदै-
 वाऽनुमोदयेत् । निम्नोच्चस्थानतश्चाऽपि रक्षेद्दालं प्रयत्नतः ॥ ४५ ॥
 अभ्यङ्गोहर्तनं स्नानं नेत्रयोरञ्जनं तथा । वसनं मृदु यत्तच्च तथा
 मृदुनूलेपनम् । जन्मप्रभृति पथ्यानि बालस्यैतानि सर्वदा ॥ ४६ ॥
 प्रस्थानाऽभिमुखे पत्यो नासन्मङ्गलभाषिणी । न वाय्योऽसौ नि-
 वेधोक्त्या न कार्यं रोदनं तदा ॥ ४७ ॥ अकृत्वोद्धर्तनं नित्यं
 पत्यो देशान्तरे गते । बन्धुजीवनरक्षार्थं कर्म कुर्यादनिन्दितम्
 ॥ ४८ ॥ श्वश्रूश्चशुरयोः पार्श्वे निद्रा कार्य्या न चाऽन्यथा । प्रत्यहं
 पतिवार्त्ता च तथाऽन्वेप्या प्रयत्नतः ॥ ४९ ॥ अप्रक्षालनमङ्गानां
 मलिनान्म्वरधारणम् । तिलकाञ्जनहीनत्वं गन्धमाल्यविवर्जनम् ॥
 ५० ॥ नखरोम्णापसंस्कारो दशनानाममार्जनम् । एवमादि
 विधातव्यं सत्या प्रोषितकान्तया ॥ ५१ ॥ स्त्रीणां शरीरसंस्कारं
 समाजोत्सवदर्शनम् । हास्यं परगृहे यानं त्यजेत् प्रोषितभर्तृका ॥
 ५२ ॥ मृते भर्तारि या नारी ब्रह्मचर्य्यव्रते स्थिता । सा मृ-
 ता लभते स्वर्गं यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥ ५३ ॥ अनुयाति न भ-
 तारं यदि देवात्कथं च न । तत्राऽपि शीलं संरक्ष्यं शीलभङ्गा-
 त्पतत्यधः ॥ ५४ ॥ विधवाकवरीबन्धो भर्तृबन्धाय जायते । शि-

रसो वपनं कार्प्यं तस्माद्दिवया सदा ॥ ५५ ॥ एकाहारः सदा
 कार्प्यो न द्वितीयः कदा च न । पर्यङ्कशायिनी नारी विधवा
 पातयेत्पतिम् ॥ ५६ ॥ तस्माद्भुवनेन्द्रायनं कार्प्यं पतिसौख्यसमीहया ।
 नैवाद्भोद्धर्तनं कार्प्यं न ताम्बूलस्य भक्षणम् ॥ ५७ ॥ गन्धद्रव्यस्य
 संभोगो नैव कार्प्यस्तया क्वचित् । श्वेतवस्त्रं सदा धार्य्यं अन्यथा
 रौरवं व्रजेत् । इत्येवं नियमैर्युक्ता विधवाऽपि पतिव्रता ॥ ५८ ॥
 उभौ नरश्च नारी च कलौ देवि सुदुर्बलौ । कामजन्मवशात्स्या-
 तामक्षमाविन्द्रियग्रहे ॥ ५९ ॥ अतो नियोगः कल्याणि सर्व्वया
 परिवर्ज्जयेत् । नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते क्वचित् ॥ ६० ॥
 अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः । पारतन्त्र्याद्धि ध-
 र्मस्य स्त्रियः सर्व्वत्र कर्मसु । सम्बन्धस्य च नित्यत्वात्पतिप-
 त्नीशरीरियोः ॥ ६१ ॥ स्थूले सूक्ष्मे शरीरेऽपि न स्त्री स्वातन्त्र्य-
 मर्हति । न वा पत्यो मृते भूयो नरमन्यं समुद्भवेत् ॥ ६२ ॥ वि-
 धवाया विवाहो हि शास्त्रयुक्तिविगर्हितः । धर्म्मनाशकरो यस्मात्
 हेयः स शुभमिच्छुभिः ॥ ६३ ॥ भर्ता देवो गुरुर्भर्ता धर्म्मतीर्थ-
 व्रतानि च । तस्मात्सर्व्वं पतित्यज्य पतिमेकं समर्चयेत् ॥ ६४ ॥
 अनेन नारी वृत्तेन मनोवाग्देहसयुता । उहास्यो कीर्तिमाप्नोति
 पतिलोकं परत्र च ॥ ६५ ॥ यतो बीजाङ्कुरोत्पत्तौ तरूणां पृष्टि-
 वर्द्धने । कारणं केवला भूमिर्नाऽन्यदस्तीह कारणम् ॥ ६६ ॥
 अतो जगति नाऽप्राप्ति मातृगुरुतरो जनः । प्राधान्य प्रकृतेः

१ श्रीमद्भुवनेन्द्रसहिता । २ श्रीकामेश्वरसहिता । ३ श्रीमद्भुवनेन्द्रसहिता ।
 ४ “स होवाच न वा अग्रे पश्य कामाय पति प्रियो भवत्यामतस्तु
 कामाय पति प्रियो भवति” इति श्रुतिः । ५ स्त्रीस्वातन्त्र्याभावविज्ञानमिदं यद्यत्र न स्यात्तर्हि
 सर्वो अपि स्त्रिय जन्मातरेऽपि पतिप्रतिग्रामा न स्युः “सपत्नी पया सुवृत्तेन गच्छन्ती
 यज्ञस्य युक्तौ धुर्यात्भुना समाननी विजिहतामरणीदिवि” इति च
 श्रुतिः पतिसाहि येनेव स्वर्गमुद्दिशति स्तुम् । ६ श्रीमद्भुवनेन्द्रसहिता ।

सिद्धं सृष्टिकार्यप्रसारेणे ॥ ६७ ॥ पातित्रत्यमनुष्ठाय मम त्वं
सहधर्मिणि । स्वर्गं वैवाऽपवर्गं च लभस्व वरवर्णिनि ॥ ६८ ॥
सुतान् संरक्ष सरसां जननीवृत्तिमाश्रिता । गृह्णीतिपरा शश्वत्स-
म्पालय कुटुम्बकम् ॥ ६९ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसंहितायां नारीधर्मवर्णनं नाम चतुर्थोऽध्यायः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

धर्मविज्ञानवर्णनम् ।

श्रीश्रीमधुसूदन उवाच । सर्वजीवहितं धर्मं सार्वभौमस्वरूप-
कम् । अद्वैतरूपं वक्ष्यामि तव कल्याणकारणात् ॥ १ ॥ एत-
द्दि परमं तत्त्व सर्वज्ञानिसमाहृतम् । विलोपमधुना यातं घोर-
कालप्रभावतः ॥ २ ॥ आचारमूला जातिः स्यादाचारः शास्त्रमूल-
कः । वेदवाक्यं शास्त्रमूलं वेदः साधकमूलकः ॥ ३ ॥ क्रियामूलः
साधकश्च क्रियाऽपि फलमूलिका । फलमूलं सुखं देवि सुख-
मानन्दमूलकम् ॥ ४ ॥ आनन्दो ज्ञानमूलश्च ज्ञानं तु ज्ञेयमूल-
कम् । तत्त्वमूलं ज्ञेयमात्रं तत्त्वं हि ब्रह्ममूलकम् ॥ ब्रह्मज्ञानं त्वै-
क्यमूलमेक्यं स्यात्सर्वमूलकम् ॥ ५ ॥ ऐक्यं हि परमेशानभावा-
ऽतीतं सुनिश्चितम् । भावाऽनीतमिदं सर्वप्रकाशभावमात्रकम्
॥ ६ ॥ एवमद्वैतभावोऽयमेकः सर्वोत्तमः प्रिये । साधनीर्योऽवल-
म्ब्यश्च सर्वैः श्रेयोऽभिकाङ्क्षिभिः ॥ ७ ॥ यो हि जानाति धर्मस्य

१ शिवसामन्तस्य वचनद्वयम् । २ वीदिकसाधनसप्तमा श्रीमहर्षिवर्या माधकास्त एव
वेदद्रष्टारः । ३ प्राकृतिकाप्राकृतिकमेदालुपमानदश्चात्र भिनो विवक्षित । ४ सदाचारमनुष्ठा-
नमागम्य ब्रह्ममटावभावनपर्यन्तेषु सर्वकार्येष्वेव विज्ञानविदो विभु परमानामेकरूपमेव प्रत्य-
क्षीकुर्वन्ति धर्मविज्ञानस्यैतदेव सर्वव्यापक स्वरूपम् । वचनचतुष्टयमिदं श्रीराजराजेश्वरानुसृतम् ।

रजस्तथा ॥ २७ ॥ सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते ।
 ज्ञानं यदा तदा विद्यादृष्टिं सत्वस्य धीमति ॥ २८ ॥ लोभः प्रवृत्ति-
 रारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा । रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे त-
 त्वविहरे ॥ २९ ॥ अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च । तम-
 स्येतानि जायन्ते विवृद्धे योगबलभे ॥ ३० ॥ न जीवोऽस्ति पृ-
 थिव्यां वा दिव्यलोकेषु वा पुनः । यः स्यात्प्रकृतिर्जैर्हीन एतः
 स्यात्तस्मिन्निर्गुणैः ॥ ३१ ॥ नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।
 अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्विकमुच्यते ॥ ३२ ॥ यत्तु कामे-
 प्सुना कर्म साहङ्कारेण वा पुनः । क्रियते बहुलयासं तद्राजसमुदा-
 हृतम् ॥ ३३ ॥ अनुबन्धं क्षयं हिंसापनपेक्ष्य च पौरुषम् । मोहादा-
 रभ्यत कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥ ३४ ॥ मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्यु-
 त्साहसमन्वितः । सिद्धयसिद्धचोर्निर्विकारः कर्ता सात्विक उच्य-
 ते ॥ ३५ ॥ रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः । हर्षशो-
 कान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥ ३६ ॥ अयुक्तः प्राकृतः
 स्तब्धः शत्रो नैष्कृतिकोऽलसः । विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता ता-
 मस उच्यते ॥ ३७ ॥ अफलाकाङ्क्षिर्भयज्ञो विधिदृष्टो य इ-
 ज्यते । मनो यष्टव्यमेवेति समाधाय स सात्विकः ॥ ३८ ॥
 फलं वा ह्यभिसन्वाय दम्भार्यमपि चैव यत् । इज्यते ज्ञानस-
 म्पन्ने तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥ ३९ ॥ विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्र-
 हीनमदक्षिणम् । श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ ४० ॥
 इत्थं दानस्य तपसो भेदाः कतिपये मताः । देवद्विजगुरुप्राज्ञ

१ सृष्टिप्रिया श्लेषा प्रवृत्तिकारणा प्रवृत्तिपरिणामरूपा च । प्रवृत्तेस्त्रिगुणामकत्वाद्दृश्य
 मेव प्रवृत्तिगताया सृष्टेर्परि त्रिगुणामकत्वमवतीत्यन क सन्देह वस्तुनस्तु स्थावरजगमा-
 त्मना यावत् एव सृष्टिप्रदाया सृष्टिनिगुणपरिणामादीनां जायन्ते, ततश्च त्रिगुणभेदेन
 धर्मविभागोपि त्रिधैव भवितुमर्हति । २ कर्मोपासनाज्ञानमिति त्रितयमपि व्यापकरूपेण
 " कर्म " शब्दात्प्रथमभिप्रेतम् । ३ अत्र यज्ञशब्देन यज्ञविशेष नित्यनीमितिककाम्यरूपा
 गृह्या वतानवाश्रयेत्यने ।

पूजनं शौचमार्जवम् । ब्रह्मचर्यमहिमा च शरीरं तप उच्यते
 ॥ ४१ ॥ अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितञ्च यत् । स्वाध्याया-
 म्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ ४२ ॥ मनःप्रसादः सौम्यत्वं
 मौनमात्मविनिग्रहः । भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ ४३ ॥
 श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्रिविधं नैरः । अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः
 सात्त्विकं परिचक्षते ॥ ४४ ॥ सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भने
 चैव यत् । क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमधुवम् ॥ ४५ ॥ मू-
 दग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः । परस्योत्सादनार्थं वा
 तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ४६ ॥ दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुप-
 कारिणे । देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ ४७ ॥
 यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः । दीयते च परिक्लिष्टं
 तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥ ४८ ॥ अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च
 दीयते । असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ४९ ॥ यज्ञो दानं
 तपश्चैव न त्याज्यं कार्प्यमेव तत् । यदेतानि समस्तानि पाव-
 नानि मनीषिणाम् ॥ ५० ॥ एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा
 फलानि च । कर्चव्यानीति मे देवि निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ५१ ॥
 अकापस्य क्रिया का चिद्दृश्यते नेह कर्हिचित् । यद्बुद्ध्वा कुरुते
 किञ्चित् तत्तत्कामस्य चेष्टितम् ॥ ५२ ॥ तेपु सम्यग्ववर्तमानो

१ “श्रद्धया देय अश्रद्धयाऽदेय द्विधा देय भिन्ना देय त्रिधा देयम् इति ” च श्रुति ।
 २ तत्र तावन्नियमोदेनैव दानधर्मस्य श्रेष्ठियमुक्तम् यथा हि ज्ञानोपासनाकर्मभेदेन साध-
 नधर्मस्य श्रेष्ठिश्च प्रकीर्यते, तथा दानधर्मस्यापि वेदविद्विद्या विभागमाचक्षते एव कार्य-
 दान (विपययोगसम्बन्धं यम्), विद्यादान, अभयदान नाम-दीशदान चेति त्रिधा भवति
 दानधर्म । ३ निष्कामतैव जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् । जीवे हि पूर्णतया निष्कामे सवृत्ते तस्य
 कर्तव्याकर्तव्यसदसनुषट् खरवर्गनरुपादिभिर्द्वन्द्वै सह निवर्तते सम्बन्ध, स हि धृतशरी-
 रोऽपि मुक्त सपद्यते । यद्यदेव कर्म जीव मुक्त समाचरति सर्वमेव तत्प्रकृतिस्वभावक्रिय-
 मानामैव भवति । अन्तर्धनरूपाकामप्रपञ्चदत्तानि सैराज्ने कामन परिचक्षित
 एव स कामी सदैव कर्मणि संलियते जीव । कर्मबन्धनागतेन च जीवेन यदेव कर्म समा-
 चर्यते निश्चिन्नेव तत्तत्प्रकामनापरिस्फुरितमेव ज्ञातव्यम् । इति उत्तर श्रीमपूज्यपादर-
 जार्थवर्षस्य श्रीमनो पद्वचनानि ।

गच्छत्यमरलोकताम् । यथासकल्पितोश्चेह सर्वान् कामान्त्सम-
 श्रुते ॥ ५३ ॥ वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशाले च तद्विदाम् ।
 आचारश्चैव साधनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥ ५४ ॥ यः कश्चित्
 कस्यचित् धर्मो भुना परिकीर्तितः । सर्वः सोऽभिहितो
 वेदे सर्वशास्त्रमयो हि सः ॥ ५५ ॥ वेदः स्मृतिः सदाचारः
 स्वस्य च प्रियमात्मनः । एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य
 लक्षणम् ॥ ५६ ॥ परमार्थेष्वसक्ताना धर्मज्ञान विधीयते ।
 धर्मं जिज्ञासमानाना प्रमाणं परमं श्रुतिः ॥ ५७ ॥ देव्युवाच ।
 श्रुतं त्वत्कृपया नाथ दयामयं मयाऽधुना । अपूर्वं धर्मविज्ञानं
 परमं सार्वलोकिकम् ॥ ५८ ॥ कः स्यात्पुरुषकारो मेऽनुष्ठेयः
 वध्वं वाऽन्यथा । एव विचारमापन्ना बुद्धिर्मोहयतीव माम् ।
 तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ ५९ ॥ श्रीश्रीमधुसू-
 दन उवाच । अव्यक्त आत्मा क्षेत्रज्ञः शाश्वतो विभुरव्ययः ।
 ज्ञायते ज्ञानसयोगात्ततो ज्ञानीति कीर्त्यते ॥ ६० ॥ साधकानां
 मनः सत्त्वप्रधानं हितकारकम् । तद्गौरवं सुविज्ञानं लभते सा-
 धका जनाः ॥ ६१ ॥ मनो महान् मतिर्ब्रह्मा अन्तःकरणमेव
 च । प्रज्ञा संयुक्तं चित्तिर्ब्रह्मा पूर्वबुद्धिस्मृतिचञ्चलाः । पर्याय-
 वाचकाः शब्दा मनसः परिकीर्तिताः ॥ ६२ ॥ स्थूलं सूक्ष्मोऽपि
 देहो वै कार्यकारणरूपतः । एक एव तु विज्ञेयो मनः केन्द्रमिव

१ एव धर्मस्य लक्षणं भेदाच्च विज्ञानसहिता उक्ता इदानीं तस्य धर्मस्य निगमो वदविदां
 स्मृतिशास्त्राचार्यादिभिः कार्ये इति च स्मृत्याऽऽह वेद इत्यादि यथा अथ यदि तं कर्मवि-
 चिक्रता वा वृत्तविचिक्रिता वा स्यात् । ये यत्र ब्राह्मणा सम्मर्शिनः युता सायुता अ-
 लक्ष्य धर्मकृता स्युः यथा ते तत्र वर्तेन् तथा तत्र वर्तेथा इति श्रुतिः ।
 २ कीर्तिः विरागो वाक्यये यत्र नाप्रमाण्यं लक्ष्यते । यथा विरहना च स्यात्तथाऽऽ-
 कल्प्यते तयोः प्रमाण्यविपाकस्य शास्त्रस्य परिशिष्टाभ्याये द्रष्टव्यं । ३ धर्मरूपत्वात्
 यथा श्रीमद्भागवतगीतायां । ब्रह्मणो हि प्रतिब्रह्मममृतस्याव्ययस्य च । शाश्वतस्य च धर्म-
 स्य सुखस्यैवार्थिकस्य च ।

स्थितम् ॥ ६३ ॥ मनो बुद्धिरहङ्कारश्चितं कारणमान्तरम् । सं-
शयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया अमी ॥ ६४ ॥ अतीतानु-
स्मृतिर्मेधा तत्कालग्राहिणी मतिः । शुभाशुभविचारज्ञा बुद्धि-
धीरुदाहृता ॥ ६५ ॥ सत्त्वादिगुणभेदेन बुद्धेस्त्रैविध्यमीरितम् ।
गीतायां वैमुदेवेनाऽर्जुनायपरिपृच्छते ॥ ६६ ॥ अधर्मं धर्म-
मिति या मन्यते तमसावृता । सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा
देवि तामसी ॥ ६७ ॥ यया धर्ममधर्मं च कार्यक्षाकार्यमेव
च । न यथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा देवि राजसी ॥ ६८ ॥
प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च कार्याकार्ये भयाभये । बन्वं मोक्षश्च या
वेत्ति बुद्धिः सा देवि सात्विकी ॥ ६९ ॥ उत्तमाऽवमभेदेन त-
द्राज्यं द्विविधं मतम् । योगानुशासनं प्रज्ञा शब्दो बुद्धिः प्रकी-
र्तितः । अन्वर्वाहिः प्रकाशाय विज्ञानज्ञानहेतुकम् ॥ ७० ॥ बु-
द्ध्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः । योगेनाव्याभिचा-
रिण्या प्रज्ञा सा वै परोच्यते ॥ ७१ ॥ एवमाश्रित्य चोत्कृष्टाम्
सात्विकीं बुद्धिमेव च । लप्स्यसे परमां प्रज्ञामभ्रान्ताऽपुत्रलाभ-
दाम् ॥ ७२ ॥ लब्ध्वा चैतां परां प्रज्ञां ज्ञास्यसे देवि माचिरम् ।
धर्मस्य परमं तत्त्वं यया सर्वजनीनताम् ॥ ७३ ॥ अत एव स्थि-
रलक्ष्या स्थिरं ध्याना भवानघे । धारणाद्धर्ममित्याहुर्धर्मा धारयते
प्रजाः । यत्स्याद्धारणसंयुक्तं स धर्मइति निश्चयः ॥ ७४ ॥ ध-

१ वचनमिदं श्रीज्ञानभाष्यतत्ररथ । अनुशासनद्विविधम्, शब्दानुशासनं योगानुशास-
नचेति । मुनिस्त्रिकालदर्शी श्रीमगवान् पतञ्जलिर्द्विविधमेवानुशासनं व्याचकार । बहिर्जगत्स-
म्बन्धिनी विचारशक्तिर्ज्ञाननाम्ना विज्ञाननाम्ना, चान्तर्जगत्सम्बन्धिनी विचारशक्तिः सकल्पयते ।
बहिर्जगदाधिपत्यम्मनुभवस्य बुद्धिबलायत्तम् । अन्तर्जगदाधिपत्यन्तु केवलेन योगानुशासनप्र-
ज्ञावशब्देन कर्तुं शक्यते । अत एव महर्षिभिः पूर्णज्ञानसम्पन्नानां सुदुर्धरां पक्षे योगानु-
शासनरूपो विज्ञानाधिकार एव सत्सारत्तानान्तु रज-प्रधानानां पक्षे शब्दानुशासनरूपं शब्दा-
धिकार एवानुशासतः । तामधिकानान्तु भ्रजानान्धजीवानां पक्षे राजाऽनुशासनमपि विधेयतया
विवक्षितम् । तच्च शब्दानुशासनान्तर्गतमपि समधिकस्पृष्टतरविषयकमिति वक्तव्यमेव ।
२ वचनमिदं श्रीज्ञापिल्लतत्ररथम् । ३ पून्यपादश्रीमगवतो वेदव्यासस्य श्रीमद्भागवते ।

र्म्यं यो वाधते धर्मो न स धर्मः कुधर्मं तत् । अविरोधी तु
यो धर्मः स धर्मस्तत्त्वविद्वरे ॥ ७५ ॥ १

इति श्रीश्रीमधुसूदनसहितायां धर्मविज्ञानवर्णनं नाम पचमोऽध्यायः ।

षष्ठोऽध्यायः ।

श्री गुरुमाहात्म्य-वर्णनम् ।

श्रुत्वा सुधोषमं वाक्यं मुनिश्रेष्ठस्य धीमतः । पुनः प्राह महा-
भागा सभामध्ये यशस्विनी ॥ १ ॥ टेव्युवाच ॥ जितेन्द्रिय मु-
निश्रेष्ठ सर्वभूतहिते रत । नमस्ते सह्युपाधार ! तत्त्वज्ञानं प्रदे-
हि मे ॥ २ ॥ केन मार्गेण विचरन् देही ब्रह्ममयो भवेत् । विज्ञापय
कृपा कृत्वा नमामि चरणौ तव ॥ ३ ॥ श्रीश्रीमधुसूदन उवाच ।
“गु” शब्दस्त्वन्धवारः स्याद् “रु” शब्दस्तन्निरोधकः । अ-
न्धकारनिरोधित्वाद्गुरुरित्यभिधीयते ॥ ४ ॥ गुकारः प्रथमो वर्णो
मायादिगुणभासकः । रुकारो द्वितीयो ब्रह्म मायाभ्रान्तिविमोच-
कः ॥ ५ ॥ गकारः सिद्धिदः प्रोक्तो रेफः पापस्य दाहकः । उ-

१ अविद्या चकाराऽऽच्छन्नं सत्त्वं जीवो भगवत्कृपया ज्ञानचैतन्यस्याधिकारी क्षमभूय क्रमशः
एव स्तोसति विद्वान्ति । तन्नात्मज्ञानातीतोत्कर्षविधायकः भगवदिच्छयैव सम्भवति । स एव
भगवन् जीवानां ज्ञानदाना जगतां गुरुः । यस्मादेव च भगवत्सिद्धिर्नरूपात् जीवभरीरा
सस्यैव श्रीभगवतो ज्ञानप्रभा बहिर्भ्यक्तिसमायुक्तं सप्रकशने तेनैव हि शरीरेण शरीरवान् भव
ति श्रीगुणदेव । कार्यकारणसम्बन्धविधारेण परमात्मा जगद्गुरुः श्रीभगवान् जीवानां यथा
ज्ञानोपदेशको इत्युक्ते गुरुदेवश्च तथैव जीवानां ज्ञानविस्तारे भवति तुल्यसम्बन्धशरीरेव ।
'आचार्यदेवो भव' 'आचार्यं मां विज्ञानायान्' इत्यादिभूति स्मृतिश्च ।

कारः शम्भुरित्युक्त्वितयात्मा गुरुः स्मृतः ॥ ६ ॥ यादृगस्तीह
सम्बन्धो ब्रह्माण्डस्येश्वरेण वै । तथा क्रियाख्ययोगस्य सम्बन्धो
गुरुणा सह ॥ ७ ॥ दीक्षाविधावीश्वरो वै कारणस्यलमुच्यते । गुरुः
कार्यस्थलं चातो गुरुर्वत्स प्रगीयते ॥ ८ ॥ स गुरुर्ह्यः क्रियाः कृत्वा
वेदमस्मै प्रयच्छति । उपनीय ददद्देदमाचार्यः स उदाहृतः ॥ ९ ॥
आचार्यगुरुशब्दो ह्ये सदा पर्यायवाचको । कश्चिदर्थगतो भेदो
भवत्येवं तयोः क्वचित् ॥ १० ॥ औपपत्तिकमंशान्तु धर्मशास्त्रस्य
पण्डितः । व्याचष्टे धर्ममिच्छूनां स आचार्यः प्रकीर्तितः ॥ ११ ॥
सर्वदर्शी तु यः साधुर्मुमुक्षूणां हिताय वै । व्याख्याय धर्मशास्त्रां-
शं क्रियासिद्धिप्रबोधकम् ॥ १२ ॥ उपासनाविधेः सम्यगीश्वरस्य
परात्मनः । भेदान् प्रशास्ति धर्मज्ञः स गुरुः समुदाहृतः ॥ १३ ॥
सर्मानां ज्ञानभूमीनां शास्त्रोक्तानां विशेषतः । प्रभेदान् यो विजा-
नाति निगमस्यागमस्य च ॥ १४ ॥ ज्ञानस्य चाधिकारांस्त्रीन् भा-
वतात्पर्यलक्ष्यतः । तन्त्रेषु च पुराणेषु भाषायास्त्रिविधां सृतिं
॥ १५ ॥ सम्यग्भेदैर्विजानाति भाषातत्त्वविशारदः । निपुणो लो-
कशिक्षायां श्रेष्ठाचार्यः स उच्यते ॥ १६ ॥ पञ्चतत्त्वविभेदज्ञः

१ श्रीगुरुपरितायाम् । २ श्रीगुरुमाहात्म्यविज्ञानम् । ३ श्रीमत्पुण्यपादमहर्षिपाञ्चरत्नकथम् ।
४ सप्त ज्ञानभूमयो हि सप्तसु दर्शनशास्त्रेषु प्रसिद्धाः । एतेषां त्रिवर्णविशेषो योगभेदाध्याये
राजयोगप्रकरणस्य टिप्पण्यां द्रष्टव्यः । ५ ज्ञानाधिवारस्य त्रिविधं यथा,— “ भाषाभौतिक —
आधिदैविक — आध्यात्मिकश्चेति । ” यथा श्रीमद्भगवद्गीताष्टमाध्याये सृष्टिविज्ञानवर्णनप्र-
स्तावे स्वभावस्याध्यात्मतत्त्वमीश्वरस्याधिदैवत तथा क्षरस्याधिभौतिकत्वमुत्तमेव सर्वत्र निग-
मागमेषु प्रस्तुतप्रस्तावेषु साध्यलक्ष्यन्ययतात्पर्यरूपवृत्तिसत्त्वदृष्टयामहपरान्दर्भावादिभिविच्य स-
द्वर्णोऽसु समर्थरतिभावः । ६ परकीयलौकिकसमाधिसम्बन्धविभेदात् भाषायास्त्रिविधयद्द्रष्टव्य-
म् । समाधिप्रज्ञादानत्यन्तं वर्णयितुं या भाषायोगिकयते सा समाधिभाषा; यथा श्रीमद्भगवतो
गीताभाषा । लौकिकरूपेण वर्णनं भगवद्भावं धर्मादिज्ञासा वा यथा वर्णयते सा लौकिकी; यथा
श्रीश्रीरासपचाध्यायी । परदृष्टिपुराणरूपार्थवादात्मकोपाख्यानादिना धर्मादितत्त्ववर्णनाय या
भाषा संनपुराणादिषु दृश्यते सा परकीयभाषा; यथा सतीधर्मतत्त्वनिर्णयाय सात्यवास्तवश्रुपा-
ख्यानम् । एतद्विस्तरस्तु श्रीमारद्वाजपुराणसहित्यायां द्रष्टव्यः । ७ पञ्चतत्त्वानां भेदानुसारतो
लक्षणवशात्तदय-पञ्चविधोपासकाः प्रसिद्धाः । समुपोपासनाध्याये प्रकृतार्थस्य विस्तरो द्रष्टव्यः ।

पञ्चभेदां विशेषतः । सगुणोपासना यस्तु सम्यग् जानाति कोवि-
 दः ॥ १७ ॥ चतुष्टयेन भेदेन ब्रह्मणः समुपासनाम् । गम्भीरायां
 विजानीते बुधो निर्मलमानसः ॥ १८ ॥ सर्वकार्येषु निपुणो
 जीवन्मुक्तस्त्रितापहृत् । करोति जीवकल्याणं गुरुः श्रेष्ठः स कथ्यते
 ॥ १९ ॥ सर्वशास्त्रपरो दक्षः सर्वशास्त्रार्थवित्सदा । सुवचाः सु-
 न्दरः स्वङ्गः कुलीनः शुभदर्शनः ॥ २० ॥ जितेन्द्रियः सत्यवादी
 ब्राह्मणः शान्तमानसः । पितृमातृहिते युक्तः सर्वकर्मपरायणः ॥
 आश्रमी देशवासी च गुरुरेवं विधीयते ॥ २१ ॥ गुरुर्ब्रह्म स्वयं सा-
 क्षात्सेव्यो बन्धो मुमुक्षुभिः । नोहेजनीय एवायं कृतज्ञेन विवे-
 किना ॥ २२ ॥ यावदायुस्त्रयो बन्धा वेदान्तो गुरुरीश्वरः । म-
 नसा कर्मणा वाचा श्रुतेरेवैष निश्चयः ॥ २३ ॥ भावाऽद्वैतं स-
 दाकुर्व्यात्रियाऽद्वैतं न कर्हिचित् । अद्वैतं त्रियु लोकेषु नाद्वैतं
 गुरुरासौ सह ॥ २४ ॥ अस्रडमडलाकार व्यातं येन चराचरम् ।
 तत्पद् दर्शितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ २५ ॥ अज्ञानतिमि-
 रान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया । चक्षुरुन्मीलित येन तस्मै श्रीगुरवे
 नमः ॥ २६ ॥ अनेकजन्मसम्प्राप्तवर्म्बन्धविदाहिने । आ-
 त्मज्ञानप्रदानेन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ २७ ॥ निष्फला हि वि-
 ना दीक्षा जपपूजादिकाः क्रियाः । अतो दीक्षा प्रथमतः स्वी-
 कार्या सततं बुधैः ॥ २८ ॥ दिव्यं ज्ञान यतो दद्यात्कुर्व्यात्पापस्य
 सक्षयम् । तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता मुनिभिस्तत्रवेदिभिः ॥ २९ ॥

१ म ब्रह्मडलपराभेदाद्युक्तिं वाचा । यागभेदाध्याये योगचतुष्टयस्य लक्षणादि द्रष्टव्यम् ।
 २ यद्यपि गुरुरेवो जगद्गुरो आभगवत प्रतिनिधिस्वरूपत्वेन साक्षादिष्टदेव इव माननीक-
 रत्तपि गुरुदीक्षाग्रहणाप्राक् क्रियेण स्वीकर्तव्यगुरनिष्ठगुणादयोऽवश्यमेव विचारणीयाः ।
 मनुष्याहं विभूत्यकारिभिर्नैवितन्वामिति श्रीभगवता तेषु पुरकार्यविषयक कर्तव्यभार सम-
 पित । अत एव दीक्षग्रहणाप्रागवश्यमेव दास्यप्रार्थिभि सत्सद्बिचार कर्तव्य । तत्रशा-
 स्त्रेषु महत्त्वमुचिता गुणसमूहा यथोद्धिता सम्यगेव वर्णिता । अत एव “ वाचाऽर्था-
 नो भवान्यत्राऽर्थाऽचरणम् । ” इति श्रुतेः । ३ गुरुर्ब्रह्मादित्यत्रैतन्नय श्रीमधुसूदनसहि-
 ताराचर्यभगवतः । ४ श्रीगुरुरीतायाम् ।

दीक्षामूलं जपः सर्वो दीक्षामूलं परं तपः । दीक्षामाश्रित्य निवसे-
 यत्र कुशाश्रमे वसेत् ॥ ३० ॥ अदीक्षिता ये कुर्वन्ति जपपूजा-
 दिकाः क्रियाः । न फलन्ति क्रियास्तेषां शिलायामुत्तबीजवत्
 ॥ ३१ ॥ देवि दीक्षाविहीनस्य न सिद्धिर्न च सद्गतिः । तस्मात्सर्व-
 प्रयत्नेन गुरुणा दीक्षितो भवेत् ॥ ३२ ॥ अदीक्षिते हि मरणे रौरवं
 नरकं व्रजेत् । अदीक्षितस्य मरणे पिशाचत्वं न मुञ्चति । तस्मा-
 द्दीक्षां प्रयत्नेन गृह्णीत गुरुणा जनः ॥ ३३ ॥ देव्युवाच । योऽक्षगर्भं
 क्रियायोगं भक्तिज्ञानस्य कारणम् । योगतत्वश्च योगेश भुक्तिमु-
 क्तिविधायकम् ॥ ३४ ॥ इदानीं श्रोतुमिच्छामि संसारार्णवतारणम् ।
 तत्त्वतो ब्रूहि मे नाथ कृपां कुरु मायि प्रभो ॥ ३५ ॥ श्रीश्रीमधु-
 सूदन उवाच ॥ सत्यं के चित्प्रशंसन्ति तपः शौचं तथापरे । क्षमां
 के चित्प्रशंसन्ति तथैव शमयार्ज्वलम् ॥ ३६ ॥ के चिदानं प्रशं-
 सन्ति पितृकर्म तथापरे । के चित्कर्म प्रशंसन्ति के चिद्वैरा-
 ग्यमुत्तमम् ॥ ३७ ॥ के चिद्गृहस्यकर्माणि प्रशंसन्ति विचक्षणाः ।
 अग्निहोत्रादिकं कर्म तथा के चित्परं विदुः ॥ ३८ ॥ अहिंसां
 हि प्रशंसन्ति के चित्तीर्थानुसेवनम् । एवं बहूनुपायैस्तु प्रवदन्ति
 विमुक्तये ॥ ३९ ॥ संसारोत्तरणे युक्त्यैर्योगशब्देन कथ्यते ।
 ऐक्यं जीवात्मनोग्रहयोगं योगविशारदाः ॥ ४० ॥ आ-
 लोक्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः । इदमेकं सुनि-
 प्पन्नं योगशास्त्रमतं तथैव ॥ ४१ ॥ यस्मिन् याति सर्वमिदं जातं

१ विना सदुपदेशाश्रित्य वश्रिष्टपायो जीवानां स्वोत्कर्षसम्पादनस्य । अविद्याबहुले हि जगति स्वत एवावःसमान्यनिष्ठाप्राधान्यम् । विनोपदेशेन भगवज्ज्योति स्वरूपेण न कदापि जीव समर्थं स्वोन्नतिं संपादयितुम् । यदि हि पितरी बन्धवो वा शिक्षोर्नोपदेशकाले श-
 ब्दाद्युपदेशादपेन न तस्य ज्ञानोन्नतिं विदधति तदा मनुष्यस्वभावसुखं लोकसामान्यमपि ज्ञानस्य तस्य शिक्षो सज्जयते इति सर्वजनविदितम् । पितरी शास्त्राभ्यासकाश्च शिक्षागुरु-
 द्वाच्या भवन्ति, क्रियायोगोपदेशकश्चाप्यरिक्तज्ञानोन्नतिहेतुर्देशागुरुणाश्रयिभोवते । विना हि दीक्षाप्रद्वेण सर्वमेव साधनमसाधनमिव भवति । अतएव “ आचार्यवान् पुरो-
 वेद ” इति श्रुतिः । २ श्रीराजराजेश्वरतत्त्वप्रथमिदं सर्वं वर्णनम् । ३ श्रीशिवसहितायाम् ।

यस्मिन्निदं जगत् । तत्प्राप्त्यै साधनं कार्म्यं किमन्यच्छास्त्रभाषि-
 तम् ॥ ४२ ॥ योगशास्त्रमिदं गोप्यमस्माभिः परिभषितम् ।
 सद्गताय प्रदातव्यं भुवनेऽस्मिन्महात्मने ॥ ४३ ॥ योगोऽस्त्रीन्सं-
 प्रवक्ष्यामि नृणां श्रेयोविधित्तया । ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नो-
 पायोऽन्योऽस्ति कुत्र चित् ॥ ४४ ॥ ज्ञाने कर्मणि वा यस्य स्व-
 तो धीः प्रीतिमावहेत् । तदनुष्ठानतस्तस्य क्रमान्मुक्तिर्न संशयः
 ॥ ४५ ॥ परं तूभययोरेव जीवातुर्भक्तिरुत्तमा । तस्मात्सा सर्वदा
 सर्वानुष्ठेया मुमुक्षुभिः ॥ ४६ ॥ तस्माद्गुरुं प्रपद्येत जिज्ञासुः श्रेय
 उत्तमम् । शब्दे परे च निष्णातं ब्रह्मण्युपशमाश्रयम् ॥ ४७ ॥
 तत्र भागवतान्धर्माच्छिक्षेदुक्तात्मदेवतः । अमाययानुवृत्त्या ये-
 स्तुष्येदात्मात्मदो हरिः ॥ ४८ ॥ सर्वतो मनसोऽसङ्गमादो सङ्गं
 च साधुषु । दया मैत्री प्रश्रयं च मौनं स्वाध्यायमार्जवम् । ब्रह्म-
 चर्यमहिंसा च समत्वं हन्धसंज्ञयोः ॥ ४९ ॥ सर्वत्रात्मेश्वरान्नीक्षा
 केवल्यमनिकेतताम् । विविक्तचीरवसनं संतोष येन केन चित्

१ वेदानां सागानां कर्षोपासनाज्ञानपरत्वमिति सर्वसमत तदनुष्ठानाधिकारश्च श्रेयिष्य
 भजने वेदद्रष्टृभिर्गवि मुनेभिश्चिन्त्याधि शास्त्राणि प्रणीतानि ततोऽपि श्रीमन्पुण्यपादभगवान्
 कृष्णद्वैपायन स्कृतमिदमेव ताप्यै पुराणैरितिहासेन चाविष्कारे तत्र प्राक्षर्येण बर्मयोग-
 विधायक श्रीमन्महाभारतम् प्रणयतिस्म तयोपासनात्ना (यो यच्छुद्ध स एव स) इत्युक्ते
 गव्ये परिणा प्रतीकारं ब्रह्मवैश्वानरव्यापयतीदेषु तादृश्यमवमृत्त्यु शिवागस्तदपुराणादिषु
 श्रीशंकरनामकपरब्रह्मणस्तथा विष्णुपद्मस्यपुराणादिषु श्रीविष्णुनामकपरब्रह्मणस्तथा श्रीदे-
 वीमागधतमाकैट्यकान्तिकापुराणादिषु आशं कनामकपरब्रह्मणस्तथा श्रीगणेशप्रवैवर्तनामोस
 ब्रह्मपुराणादिषु श्रीगणेशनामकपरब्रह्मणस्तथादितापुराणादिषु श्रीसतितुनामकपरब्रह्मणो माहा
 त्प्यादित्वादवर्णनादिना प्रकृतोपासनाया पचनिततां प्राधान्येन प्रकटीचकार । श्रीमन्पुण्य
 पाद भगवता शान्तीत्रिपि महाराजायणे योगब्रह्मिष्ठे ज्ञानमेव सागोराग प्राधान्येन कर्मयोगेन
 एव सर्वैरिति रु महर्षिषव सर्वैरुपासधिकारिणां परमकल्याणमिद्वयमधिकारभेदे ज्ञानः प्रमा
 भजातमनादिरपरप्राप्तमेव बहिः प्रकटीचकारेति रहस्य विज्ञाय मासर्ग्यमुत्सार्थं साम्य
 भज्जु सुषिपि । २ अत्र च “ इत् प्रथमतः श्रुत्वा ह्ये श्वरमनादिसते देव एक ” ॥
 “ एका वशी सर्वभूतान्तरामा एक रूपम्ब्रह्मा यं करोति । तमामर्यं येऽनुपश्यति भी
 गस्तेषां सुच शाश्वत नेतरीणाम् ” ॥ इत्यादि श्रुति ॥

॥ ५० ॥ श्रद्धां भागवते शास्त्रेऽनिन्दामन्यत्र चापि हि । मनोवा-
 क्तमदण्डं च सत्यं शमदमावपि ॥ ५१ ॥ श्रवणं कीर्तनं ध्यानं
 हरेद्भुतकर्मणः । जन्मकर्मगुणानां च तदर्थेऽखिलचेष्टितम् ॥ ५२ ॥
 इष्टं दत्तं तपो जप्तं वृत्तं यच्चात्यनः प्रियम् ॥ दारान्सुतान्गृहा-
 न्प्राणान्यत्परस्मै निवेदनम् ॥ ५३ ॥ एवं कृष्णात्मनाथेषु मनु-
 प्येषु च सौहृदम् । परिचर्यां चोभयत्र महत्सु नृषु साधुषु ॥ ५४ ॥
 परस्परानुकथनं पावनं भगवद्यशः । मिथो रतिर्मिथस्तुष्टिर्निवृ-
 त्तिर्मिथ आत्मनः ॥ ५५ ॥ स्मरन्तः स्मारयन्तश्च मिथोऽघोषहरं
 हरिम् । भक्त्या संजातया भक्त्या विभ्रत्युत्पुलकां तनुम् ॥ ५६ ॥
 क्वचिद्दन्त्यच्युतचिन्तया क्वचिद्दसन्ति नन्दन्ति वदन्त्य लो-
 किकाः । नृत्यन्ति गायन्त्यनुशीलयन्त्यजं भवन्ति तूर्णो पर-
 मेत्य निर्वृताः ॥ ५७ ॥ इति भागवतान्वयमार्च्छिक्तभक्त्या तदु-
 त्तया । नारायणपरो मायामञ्जस्तरति दुस्तैराम् ॥ ५८ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसंहितायां गुरुमाहात्म्यवर्णनं नाम पष्ठोऽध्यायः ।

सप्तमोऽध्यायः ।

सगुणोपासनावर्णनम् ।

श्रीश्रीमधुसूदन उवाच । लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा शुभा प्रो-
 क्ता मयानघे । ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्
 ॥ १ ॥ क्रियाया ज्ञानतो भेदायोगशास्त्रं द्विधा मतम् । अधुना

१ श्रीमत्सुखादभगवान्भवेदभ्यासप्रणीतश्रीमद्भागवते । अतएव "सा परानुरक्तिरीश्वरे"
 इति श्रीमत्सुखादभगवत्सिद्धिस्त्याजित्यमोक्षदर्शने । २ श्रीमद्भागवतकथ्य गीतायाम् ।

कथयिष्यामि क्रियायोगं सुदुर्लभम् ॥ २ ॥ वेदानामागमानाश्च
 तन्त्राणाञ्च विशेषतः । सारमुद्धृत्य कल्याणि तवाग्रे कथ्यन्ते मया
 ॥ ३ ॥ कृते विश्वहिते देवि विश्वेशः तत्त्वविद्वरे । प्रीतो भवति
 विश्वात्मा यतो विश्वं तदाश्रितम् ॥ ४ ॥ स एक एव सदृशः
 सत्योऽद्वैतः परात्परः । स्वप्रकाराः सदा पूर्णः सच्चिदानन्दल-
 क्षणः ॥ ५ ॥ निर्विकारो निराधारो 'निर्विशेषो निराकुलः । गु-
 णातीतः सर्वसाक्षी सर्वात्मा सर्वदृग्विभुः ॥ ६ ॥ गूढः सर्वेषु
 भूतेषु सर्वव्यापी सनातनः । सर्वेन्द्रियगुणाभासः सर्वेन्द्रिय-
 विवर्जितः ॥ ७ ॥ लोकातीतो लोकहेतुर्वाङ्मनसगोचरः । स
 वेत्ति विश्व सर्वज्ञस्तं न जानाति कश्चन ॥ ८ ॥ तदधीनं जगत्सर्वं
 त्रैलोक्य सचराचरम् । तदालम्बनतस्तिष्ठेदवितर्क्यामिदं जगत्
 ॥ ९ ॥ तत्सत्यतामुपाश्रित्य सद्वद्भाति पृथक् पृथक् । तेनैव हेतु-
 भूतेन सर्वं जाता वयं श्रुभे ॥ १० ॥ कारणं सर्वभूतानां स
 एकः परमेश्वरः । लोकानां सृष्टिकरणात्स्रष्टा ब्रह्मेति गीयते
 ॥ ११ ॥ विष्णुः पालयिता शम्भुः संहर्ता च तदिच्छया । इ-
 न्द्रादयो लोकपालाः सर्वे तद्वशवर्तिनः ॥ १२ ॥ स्वे स्वेऽधि-
 कारे निरतास्ते शासति तदाज्ञया ॥ १३ ॥ तेनान्तर्प्याभिरूपेण
 तत्तद्विषययोजिताः । स्वस्वकर्म प्रकुर्वन्ति न स्वतन्त्राः कदा-
 चन ॥ १४ ॥ द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च ।
 यदनुग्रहतः सति न संति यदुपेक्षया ॥ १५ ॥ यद्भयाद्भाति वा-
 तोऽपि सूर्यस्तपति यद्भयात् । वर्षन्ति तोषदाः काले पुष्पयन्ति
 तरवो वने ॥ १६ ॥ कालं कालयते काले मृत्योर्मृत्युर्भियो भ-

१ मृत्युणा स्वभावमिदमस्ति वृत्तिद्वयम् । एका तु वृत्तिस्तत्र कर्मपञ्चगतिनी,
 ज्ञानपञ्चगतिनीचापरा भवति । ज्ञानपञ्चगतिन स्तु साधनाः कर्मव्रतं सर्वं गौणमिषमि-
 चिन्य ज्ञानमेव लक्ष्यीकुर्वन्ति, कर्मपञ्चगतिनस्तु कर्मैव मुख्यलक्ष्यतया समन्तितुर्वन्ति ।
 २ अग्निप्रप्यत्ये स्तु सगुणपदकर्मयमगुणजसोपासकप्रकारे नानाप्रकारकर्ममया
 महानिरीणादितत्रवचनै संलक्ष्यते ।

यम् । वेदान्तवेद्यो भगवान्यत्तच्छब्दोपलक्षितः ॥ १७ ॥ सर्वे
 देवाश्च देव्यश्च तन्मयाःकुलवन्दिते । आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं तन्मयं
 सकलं जगत् ॥ १८ ॥ तस्मिंस्तुष्टे जगत्सुष्टं प्रीणिते प्रीणितं ज-
 गत् । तदारोधनतो देवि सर्वेषां प्रीणनं भवेत् ॥ १९ ॥ तरोर्मू-
 लाभिषेकेण यथा तद्भुजपल्लवाः । तृप्यन्ति तदनुष्ठानात्तथा स-
 र्वेऽमरादयः ॥ २० ॥ तस्यैवोपासनां देवि क्रियायोगं विदुर्बुधाः ।
 श्रद्धया विधिवत्सन्पक् सावधानः समाचरेत् ॥ २१ ॥ उपासना
 च योगश्च साधनश्चेति च त्रयम् । क्रियायोगपरं सर्वं सदा प-
 र्यापवाचकम् ॥ २२ ॥ उपासनाया योगस्य न भेदो विद्यते क-
 चित् । योगोपासनयोर्भेदं मृषा जल्पति मंदधीः ॥ २३ ॥
 साकारा च निराकारा द्विधेवोपासना स्मृता । ज्ञानस्य द्विविधो
 भेदो प्रवर्तकनिर्वर्तको ॥ २४ ॥ निराकारात्समुत्पन्नं साकारं स-
 कलं जगत् । तत्साकारं समाश्रित्य ध्याने भवति तन्मयम् ॥ २५ ॥
 तत्त्वाद्ब्रह्माण्डमुत्पन्नं तत्त्वेन परिवर्तते । तत्त्वेन लीयते देवि त-
 त्त्वाद्ब्रह्माण्डनिर्णयः ॥ २६ ॥ शिवः सूर्यो गणेशश्च विष्णुः श-
 क्तिर्यथाक्रमम् । सगुणोपासनायाश्च देवताः पञ्च कीर्त्तितः २७
 उपासनानां पञ्चानां पञ्चतत्त्वविवेकतः । निर्णयो मुनिभिः पूर्वं

१ सगुणोपासनया जीव सात्त्विक्यादिका प्राकृतिकी मुक्ति संभवे, निर्गुणोपासनया तु मुक्तिमप्राकृतिकीं संप्राप्य नृतापी भवति । अतएव सगुणोपासना प्रवृत्तिकारिणी, यदोपासना तु निवृत्तिकारिणी भवतीत्युक्तम् । निष्कामा येऽधिकारिणस्तैर्देहि सगुणाद्युपासना क्रियते चेद्भवत्येव सा निवृत्तिकारिणीत्यपि ज्ञेयम् । २ अतएव “ यागियु गिरिशन्त हस्ते विभर्षस्त्वे । शिवा गिरिन्त सा कुरु मा हिमी पुरुष जगत् ॥ ” “ तस्मात्पर नापरमस्ति किंचिद्यस्याशाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित् । वृक्ष इव स्तन्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेद पूर्ण पुरोषेण सर्वम् ॥ ” “ उपासनानि सगुणप्रविषयमानसव्यापाराणि ” इत्यादि श्रुति । ३ शिवसारतन्त्रम् । ४ परिदिव्यमानमिद् विश्व पचभूतोऽय एव समुत्पन्नम् । अतएव कस्य चिदपि तत्रान्तरेकरोमस्य प्राधान्यात् साधकानामन्तःकरणमात्राशादिपचन वान्यतमप्रदानम्भवति । एतदेव सप्त वैज्ञानिकस्त्यात्रमवलोक्य महर्षयो विश्रामान्याः सूर्योविषयदेवताधिष्ठितपञ्चोपासनाविधिमनुजशिरे । अतएव कपिलतन्त्रे “ आकाशस्याधिपो विष्णुर्गनीना च महेश्वरी । वायो सूर्यं दिशेरिच्छो जीवनस्य गणाधिप ” इति ।

कृतः सृष्ट्यार्थदर्शिभिः ॥ २८ ॥ वेदप्रामाण्यतश्चैव तथा युक्ति-
विचारतः । सिद्धः स सर्वथा देवि सर्वकल्याणकारकः ॥ २९ ॥
विरोधो दृश्यते योऽसौ सम्प्रदायवतामिह । अज्ञानजोऽयं हेतुर्वै
दुर्गतेर्नात्र संशयः ॥ ३० ॥ त्यक्त्वा वितर्कशौलानां मतमज्ञान-
हेतुकम् । सगुणोपासनाभेदमात्मज्ञानाय दधिमे ते ॥ ३१ ॥ उ-
च्यत्कोटिदिवाकराभमनिशं शंसं गदां पंकजम् चक्रं विभ्रतमि-
न्दिरावसुमतीसंशोभि पार्श्वद्वयम् । कोटीराङ्गदहारकुण्डलधरं
पीताम्बरं कौस्तुभोद्गीप्त विश्वधरं स्ववससि लसत् श्रीवत्सचिन्हं
भञ्जे ॥ ३२ ॥ प्रकृतेः पर एवान्यः स नरः पञ्चविंशकः । तस्ये-
मानि च भूतानि तेन नारायणः स्मृतः ॥ ३३ ॥ भास्वद्रत्ना-
द्वयमौलिः स्फुरदधरुचा रञ्जितश्वारुकेशो भास्वान्यो दिव्यतेजाः
करकमलयुतः स्वर्णवर्णः प्रभाभिः । विश्वाकाशावकाशे ग्रहग-
णसहितो भाति यश्चोदयाद्रौ सर्वानन्दप्रदाता हरिहरहृदयः
पातु मा विश्वं चतुः ॥ ३४ ॥ सविता सर्वभूतानां सर्वान् भावान्
प्रमूयते । सवनात् पावनाच्चैव सविता तेन चोच्यते ॥ ३५ ॥ सिं-
हस्था शशिशेखरा मरकतप्रख्या चतुर्भिर्भुजैः शङ्खं चक्रधनुः-
शराश्च दधती नेत्रेस्त्रिभिः शोभिता । आमुकाङ्गदहारकङ्कणरण-
त्काञ्चीकणनूपुरा दुर्गा दुर्गतिहारिणी भवतु नो रक्तोलसत्कु-
ण्डला ॥ ३६ ॥ विपत्तिवाचको दुर्गश्चाकारो नाशवाचकः । तां
भनाश पुरा तेन बुधैर्दुर्गा प्रकीर्तिता ॥ ३७ ॥ उच्यदादित्यसंका-
शां पुस्तकाक्षकरा स्मरेत् । कृष्णाजिनधरां ब्राह्मीं ध्यायेत्तार-
कितेऽम्बरे ॥ ३८ ॥ श्यामवर्णां चतुर्बाहुं शङ्खचक्रलसत्कराम् ।

१ ' विष्णोर्नु क वीर्योणि प्रचोष ' इति प्रणादिश्रुतय । २ ' सूर्य भात्मा जगत्सप्त
सुषुप्त ' इत्यादिश्रुति । अतएव ' तदेकान्निस्तदादित्यस्तदापुस्तदु चन्द्रमा । तदेव
शुक्रनाश्रुत्वा ता अप स प्रजापति ' इति यजुर्वेदीयसंमेषप्रकरणे । ३ विपत्ति-
खिताया । ' तामग्निवर्णां ' ' हृमी देवी शरणमह प्रपद्ये ' ' हिरण्यवर्णां ' ' प्रणो
देवी सरस्वती ' ' गीरीमिमाय ' इत्याद्या धृतय ।

गदापद्मधरां देवीं सूर्यासिनकृताश्रयाम् ॥ ३९ ॥ सायाह्ने वर-
दां देवीं गायत्रीं संस्मरेद्यतः । शुक्लां शुक्लाम्बरधरां वृषासनकृ-
ताश्रयाम् ॥ ४० ॥ त्रिनेत्रां वरदां पाशां शूलञ्च नृकरोटिकाम् ।
सूर्यमण्डलमध्यस्थां ध्यायन् देवीं समन्वसेत् ॥ ४१ ॥ या
देवी सर्वभूतेषु विद्यारूपेण संस्थिता । नमस्तस्यै नमस्तस्यै
नमस्तस्यै नमो नमः ॥ ४२ ॥ स्वयं स्थूलतनुं गजेन्द्रवदनं ल-
म्बोदरं सुन्दरम् प्रस्यन्दन्मदगन्धलुब्धमधुपव्यालोलगण्डस्थ-
लम् । दन्तायातविदारितारिरुधिरैः सिन्दूरशोभाकरम् वन्दे
शैलसुतासुतं गणपतिं सिद्धिप्रदं कर्मसु ॥ ४३ ॥ गुणत्रयस्ये-
श्वरोऽतितत्त्वो व्यक्तः मुनिर्म्मलः । गणानामीश्वरो यस्मात्तस्मा-
द्गणेश्वरो मतः ॥ ४४ ॥ ध्यायेन्नित्यं महेशं रजतगिरिनिभं चा-
रुचन्द्रावतंसम् रत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्गं परशुमृगवराभीतिहस्तं
प्रसन्नम् । पद्मासीनं समन्तात्स्तुतममरागणैर्व्याघ्रकृत्तिं वसानम्
विश्वार्यं विश्वबीजं निखिलभयहरं पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रम् ॥ ४५ ॥
ब्रह्मादीनां सुराणाञ्च मुनीनां ब्रह्मवादिनाम् । तेषां महत्वाद्देवोऽ-
यं महादेवः प्रकीर्तितः ॥ ४६ ॥ महता पूजिता विश्वे मूलप्रकृ-
तिरीश्वरी । तस्यादेवः पूजितश्च महादेवस्ततः स्मृतः ॥ ४७ ॥
देवपञ्चकमित्याहुरेकं देवं सुधीवराः । एकमेव परं ब्रह्म परमा-
त्-पराभिधम् ॥ ४८ ॥ प्रकृतेश्चाविकारस्यानुकूलं प्रत्यगात्मनि ।
सर्वेषां साधकानां वै स्वस्वप्रज्ञाप्रकल्पितम् ॥ ४९ ॥ तदेव स-
गुणं ब्रह्म पञ्चमूर्तिमयं कृतम् । पूज्यते ध्यायते चैव भक्तैर्भ-
क्तिरसाद्विधैः ॥ ५० ॥ सनातनस्य धर्मस्य सत्यस्यास्य स-
नातनम् । सगुणोपासनाकृत्ये विज्ञानं परमाद्भुतम् ॥ ५१ ॥ वि-

- १ " गणानां त्वा गणपतिं हवामहे " " निगुतीद गणपते " इत्याद्या श्रुतयः ।
२ " व्यक्त यजामहे " " वो भूतानामधिपती रद्रस्त तिचर " इत्याद्या श्रुतयः ।
३ " एक सद्भिप्रा बहुधा पदति " सुपर्ण विप्रा कवयो वयोभिरेक सत बहुधा कल्प
यति " इत्याद्या श्रुतयः ।

न्यस्याप्रमेयस्य निर्गुणस्याशरीरिणः । साधकानां हितार्थाय
 ब्रह्मणो रूपकल्पना ॥ ५२ ॥ अरूपं रूपिणं कृत्वा क्रियायोग-
 रता नराः । ब्रह्मज्ञानामृतानन्दपराः सुकृतिनो नराः ॥ ५३ ॥
 अभेदो नामरूपाणां नामात्परतरं न हि । तस्मान्निन्तरं देवि
 नामसंस्मरणं चरेत् ॥ ५४ ॥ ज्ञानात्कोटिगुणं स्तोत्रं स्तोत्रा-
 त्कोटिगुणो जपः । जपात्कोटिगुणं गानं गानात्परतरं न हि
 ॥ ५५ ॥ रहस्यं सर्ववेदानां तवाग्रे कथ्यते मया । अज्ञेयां नाम
 गायत्रौ जपन्ति निस्त्रिंशजनाः ॥ ५६ ॥ गायत्रौ ब्राह्मणाः सर्वे
 जपन्ति हृदयान्तरे । महिमानं न जानन्ति मायाया वैभवं महत्
 ॥ ५७ ॥ आत्ममंत्रो बीजमंत्रो मन्त्रश्चाजपसंज्ञकः । मननात् प्रा-
 यते यस्मात् तस्मात् मंत्रः प्रकीर्तितः ॥ ५८ ॥ ध्यानमूलं त्विष्टमू-

१ “ मर्यां देशी च गानस्य प्रकारो द्वावुदीरितौ ” । पूज्यपादेर्विनिर्णयः । “ गीत
 वाद्य तथा श्रुत्य त्रय सङ्गीतमुच्यते ” । सङ्गीतरत्नाकर । “ दोनार्यां शायितो बाहो रद-
 श्मस्ते यदा क्वचिन् । तदा गीतामृत पीत्वा हर्षोत्कर्षं प्रपद्यते ॥ कुट्टो विप वमन्सर्पः फणा-
 मान्दोलयन्मुहुः । गानं जागालिवच्छू वा हर्षोत्कर्षं प्रपद्यते ॥ मृगं सोऽपि तुण्डाहारी विचरन्नृवीं
 सदा । लुब्धकादपि सगीतं श्रुत्वा प्राणान्प्रवच्छति ” इति सङ्गीतमहिमा सङ्गीतपरिजाते ।
 अनएव सामवेदो गान्यवान् स्वर्गाधर्वोपवेदेन सह (गायति य सामगा) कर्तुष्वपि स्तोम-
 नात्ता तद्वायकोद्गात्रा मुचिश्चिश्चैत गीयते । श्रीमगवता चत एव (वेदानां सामवेदोऽस्मीति)
 स एव वेदविभूतिस्त्वेन स्वस्वरूपतया वर्णितः “ मद्रक्षा यत्र गोयति तत्र तिष्ठामि नारद ”
 इति भगवद्वाक्यमन्यत्र । याज्ञवल्क्येनापि भगवता तृतीयेष्व्याये गानस्य परब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वं
 मुच्यते । “ यथाविधानेन पठन्साम गायमविच्युतम् । सावधानस्तदभ्यासात्तत्र ब्रह्मविद्यो-
 च्छति ॥ अरन्तकमुल्लोच्य मद्रक मङ्गरी तथा । औवेणक सरोचिन्दुमुत्तरं गीतकानि च ॥
 ब्रह्मगाया पाणिक्वा द्भविहिता ब्रह्मगीतिक्वा गेयमेतत्सदभ्यासकरणा मोक्षसङ्गितम् ॥ ब्र-
 णावादनतत्तत् श्रुतिजतिविशारदः । तात्तत्राप्रयासेन मोक्षमर्गं नियच्छति ॥ गीतज्ञो यदि
 योगेन नाम्नीन परम पदम् । रदस्यानुचरो मूत्वा तेनैव सह मोदते ॥ अत्र ज्ञानादित्यस्य
 नाममाहात्म्यज्ञानादित्यर्थे । स्तोत्र विष्णुमहसनामादिरूप । जपश्च केवन्नामजपः गानं च
 भगवद्गानं न तु ब्रह्मगीतमिति यथायथ ज्ञेयम् । २ अजनाजपविवस्तु योगचतुष्टयात्तन्त-
 ल्ययोगमहितायां द्रष्टव्य । रहस्यत्वाद्गुरुवेदीकगम्यत्वात् साधारण्येनान्न विवेचित ।

त्तिः पूजामूलं स्वयं मनः । मन्त्रमूलं गुरोर्वीक्यं मोक्षमूलं हरेः
 कृपा ॥ ५९ ॥ उत्तमो मानसो यागो मध्यमं बहिरर्चनम् । मू-
 लमन्त्रं समुच्चार्य पश्चाद्देयमुदीरयेत् ॥ ६० ॥ सम्प्रदानं तदन्ते
 तु त्यागार्थकपदं ततः । एवं क्रमेण सदृत्ते! उपचारान् प्रकल्पयेत्
 ॥ ६१ ॥ लिङ्गस्थण्डिलवन्ध्याभ्युपेन्द्रकुड्यपटेषु च । मण्डले वि-
 शिखे मूर्ध्नि हृदि वा दश कीर्चिताः ॥ ६२ ॥ एषु स्थानेषु क-
 ल्याणि यजन्ति परमं शिवम् । अरूपं रूपिणं कृत्वा कम्मका-
 ण्डरता नराः ॥ ६३ ॥ गवां सर्वाङ्गैर्न क्षीरं स्रवेत्स्तनमुखादथा ।
 तथा सर्वाग्रतो देवः प्रतिमादिषु राजते ॥ ६४ ॥ आभिरूप्या-
 ञ्च विम्बस्य पूजायाश्च विशेषतः । साधकस्य च विश्वासाद्देव-
 तासन्निधिर्भवेत् ॥ ६५ ॥ यथा वातरथो घ्राणमावृद्धे गन्ध आ-
 शयात् । एवं योगरतं चेतः आत्मानमविकारयत् ॥ ६६ ॥ यु-
 ज्जनेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः । सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शम-
 त्यन्तं सुखमश्नुते ॥ ६७ ॥ अथ तं सर्वभूतानां हृत्पद्मेषु कृता
 लयम् ॥ श्रुतानुभावं शरणं ब्रज भावेन भामिनि ॥ ६८ ॥ ना-
 रायणे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः । जनयत्याशु वैराग्यं

१ मन्त्रविज्ञानविषयेषु सांख्यिका सदसद्विषयशक्तिरेव नास्ति । शिष्यस्यापामनापिमात्र
 बीजमन्त्रोपयोगिनी प्रकृतिषु परिज्ञाय श्रीगुरुदेव एव तस्मै बीजमन्त्रमिष्टप्रदत्ताति । शतएव
 श्रीमद्गुरुदेवमुखपद्मिनि सुन वाक्यामृतमेव मूलमन्त्रस्वरूपतया सम्माननीयम् । २ यत्र
 तु कृत्रिमाम्त्रिमभेदेन द्विविधः । शालग्रामशिलादिकं तत्र अकृत्रिमं यत्रम् शालग्रामादी च
 सर्वे एव देवता पूजन्ते । घग्माश्रित्य जपे देवपूजनं तुल्यमेव स्मर्यते । ३ श्रीहममहेश्व
 रतत्रम् । ४ ब्रह्मणो रूपं ब्रह्मवेत्सुभिः कार्यब्रह्म कारणब्रह्मेति द्विधा परिकीर्त्यते । गुणातात
 नि सगु सच्चिदानन्दरूपमेव ब्रह्म कारणब्रह्मनया समुच्यते, त्रिगुणामकं ब्रह्माण्डरूपं च विश्व
 कार्यब्रह्मनया परिणिगद्यते । कार्यब्रह्म कारणब्रह्मेति कार्यकारणविचारेण द्विधा परिचित्यमा
 नमपि तद्वद्विरूपं तत्ततो द्वैधरहितं । नामरूपस्थित्यवस्थायामात्मस्वरूपे नामरूपभावापेक्षेयि
 तयोर्नामरूपयो र्वत् एव विल्यावस्थायामेकमेव सच्चिदानन्दरूपमद्वैतरूपं समवशिन्यते ।
 सगुणसाकरोपासनाम् श्रेष्ठदेवमूर्तिमयरूपस्य बीजमन्त्रमयशब्दरूपिणो नामश्च साहाय्येन
 साधकं तया तं कारणमामसत्यस्वरूपपरिज्ञानो सुखं भवति, धर्मे च नामरूपभेदं परित्यागेन
 शुद्धाद्वैतस्वरूपे विलयं गच्छति ॥

ज्ञानञ्च यदहेतुकम् ॥ ६९ ॥ तद्गुणश्रुतिमात्रेण तस्मिन् सर्वगु-
हाशये । मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गाम्मसोऽम्बुधौ ॥ ७० ॥
लक्षण भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्युदाहृतम् । अहेतुकव्यवहिता
या भक्तिः पुरुषोत्तमे ॥ ७१ ॥ सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैक-
त्वमप्युत । दीयमानं न गृह्णति विना तत्सेवन जना ॥ ७२ ॥
तस्मात्त्वं सर्वभावेन भजस्व परमेष्ठिनम् । तद्गुणाश्रयया भक्तया
भजनीयपदाम्बुजम् ॥ ७३ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसहिताया सगुणोपासनावर्णन नाम सप्तमोऽध्याय ।

अष्टमोऽध्यायः ।

ब्रह्मोपासनावर्णनम् ।

श्रीश्रीमधुसूदन उवाच । तव स्नेहेन वक्ष्यामि तत्त्व साधु प्रिय
शृणु । यज्ज्ञात्वा परम श्रेय इह चामुत्र चाप्स्यसि ॥ १ ॥ स-
माधेर्निर्विकल्पस्य ब्रह्मोपासनया मतः । सम्बन्धोऽतीव नेदिष्ठो
वर्तते योगज सदा ॥ २ ॥ सगुणोपासना गौणी गीयते ज्ञानको-

१ बहुधात् अरिच्छिन्नरूपजगत्प्रकृत्यात् बहुगत्वात् वदादाना कारणत्वात् भाविर्भावकर्तृ
त्वदिति यावत् इति ब्रह्मसाम्यार्थः । २ उपासनयोगसारूप्यस्य साधनरूपत्वात्तदया । ब्रह्म
भावना अयं महानिर्गतजनः सत्त्वाऽपि सष्टहेता । ब्रह्मोपासनविस्तारश्च दसोपनिषत्सु 'त
त्वमस्य ह ब्रह्मास्मि इत्यादिद्वादशमहावाक्योपदेशादिक्य सर्वजलप्रसिद्ध एव अतएव श्रोत्रस्य
श्रोत्र मनसो मनो यद्वाचो ह वाच स उ प्राणस्य प्राण । चक्षुषश्श्रुतिमच्य धीरा' प्रेया
स्माहोकादमृता भवन्ति ॥ न तत्र चक्षुषश्छति न वाचश्छति नो मनो न विद्यो न विज्ञानं नो
यथैतदनुशिष्यदन्त्यदव तद्विदितादयो भाविदताभिः इति श्रमपूर्वेषां ये नस्त्वेष्टयावचामि ॥
यद्वाचान्मुदित येन वागभ्युद्यते । तदेव ब्रह्म त्व विद्धि नेद यदिदमपासते ॥ यमनना न
मनुने येनाहर्मनो मत्तम् । तदेव ब्रह्म त्व विद्धि नेद यदिदमपासते ॥ यच्चमया न पश्यति येन
चक्षुषि पश्यति । तदेव ब्रह्म त्व विद्धि नेद यदिदमपासते ॥ यच्छ्रोत्रेण न शनोति येन श्रात्र
मिदं श्रतम् । तदेव ब्रह्म त्व विद्धि नेद यदिदमपासते ॥ यत्रापोन न प्राणिनि येन प्राण
यने । तदेव ब्रह्म त्व विद्धि नेद यदिदमपासते ॥ इत्यादि श्रुति ।

विदेः । निर्गुणा तु परा मुख्या वर्णयते ब्रह्मभावना ॥ ३ ॥ ज्ञेयं
 भवति तद्ब्रह्म सच्चिद्विभ्रमयं परम् । यथातथा स्वरूपेण लक्षणैर्वा
 शुचिब्रते ॥ ४ ॥ सत्तामात्रं निर्विशेषमवाङ्मनसगोचरम् । अस-
 त्रिलोकी सद्भावं स्वरूपं ब्रह्मणः स्मृतम् ॥ ५ ॥ समाधियोगैस्त-
 द्वेयं सर्वत्र समदृष्टिभिः । द्वैतातीतैर्निर्विकल्पैर्देहात्माध्यासवर्जि-
 तैः ॥ ६ ॥ यतो विश्वं समुद्भूतं येन जातञ्च तिष्ठति । यस्मिन्
 सर्वाणि लीयन्ते ज्ञेयं तद्ब्रह्म लक्षणैः ॥ ७ ॥ स्वरूपबुद्ध्या यद्वेद्यं
 तद्वेद्यं लक्षणैः प्रिये । लक्षणैरामुमिच्छूनां विहितं तत्र साधनम्
 ॥ ८ ॥ तत्साधनं प्रवक्ष्यामि शृणु सावहिता प्रिये । तत्रादौ क-
 थयिष्यामि मन्त्रोद्धारं महेशितः ॥ ९ ॥ प्रणवं पूर्वमुद्दृत्य 'स-
 च्चित्' पदमुदाहरेत् । एकं पदान्ते ब्रह्मेति मन्त्रोद्धारः प्रकीर्तितः
 ॥ १० ॥ सन्धिक्रमेण मिलितः सप्तवर्णो मनुर्मतः । तारहीनेन
 सुभगे पङ्क्तौऽयं मनुर्भवेत् ॥ ११ ॥ सर्वमन्त्रोत्तमः साक्षाद्ब्रह्मार्थ-
 काममोक्षदः । नात्र सिद्धायपेक्षास्ति नारिभिन्नादिदूषणम् ॥ १२ ॥
 न तिथिर्न च नक्षत्रं न राशिगणनं तथा । कुलाकुलादिनियमो
 न संस्कारोऽत्र विद्यते । सर्वथा सिद्धमन्त्रोऽयं नात्र कार्प्या वि-
 चारणा ॥ १३ ॥ बहुजन्मार्जितैः पुण्यैः सद्गुरुयदि लभ्यते । तदा
 तद्ब्रह्मो लब्ध्वा जन्मसाफल्यमाप्नुयात् ॥ १४ ॥ चतुर्वर्गं करे
 कृत्वा परत्रेह च मोदते । स धन्यः स कृतार्थश्च स कृती स च
 धार्मिकः । स स्नातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ॥ १५ ॥
 सर्वशास्त्रेषु निष्णातः सर्वलोकप्रतिष्ठितः । यस्य कर्णपयोपा-
 न्तप्राप्तो मन्त्रमहामणिः ॥ १६ ॥ धन्या माता पिता तस्य पवित्रं

१ ब्रह्मस्वरूपलक्षणाधिकारे न श्रुपासकोपास्यभाव सम्भवति । अत एवोपासनासु ना-
 स्ति प्रयोजन स्वरूपलक्षणभावाधिकारिण । तदस्यलक्षणभावाधिकारिणस्तु ब्रह्मसाक्षात्कारेपि
 मनसि कथितस्मन्त्रोऽत्रशिन्यत एव । अत एव तदस्यलक्षणान्वेषाया ब्रह्मोपासनाधिकारि-
 शास्त्रेषु विधीयते । अत एव " अथ देवा ब्रह्मविदो ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते । यो वै तावु विद्यात्
 प्रत्यक्ष स ब्रह्मवेदिता स्यात् ॥ " इतिश्रुत ।

तत्कुलं प्रिये । पितरस्तस्य सन्तुष्टा मोदन्ते त्रिदशैः सह ॥१७॥
 मन्त्रार्थं मन्त्रचैतन्यं यो न जानाति साधकः । शतलक्ष-
 प्रजप्तोऽपि तस्य मन्त्रो न सिध्यति ॥ १८ ॥ अतोऽस्यार्थञ्च चै-
 तन्यं कथयामि शृणु प्रिये । अकारेण जगत्पाता संहर्त्वा स्याद्दु-
 कारतः । मकारेण जगत्स्रष्टा प्रणवार्थं उदाहृतः ॥१९॥ सच्चञ्च्दे-
 न सदा स्यापि चिञ्चेतन्यं प्रकीर्तितम् । एकमद्वैतमेवैतद्ब्रह्मरा-
 द्ब्रह्म गीयते ॥ २० ॥ मन्त्रार्थः कथितो देवि साधकाभीष्टसिद्धि-
 दः ॥ २१ ॥ मन्त्रचैतन्यमेतद्वि तदधिष्ठातृदेवता । तज्ज्ञानं भ-
 क्तमात्राणां सिद्धिदं तत्परिहरे ! ॥ २२ ॥ चैतन्यं तदधिष्ठातृ
 सर्वव्यापि सनातनम् । अद्वैतकर्म निराकारं वाचातीत निरञ्ज-
 नम् ॥ २३ ॥ ऋषिः सदाशिवो ह्यस्य छन्दोऽनुष्टुप् उदाहृतम् ।
 देवता परमं ब्रह्म सर्वान्तर्गम्यमि निगुणम् ॥ २४ ॥ चतुर्वर्गि-
 लावाप्त्यै विनियोगः प्रकीर्तितः ॥ २५ ॥ ततो ध्यानं प्रकुर्वीत
 साधकाभीष्टसाधनम् ॥ २६ ॥ हृदयकमलमध्ये निर्विशेष नि-
 रीहं हरिहरविधिवेद्यं योगिभिर्ध्यानगम्यम् । जननमरणभीति-
 भ्रंशि सच्चित्स्वरूपम् सकलभुवनबीजं ब्रह्मं चैतन्यमीडे ॥ २७॥
 ध्यात्वैवं परमं ब्रह्म मानसरूपचारकैः । पूजयेत्परया भक्त्या ब्र-
 ह्मसायुज्यरेतवे ॥२८॥ गन्वं दद्यान्महीतत्वं पुष्पमाकाशमेव च ।
 धूपं दद्यादायुतत्वं दीपं तेजः समर्पयेत् ॥ २९ ॥ नैवेद्यं तोयत-

१ " सर्वे सत्त्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्तं उपासीत । अथ सन्तु जतुमयं पुरषो यथा
 क्रतुरस्मिन्नोके पुरुषो भवति तथेत प्रेन्व भवति स क्रतु कुर्वीत ॥ मनोमयं प्राणशरीरो भा-
 रूप सत्यसद्ब्रह्म आकाशोमा सर्वकर्मणां सर्वकामां सर्वगं च सर्वैरस सर्वमिदमध्या-
 तोऽवाक्यनादर ॥ एष म आत्माऽन्तर्हृदयेऽगौणान् कीर्त्तव्यो यथाह्य सर्पपाद्मा श्यामाकण्ठा
 श्यामकतन्तुशुद्धा एष म आत्मान्तर्हृदये ज्ञायान् पृथिव्या ज्ञायानन्तरिक्षाज्याया च्छिवो
 ज्ञायानेप्या शोकेभ्य ॥ सर्वकर्मणां सर्वकाम सर्वगं च सर्वैरस सर्वमिदमध्यातोऽवा-
 क्यनादर एष स आत्मान्तर्हृदय एतद्ब्रह्मैतमित प्रेतभिसम्मवितारसीति यद्वद स्याद्वा न
 विधिक्लिप्ताऽस्तीति च स्माह शाण्डिल्य ॥ इत्येते श्रुति । छान्दोग्योपनिषच्छाण्डिल्यविराया

त्वेन प्रदद्यात्परमात्मने । ततो जप्त्वा महामन्त्रं मनसा साध-
 कोत्तमः ॥ समर्प्य ब्रह्मणे पश्चाद्ब्रह्मिः पूजां समाचरेत् ॥ ३० ॥
 उपस्थितानि द्रव्याणि गन्धपुष्पादिकानि च । ब्रह्मालङ्कारणादीनि
 भक्ष्यपेयानि यानि च ॥ ३१ ॥ मन्त्रेणानेन संशोध्य ध्यात्वा
 ब्रह्म सनातनम् । निमील्य नेत्रे मतिमानर्पयेत्परमात्मने ॥ ३२ ॥
 “ ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् । ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं
 ब्रह्मकर्मसमाधिना ” ॥ ३३ ॥ ततो नेत्रे समुन्मील्य जप्त्वा मूलं
 स्वशक्तितः । तज्जपं ब्रह्मसात्कृत्वा स्तोत्रञ्च कवचं पठेत् ॥ ३४ ॥
 स्तोत्रं शृणु महाप्राज्ञे ब्रह्मणः परमात्मनः । यच्छ्रुत्वा साधको
 देवि ब्रह्मसायुज्यमश्नुते ॥ ३५ ॥ ओं नमस्ते सते सर्वलो-
 काश्रयाय नमस्ते चिते विश्वरूपात्मकाय । नमोऽद्वैततत्त्वाय
 मुक्तिप्रदाय नमो ब्रह्मणे व्यापिते निर्गुणाय ॥ ३६ ॥ त्वमेकं
 शरण्यं त्वमेकं शरण्यं त्वमेकं जगत्कारणं विश्वरूपम् । त्वमेकं
 जगत्कर्तृ पातृ प्रहर्तृ त्वमेकं परं निश्चलं निर्विकल्पम् ॥ ३७ ॥
 भयानां भयं भीषणं भीषणानां गतिः प्राणिनां पावनं पावना-
 नाम् । महोच्चैःपदानां नियन्तु त्वमेकं परेषां परं रक्षकं रक्षका-
 णाम् ॥ ३८ ॥ परेश प्रभो सर्वरूपाविनाशिनन्निर्द्वैतसर्व-
 न्द्रियागम्य सत्य । अचिन्त्याक्षर व्यापकाव्यक्ततत्त्व जगद्भास-
 कार्थीश पायादपायात् ॥ ३९ ॥ तदेकं स्मरामस्तदेकं जपाम-
 स्तदेकं जगत्साक्षिरूपं नमामः । तदेकं निधानं निरालम्बमीशं
 भवाम्ब्रोधिपोतं शरण्यं ब्रजोमः ॥ ४० ॥ वाचिकं कायिकं वापि
 मानसं वा यथामति । आराधने परेशस्य भावशुद्धिर्विधीयते
 ॥ ४१ ॥ एवं सम्पूज्य मतिमान्स्वर्जनैर्बान्धवैः सह । महाप्र-

१ अत एव “ततः परं ब्रह्म परं बृहन्त यथा निकार्यं सर्वभूतेषु गृहम् । विश्वस्यैक परिवे-
 षितारं ईशं तं ज्ञत्वाऽऽशुना भवन्ति ” “ वेदाहमेन पुरुषं महान्तम् आदित्यवर्णे तमसः पर-
 स्तात् । तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नाम् ” पञ्चाविद्यतेऽप्यनाथ । ” इत्यादि श्रुति ।

सार्दं स्वीकुर्याद्ब्रह्मणः परमात्मनः ॥ ४२ ॥ पूजने परमेशस्य
 नावाहनविसर्जने । सर्वत्र सर्वकालेषु साधयेद्ब्रह्मसाधनम् ॥ ४३ ॥
 अस्नातो वा कृतस्नानो भुक्तो वापि बुभुक्षितः । पूजयेत्परमात्मा
 नं सदा निर्मलमानसः ॥ ४४ ॥ अनेन ब्रह्ममन्त्रेण भक्ष्यपेयादि-
 कञ्च यत् । दीयते परमेशाय तदेव पावनं महत् ॥ ४५ ॥ गङ्गा-
 तोये शिलार्दो च स्पृष्टदोषोऽपि वर्जिते । परब्रह्मार्पिते द्रव्ये
 स्पृष्टास्पृष्टं न विद्यते ॥ ४६ ॥ एतद्द्वर्मानुचारी स्यात्सत्यवादी
 जितेन्द्रियः । परोपकारनिरतो ब्रह्मचारी सदाशयः ॥ ४७ ॥
 मात्सर्ष्यहीनोऽदम्भी च दयावान्बुद्धमानसः । मातापित्रोः प्री-
 तिकारी तयोः सेवनतत्परः ॥ ४८ ॥ ब्रह्म श्रोता ब्रह्म मन्ता
 ब्रह्मान्वेषणमानसः । यतात्मा दृढबुद्धिः स्यात्साक्षाद्ब्रह्मेति भा-
 वयन् ॥ ४९ ॥ न भिष्या भाषणं कुर्यान्न परानिष्टचिन्तनम् ।
 विषये मननं चैव ब्रह्ममन्त्री विवर्जयेत् ॥ ५० ॥ तत्सदिति व-
 देदेवि प्रारम्भे सर्वकर्मणाम् । ब्रह्मार्पणमस्तु वाक्यं पानभो-
 जनकर्मणोः ॥ ५१ ॥ येनोपायेन मर्त्यानां लोकयात्रा प्रसि-
 ध्यति । तदेव कार्प्यं ब्रह्मज्ञैरेव धर्मः सनातनः ॥ ५२ ॥ आ-
 त्मचिन्ताविनोदेन शौचक्रीडनकेन च । सर्वभूतसमत्वेन योगः
 सिध्यति नान्यथा ॥ ५३ ॥ यश्चात्मनि रतो नित्यमात्मक्रीडस्त-
 थैव च । आत्मनिष्ठश्च सततमात्मन्येव स्वभावतः ॥ ५४ ॥ रतश्चैव

१ शालग्रामादिक भगवद्विग्रहादिक वा । २ सर्वेषामेव लोकानां सगुणोपासनाधिकारस्य
 भवत् शस्त्रग्रन्थेषु सन्ततेषु सगुणोपासनाविधेरतिविस्तरेणोपदेशो दृश्यते । ब्रह्मोपास-
 नायान्तु वेदलभ्यासज्ञानोत्कर्षणामेव मनुष्याणामधिकारः सम्भवति । तेषामेवोपकारार्थं लक्षण-
 समूहा पूर्वोक्ता परिवर्णिता सर्वकार्यायुक्तानां सर्वभूतोपलब्धिप्रकरणाच्च प्राक् ब्रह्मोपासकरस्य
 पक्षे तत्सदिति मन्त्रोच्चारणविधिर्विधेयतया शास्त्रेषु निर्दिश्यते । परन्तु केवलं मुखजात म-
 न्त्रशब्दोच्चारणमेव नैव भवति फलप्रदम् । मन्त्रोच्चारणसमये साधकस्यात्प्राणवृत्तौ च
 सर्वदा सर्वत्रैव तत्सदितिमन्त्रप्रतिपाद्यब्रह्मभावामिभुक्तिन्यानेन सत्यासाधकस्तानेन ब्रह्मो-
 पासनायां भवत्याधिकारी ॥

स्वयं तृष्टः सन्तुष्टेनान्यमानसः । आत्मन्येव सुतृप्तोऽसौ योगस्त-
स्य प्रसिध्यति ॥ ५५ ॥ सुप्तोऽपि योगयुक्तः स्याज्जाग्रचापि वि-
शेषतः । ईदृशूचेष्टः स्मृतः श्रेष्ठो गरिष्ठो ब्रह्मवादिनाम् ॥ ५६ ॥
इति श्रीश्रीमद्युसूदनसंहितायां ब्रह्मोपासनावर्णनं नाम अष्टमोऽध्यायः ।

नवमोऽध्यायः ।

योगभेद-वर्णनम् ।

देव्युवाच । योगीश्वर पते योगिन् सर्वशास्त्रविशारद । विस्तर-
रेण श्रुतं त्वत्तः क्रियायोगसुकोशालम् ॥ १ ॥ येनोपायेन वि-
चरन् देही ब्रह्ममयो भवेत् । इदानीं श्रोतुमिच्छामि योगभेदं
तमुत्तमम् ॥ २ ॥ श्रीश्रीमद्युसूदन उवाच । मन्त्रयोगो लयश्चैव
राजयोगो हृदस्तथा । योगश्चतुर्विधः प्रोक्तो योगिभिस्तत्त्वदर्शि-
भिः ॥ ३ ॥ कार्प्यं यत्र विभाव्यते किमपि तत् स्पन्देन सव्या-
पकम् स्पन्दश्चापि तथा जगत्सुविदितः शब्दान्वयी सर्वदा ।
सृष्टिभेव तथादिमाकृतिविशेषत्वादभूत्स्पन्दिनी शब्दश्चाविरभू-
त्तदा प्रणय इत्योद्धाररूपः शिवः ॥ ४ ॥ साम्यस्यप्रकृतेर्यथैव
विदितः शब्दो महानोमिति ब्रह्मादिव्रितपात्मकस्य परमं रूपं

१ तत्र प्रसूतेषु संहितामूढेषु चार्थेषु योगमन्त्रतत्त्वतुष्टयमप्रेक्षितमविभक्तरूपेण व-
र्णितमन्यते । पुरा बाने ताभिस्तत्तया प्रदर्शनस्य योगात्तत्र प्रयोगात्तत्र एवामन्त्र इति
तत्र हेतुः । सर्वमतदेशकाल्याप्राप्त्युत्तरेण तु लोकात्मन्युत्तरेण प्रत्यकरेण पृथग्विभक्ततया
प्रदर्शितस्य तस्यैव योगतत्त्वस्य एवप्रतीकमप्रयोगवद्विज्ञा, हृदयोगवद्विज्ञा, लयवर्गव-
द्विज्ञा, राजयोगसंहितेभ्यः आयेषु विष्णुत विष्णुतद्विष्णुतम् । अथ च भोक्तः पूज्यनादर्थ-
योगिणः शक्त्यवमहर्षेः ।

सादं स्वीकुर्याद्ब्रह्मणः परमात्मनः ॥ ४२ ॥ पूजने परमेशस्य
 नावाहनविसर्जने । सर्वत्र सर्वकालेषु साधयेद्ब्रह्मसाधनम् ॥ ४३ ॥
 अस्तातो वा कृतस्नानो भुक्तो वापि बुभुक्षितः । पूजयेत्परमात्मा
 नं सदा निर्मलमानसः ॥ ४४ ॥ अनेन ब्रह्ममन्त्रेण भक्ष्यपेयादि-
 कञ्च यत् । दीयते परमेशाय तदेव पावनं महत् ॥ ४५ ॥ गङ्गा-
 तोये शिलांदौ च स्पृष्टदोषोऽपि वर्त्तते । परब्रह्मार्पिते द्रव्ये
 स्पृष्टास्पृष्टं न विद्यते ॥ ४६ ॥ एतद्ब्रह्मनुचारी स्यात्सत्यवादी
 जितेन्द्रियः । परोपकारनिरतो ब्रह्मचारी सदाशयः ॥ ४७ ॥
 मात्सर्यहीनोऽदम्भी च दयावान्बुद्धमानसः । मातापित्रोः प्री-
 तिकारी तयोः सेवनतत्परः ॥ ४८ ॥ ब्रह्म श्रोता ब्रह्म मन्ता
 ब्रह्मन्वेषणमानसः । यतात्मा दृढबुद्धिः स्यात्साक्षाद्ब्रह्मेति भा-
 वयन् ॥ ४९ ॥ न मिथ्या भाषणं कुर्यान्न परानिष्टचिन्तनम् ।
 विषये मननं चैव ब्रह्ममन्त्री विवर्जयेत् ॥ ५० ॥ तत्सदिति व-
 देद्देवि प्रारम्भे सर्वकर्मणाम् । ब्रह्मार्पणमस्तु वाक्यं पानभो-
 जनकर्मणोः ॥ ५१ ॥ येनोपायेन मर्त्यानां लोकयात्रा प्रसि-
 ध्यति । तदेव कार्प्यं ब्रह्मज्ञेरेप धर्मः सनातनः ॥ ५२ ॥ आ-
 त्मचिन्ताविनोदेन शौचश्रीडनकेन च । सर्वभूतसमत्वेन योगः
 सिध्यति नान्यथा ॥ ५३ ॥ यश्चात्मनि रतो नित्यमात्मक्रीडस्त-
 येव च । आत्मनिष्ठश्च सततमात्मन्येव स्वभावतः ॥ ५४ ॥ रतश्चैव

१ शालग्रामादिकं भगवद्भिप्रहादिकं वा । २ सर्वेषामेव लोकानां सगुणोपासनाधिकारसं-
 भवत् शास्त्रप्रत्येयुः सनातनेषु सगुणोपासनाविधेरतिविस्तरेणोपदेशो दृश्यते । ब्रह्मोपास-
 नायास्तु केवलप्रव्रजानानोत्कर्षणमेव अनुव्याणात्माधिकारः सम्भवति । तेषामेतेषुकार्येषु लक्षण-
 समूहा पूर्वास्ताः परिवर्णिताः सर्वकार्यानुष्ठानात्सर्वभावोपलब्धिकरणाश्च प्राक् ब्रह्मोपासकस्य
 पदे तत्त्वादिनि मन्त्रोच्चारणविधिकीधेयतया शास्त्रेषु निर्दिश्यन्ते । परन्तु केवलं मुक्तज्ञात म-
 न्त्रशब्दोच्चारणमेव नैव भवति फलप्रदम् । मन्त्रोच्चारणसमये साधकस्यात्तत्करणवृत्ती च
 सर्वदा सर्वत्रैव तन्मादिति मन्त्रप्रतिपाद्यप्रप्रभावभिसुखिन्यामेव मया साधकस्तत्त्वेन ब्रह्मो-
 पासनया भवत्यधिकारी ॥

स्वर्यं तृष्टः सन्तुष्टेनान्यमानसः । आत्मन्येव सुतृप्तोऽसौ योगस्त-
स्य प्रसिध्यति ॥ ५५ ॥ सुप्तोऽपि योगयुक्तः स्याज्जाग्रच्चापि वि-
शेषतः । ईदृक्चेष्टः स्मृतः श्रेष्ठो गरिष्ठो ब्रह्मवादिनाम् ॥ ५६ ॥
इति श्रीश्रीमधुसूदनसंहितायां ब्रह्मोपासनावर्णनं नाम अष्टमोऽध्यायः ।

नवमोऽध्यायः ।

योगभेद-वर्णनम् ।

देव्युवाच । योगीश्वर पते योगिन् सर्वशास्त्रविशारद । विस्त-
रेण श्रुतं त्वचः क्रियायोगसुकौशलम् ॥ १ ॥ येनोपायेन वि-
चरन् देही ब्रह्ममयो भवेत् । इदानीं श्रोतुमिच्छामि योगभेदं
तमुत्तमम् ॥ २ ॥ श्रीश्रीमधुसूदन उवाच । मन्त्रयोगो लयश्चैव
राजयोगो हठस्तथा । योगश्चतुर्विधः प्रोक्तो योगिभिस्तत्त्वदर्शि-
भिः ॥ ३ ॥ कार्प्यं यत्र विभाव्यते किमपि तत् स्पन्देन सव्या-
पकम् स्पन्दश्चापि तथा जगत्सुविदितः शब्दान्वयी सर्वदा ।
सृष्टिश्चैव तथादिमाकृतिविशेषत्वादभूत्स्पन्दिनी शब्दश्चाविरभू-
चदा प्रणव इत्यौङ्काररूपः शिवः ॥ ४ ॥ साम्यस्थप्रकृतेर्यथैव
विदितः शब्दो महानोमिति ब्रह्मादित्रितयात्मकस्य परमं रूपं

१ तत्रसमूहेषु संहितासमूहेषु चार्थेषु योगसाधनचतुष्टयमत्रोलिखितमविभक्त्यरूपेण व-
र्णितमन्यते । पुरा काले सविभक्ततया प्रदर्शनस्य योगानां प्रयोजनात् एवमात् इति
तत्र हेतुः । वर्तमानदेशकालप्राप्तसारेण तु लोककल्याणार्थं ग्रन्थकारेण पृथग्विभक्ततया
प्रदर्शितस्य तस्यैव योगचतुष्टयस्य स्वप्रणीतमन्त्रयोगसंहिता, हठयोगसंहिता, लययोगस-
ंहिता, राजयोगसंहितास्य प्रारम्भे विस्तृत विवरणद्रष्टव्यम् । अथ च श्लोकः पूज्यपादश्री-
योगियाश्वत्थक्यमहर्षेः ।

शिवं ब्रह्मणः । वैषम्ये प्रकृतेस्तथैव बहुधा शब्दाः श्रुताः कालतस्ते मन्त्राः समुपासनार्थमभवन् बीजानि नाम्ना तथा ॥ ५ ॥ जगति भवति सृष्टिः पञ्चभूतात्मिका यत्तदिह निखिलसृष्टिः पञ्चभागैर्विभक्ता । श्रुतिरपि विधिस्त्येणादिशन्तीह पञ्च विविधविहितपूजारीतिभेदान् जनानाम् ॥ ६ ॥ प्रकृतिमिहजनाना सम्परीक्ष्य प्रवृत्तिं गुरुरिह यदि दधान्मन्त्रशिक्षा यथावत् । रुचिसमुचितदेवोपासनामादिशेद्वा व्रजति लघु स शिष्यो मोहपारं मुमुक्षुः ॥ ७ ॥ आकारो न हि विद्यते किमपि वा रूपं परब्रह्मणः रूपन्तत्परिकल्प्यते बुधगणैः किम्वा जगद्रूपिणः । ध्यायद्भिर्निजवृत्तिमार्गचलितैर्देवं पर रूपिणम्मन्त्र वा सततं जपद्भिरिह तैर्मुक्तिः परा लभ्यते ॥ ८ ॥ नभसोऽधिपतिर्विष्णुरग्नेश्चैव महेश्वरी । वायोः सूर्यः क्षितेरीशो जीवनस्य गणोधिपः ॥ ९ ॥ मन्त्रार्थं मन्त्रचेतन्यं सिद्धमन्त्रं विशेषतः । अनुकूलं देवभाव गुरुवाक्येन लभ्यते ॥ १० ॥ दिक्शुद्धिः स्थानशुद्धिश्च वपुषश्चासनस्य च । शुद्धिश्चान्तरशुद्धिश्च पञ्चेताः शुद्धयः स्मृताः ॥ ११ ॥ आसनावाहने मुद्रा न्यासो यागोऽप्यथापरः । हवन मार्जनं चैव तर्पण बलिरेव च ॥ १२ ॥ पूजा चापि जपश्चापि अथ ध्यानं तथापरम् । लयावृत्त्यादयो ह्येते साधने नियमा मताः ॥ १३ ॥ योगोऽयं परिकल्प्यते क्रमयुतः सन्मन्त्रयोगः स्थिरो योगः कर्मसु कौशलं निगदितः शास्त्रेषु विद्वद्गैः । ध्यायन् रूपविवर्जितस्य निखिलाधारस्य रूपं शुभं देही भक्तिरतः प्रयाति परमां मुक्तिं शिवोपासकः ॥ १४ ॥ शोधनं दृढता चैव स्वैर्यैर्धर्यैश्च लाघवम् ।

१ अथकारप्रणयितमन्त्रयोगसहितास्यलक्षणपद्यान्वैतानि । २ श्रीकापिलतत्रस्थ कचनम् । ३ शुद्धयर्थेना योगसामर्थ्यवतत्रस्था । ४ आसनादि १३ नियमा क्रियासारवार्धितप्रोक्ता । ५ एतदेव मन्त्रयोगस्य सङ्क्षिप्त विवरणम् । अत एव “ प्राणाना सङ्क्षिप्तं मन्त्रा सकल्पन्ते मन्त्राणां सकल्प्यै कर्मोपि सकल्प्ये ” “ मननाप्रायते मन्त्र ” “ मन्त्रयोगे ध्याने उपासना च ” “ मन्त्रोऽय वाचक ” “ सर्वेषामेव मन्त्राणाम् ” इत्यादि श्रुतिः ।

प्रत्यक्षञ्च निर्लिप्तञ्च हृदस्य सप्तसाधनम् ॥ १५ ॥ पद्कर्मणा
शोधनञ्च आसनेन भवेद्दृढम् । मुद्रया स्थिरता चैव प्रत्याहारेण
वीरता ॥ १६ ॥ प्राणायामाल्लघवञ्च ध्यानात्प्रत्यक्षमात्मनः ।
समाधिना निर्लिप्तञ्च मुक्तिरेव न संशयः ॥ १७ ॥ धौर्तिर्वस्ति-
स्तया नेतिर्लौलिकी त्राटकं तथा । कपालभातिश्चैतानि यद् क-
र्माणि समाचरेत् ॥ १८ ॥ सिद्धं पद्मं तथा भद्रं मुक्तं वज्रं च
स्वस्तिकम् । सिंहञ्च गोमुखं वीरं धनुरासनमेव च ॥ १९ ॥ मृतं
गुप्तं तथा मात्स्यं मत्स्येन्द्रासनमेव च । गोरक्षं पश्चिमोत्तानमुत्कटं
सङ्कटन्तथा ॥ २० ॥ मायूरं कुकुटं कूर्मं तथा चोत्तानकूर्मकम् ।
उत्तानमण्डकं वृक्षं मण्डकं गरुडं वृषम् ॥ २१ ॥ शलभं मकरं
चोष्ट्रं भुजङ्गं योगनामकम् । द्वात्रिंशदासनानीह हृदे सिद्धिप्रदा-
नि वै ॥ २२ ॥ सहितः सूर्यभेदश्च उज्जायी शीतली तथा । भ-
खिका भ्रामरी मूर्च्छा केवली चाष्ट कुम्भकाः ॥ २३ ॥ महामुद्रा
नभोमुद्रा उड्डीयानं जलन्धरम् । मूलबन्धं महाबन्धं महावेधश्च
सेचरी ॥ २४ ॥ विपरीतकरी योनिर्वज्ज्वली शक्तिचालिनी । ता-
डागी माण्डुकी मुद्रा शाम्भवी पञ्चधारणा ॥ २५ ॥ अश्विनी पा-
शिनी काकी मातङ्गी च भुजङ्गिनी । पञ्चविंशति मुद्राश्च सिद्धि-
दाश्चेह योगिनाम् ॥ २६ ॥ प्राणापानौ नादविन्दू जीवात्मपर-
मेश्वरौ । मिलित्वा घटते यस्मान्नस्माद्द्वै घट उच्यते ॥ २७ ॥ आ-
मकुम्भमिवाम्भस्थो जीर्ण्यमाणस्तदा घटः । योगानलेन संदह्य
घटशुद्धिं समाचरेत् ॥ २८ ॥ शरीरं द्विविधं प्रोक्तं स्थूलं सूक्ष्मं पृ-
थक् स्मृतम् । स्थूलसाधनमुल्यन्तु हृदयोगं बुधा विदुः ॥ २९ ॥
अम्यासात्कादिवर्णानां यथाशास्त्राणि बोधयेत् । हृदयोगं समा-

३ श्रीधेरण्डसंहितावचनानीमानि । २ कुम्भका हृदयोगप्राणायामभेदाः । ३ एतेन हृदयो-
गस्य स्थूला विवृत्तिः । इदं च वचनद्वयं विशेषलक्षणात्मकं श्रीमत्पूज्यवरणमहोदयभारद्वाजस्य
मत एव "हृदञ्चेतसो जयम्" "हृदेन लभ्यते शक्तिः" इत्यादि श्रुतिः ।

साध्य तत्त्वज्ञानं हि लभ्यते ॥ ३० ॥ बिन्दुः शिवो रजः शक्तिरु-
 भयोर्मेलनात्स्वयम् । सुप्रभूतानि जायन्ते स्वशक्त्या जडरूपया
 ॥ ३१ ॥ देहेऽस्मिन्वर्ण्यते मेरुः सप्तद्वीपसमन्वितः । सरितः सा-
 गराः शैलाः क्षेत्राणि क्षेत्रपालकाः ॥ ३२ ॥ ऋषयो मुनयः सर्वे
 नक्षत्राणि ग्रहास्तथा । पुण्यतीर्थानि पीठानि वर्तन्ते पीठदेवताः
 ॥ ३३ ॥ सृष्टिसंहारकर्तारो भ्रमन्तौ शशिभास्करो । नभो वायुश्च
 वह्निश्च जलं पृथ्वी तथैव च ॥ ३४ ॥ त्रैलोक्ये यानि भूतानि ता-
 नि सर्वाणि देहतः । समष्टिन्याष्टिरूपेण ब्रह्माण्डः पिण्ड उच्यते
 ॥ ३५ ॥ मेरुं संवेष्ट्य सर्वत्र व्यवहारः प्रवर्तते । जानाति यः स-
 र्व्विभेदं स योगी नात्र सशयः ॥ ३६ ॥ गुदासु द्व्यङ्गुलादूर्ध्वं मे-
 द्रासु द्व्यङ्गुलादधः । चतुरङ्गुलविस्तारमाधार वर्तते समम् ॥ ३७ ॥
 तस्मिन्नाधारपाथोजे कर्णिका शोभिता तु या । त्रिकोणा वर्तते
 योनिः सर्वतन्त्रेषु गोपिता ॥ ३८ ॥ तत्र विद्युल्लताकारा कुण्डली
 परदेवता । सार्द्धत्रिकारा कुटिला सुपुत्रामार्गसंस्थिता ॥ ३९ ॥
 जगत्संसृष्टिरूपा सा निर्मोणे सततोद्यता । वाचा वाचा च वाग्-
 देवी सदा देवैर्नमस्कृता ॥ ४० ॥ पद्चक्रं षोडशाक्षरं हिलक्ष्यं
 व्योमपञ्चकम् । स्वदेहे ये न जानन्ति कथं सिध्यन्ति योगिनः
 ॥ ४१ ॥ इडापिङ्गलयोर्मध्ये सुपुत्रा या भवेत्सुतु । पद्स्याने चैव
 पद् शक्तिं पद्चक्रं योगिनो विदुः ॥ ४२ ॥ पद्चक्रपरिभेदेन कुण्ड-
 लिनीलयो भवेत् । यदा विज्ञायतेऽसण्डज्ञानरूपी निरञ्जनः ॥ ४३ ॥
 उद्घाटयेत्कपाटं तु यथा कुञ्चिकया लयात् । कुण्डलिन्या तथा
 योगी मोक्षद्वारं विभेदयेत् ॥ ४४ ॥ द्विदलोर्ध्वं दिव्यरूपं सहस्रार
 सरोरुहम् । ब्रह्माण्डाल्यस्य देहस्य बाहो तिष्ठति मुक्तिदम् ॥ ४५ ॥
 कलासो नाम तत्रैव महेशो यत्र तिष्ठति । नकुलाख्यो विलासी
 च क्षयवृद्धिविर्वाजितः ॥ ४६ ॥ अत्र कुण्डलिनीशक्तिर्लयं
 याति कुलाभिधा । तदा चतुर्विधा सृष्टिर्लीयते परमात्मनि ॥ ४७ ॥

येन मार्गेण गन्तव्यं ब्रह्मस्यानं निरामयम् । मुक्तिप्रदं मोक्षद्वारं
 ब्रह्मन्त्रं तदुच्यते ॥ ४८ ॥ कन्दोर्ध्वं कुण्डली शक्तिः सुप्ता मो-
 क्षाय योगिनाम् । बन्धाय च विमूढानां यस्तां वेत्ति स योग-
 विन् ॥ ४९ ॥ शिवे शक्तिर्लयं याति लययोगो भवेत्ध्रुवम् । सा
 शक्तिश्चालिता येन स मुक्तो नात्र संशयः ॥ ५० ॥ मन्त्रो ह्यो
 लयो राजो योगोऽयं मुक्तिदः क्रमात् । राजत्वात्सर्वयोगानां राज-
 योग इति स्मृतः ॥ ५१ ॥ नादविन्दुसहस्राणि जीवकोटिश-
 तानि च । सर्वत्र भस्मनिर्भूतं यत्र देवो निरञ्जितः ॥ ५२ ॥ अहं
 ब्रह्मेति नियतो मोक्षहेतुर्महात्मनाम् । दृश्यन्ते दृशि रूपाणि ग-
 गनं भाति निर्मलम् ॥ ५३ ॥ सकलं निष्कलं सूर्क्ष्यं मोक्षद्वार-
 विनिर्गतम् । अहमित्यक्षरं ब्रह्म परमं विष्णुमध्ययम् ॥ ५४ ॥ “अहमे
 कमिदं सर्वं” इति पश्येत्परं सुप्तम् । दृश्यते तत्सगाकारं स्वगा-
 कारं विचिन्तयेत् ॥ ५५ ॥ राजन्तं दीप्यमानं तं परमात्मानमध्ययम् ।
 प्रापयेद्देहिनां यस्तु राजयोगः सकीर्तितः ॥ ५६ ॥ यथा धर्म्मो हि व-

१ लययोगश्चैतदेव सात्तो व्याख्यानम् । तत्रेण श्रीमद्भगवत् शिवश्च तथा श्रीमद्भ-
 गवतो दत्तः प्रेयस्येमानि वचनानि उच्यन्ति अत एव “ तस्मिन्नेव लयं याति ” । “ ते लयं
 याति तथैव ” इत्यादि कु०शु० । २ ज्ञान्माप्यतप्रम् । ३ श्रीमद्भगवतो वेदव्यासस्येमानि
 वचनानि । अत एव “ यथैव विश्वं मृदयोपनिस्त तेजोमयं प्राजते तन्मुधान्तम् । तद्वा-
 न्यतात्वं प्रसमीक्ष्य देही एकः कृतार्थो भवते पीतरोहः ॥ यदात्मतत्त्वेन तु भ्रान्तं देवोपमेनेह
 मुक्तः प्रपद्येत् । अजं ध्रुवं सम्बन्धितं शिवमुदं शक्त्वा देव मुच्यते सर्वपापी । ” इत्यादि श्रुतिः ॥
 ४ राजयोगस्य सशिक्षा विवृतिः प्रदस्यते अत एव “ राजविद्या राजगुण्यं ” इत्यादि
 श्रुतिः । साधकानां प्रथमाधिकारो मन्त्रयोगः, हठयोगो द्वितीयः, कृतोयस्तु समाधिकतमोप्र-
 तिनिधायकतया प्रसक्तो लययोग इति शास्त्रेषु कथ्यते । प्रयोगमेवैतेषां योगमार्गेषां
 साधकाश्चरमापस्यथा राजयोगोचितज्ञानभूमौ समवतरन्ति । क्रियायोगनाम्ना प्रसिद्धानां प्रया-
 यामेवैतेषां योगसाधनमार्गानामन्तिमलक्ष्यतया प्रसिद्धम् राजयोगाद्वाज्ञातमेव विद्यारप्रदान-
 साधकयोग इति नाम्ना परिगिन्यते । निसर्गत एव प्रवृत्तिः सतथा विमलता । तथा हि न्याह-
 तिवर्णरत्नरथागुरुत्वादीनां प्रकृतिपरिणामवशात्सालसया विभागोऽपि प्रवृत्तिरवधारजता एव
 मश्ति । एतद्विषयमादुसरेणैव मनुष्याणां ज्ञानमपि सप्तविधमेव कथ्यते । योगशास्त्रेषु तस्य
 सप्तविधानस्य विस्तृतं वर्णनं परिदृश्यते । विदिकमिद्वान्तस्य नेत्ररूपवेदान्तकुर्याद्वर्णनशा-

णीना चतुर्णामिव नित्यशः । अनुकूलो भवेदेव सदाचारस्य पालने
 ॥५७॥ चतुराश्रमधर्मश्च यया स्वात्मसमुन्नतेः । भवेदेवानुकूलो वै
 सर्वदेव शुचिब्रते ॥५८॥ तथा मुक्तिपटप्राप्तौ साधनानां चतुष्टयम् ।
 योगोक्तानां भवेदाशु परमं हितसाधनम् ॥५९॥ चतुर्वैतेषु योगेषु
 राजयोगः परात्परः । स एव चरमो लक्ष्यः साधनानामशेषतः
 ॥ ६० ॥ त्वञ्चैव शुचिचारित्रे राजयोगे परोत्तमे । स्थिरलक्ष्या
 स्थिरध्याना स्थिरबुद्धिर्भवानवे ॥ ६१ ॥ देव्युवाच । चतुर्णां यो-
 गमार्गाणां विज्ञाने निपुण प्रभो । सक्षेपतश्चतुर्णां हि योगानां कृ-
 पया तव ॥ ६२ ॥ लक्षणानि श्रुतानीह साप्रत कृपया वद । रा-
 जयोगस्य योग्या हि श्रेष्ठा ये चाधिकारिणः ॥ ६३ ॥ श्रीश्रीमधु-
 सूदन उवाच । सदाचारे सुमपूर्णे वरीयान्देवि धार्मिकः । साधको
 ब्रह्मसद्भावराजयोगाप्तिमाशु वै ॥ ६४ ॥ अश्रुते तव भव्यार्थं त-
 ल्लक्ष्मापि वदाम्यहम् । येष्वावृत्तिभय नास्ति परलोकभय न च ।
 नाग्निषेष् प्रसगोस्ति न त्रियेष्वग्निषेष् च ॥६५॥ शिष्टाचारः प्रियो
 येषु दमो येषु प्रतिष्ठितः । सुख दुःख सम येषां सत्यं येषां प-
 रायणम् ॥ ६६ ॥ दातारो न ग्रहीतारो दयाधृतिवृहद्धताः । पितृ-
 देवातिथेयाश्च नित्योशुक्तास्तथैव च ॥६७॥ सर्वोपकारिणो वीराः
 सर्वधर्मानुपालकाः । सर्वभूतहिताश्चैव सर्वदेयाश्च बल्लभे ॥ ६८ ॥

—छात्रिण च सतथा विभक्तानि । तत्र पदार्पणादसम्बन्धिनी यायवैशेषिकी सांख्यप्रवचनसम्ब-
 धिनी च योगशास्त्रे, वैदिककर्मोपासनाज्ञानविभागमिहासासम्बन्धिनीश्च मीमांसासिद्धेदान्ता
 इति सप्तविंशत्युपनिषत्सु जगत्प्रसिद्धानि । मनुष्याणां स्वभावाभिन्नतत्त्वविज्ञानोत्कर्षवत्त्वा
 स्वतन्त्रत्वात्प्राक्काले राजयोगस्य सम्यगुपदेशार्थमेव पूज्यतमैर्महावैभक्तिवाक्यदार्शिन्यि-
 तानि भक्तविधानि दर्शनशास्त्रमयानि धार्मिकविज्ञानानि जगति प्रकाशितानि । ज्ञानोपति
 क्रमेण प्रकाशितेदान्तप्रतिपाद्यज्ञानरूपे राजयोगे सर्वसाधनानां चरमक्षेत्रेति सर्ववैदिक
 दान्ताः म्प्रतिस्तरं वर्तमानदेशकालावसानुसारेण तु लोकेकल्प्याणामर्थप्रत्यक्षरेण पृथिवीमत्त
 तया स्वतन्त्रज्ञानभूमिप्रदर्शनस्य तस्यैव सप्तदर्शनस्य स्वप्रणीतनिगमागामीयनामकसप्तदर्श-
 नभाष्यप्रत्येषु दृश्ये ।

१ यत्र स्थितप्रज्ञत्वापुनराश्रमिभयराहिता भूत एष तेषां परलोकविषयकमपि भय नास्ति
 कृतकृत्यालोकेदेवाद्या इतिभाव ।

न ते चालयितुं शक्या धर्मव्यापारकारिणः । न तेषां भिद्यते
 वृत्तं यत्पुरा साधुभिः कृतम् ॥ ६९ ॥ न त्रासिनो न चपला न
 रोद्राः सत्पथे स्थिताः । ते सेव्याः साधुभिर्नित्यं येष्वर्हिसा प्र-
 तिष्ठिता ॥ ७० ॥ कामक्रोधव्यपेता ये निर्ममा निरहंकृताः । सु-
 ब्रताः स्थिरमर्यादाः क्षमाशौचरतास्तथा ॥ ७१ ॥ न धनार्थं य-
 शोर्थं वा धर्मस्तेषां मनोरमे । अशुभं कार्यं इत्येव शरीरस्य क्रि-
 यास्तथा ॥ ७२ ॥ न भयं क्रोधचापल्ये न शोकस्तेषु विद्यते ।
 न धर्मधजिनश्चैव न गुह्यं कं चिदास्थिताः ॥ ७३ ॥ ये न हृष्यन्ति
 लाभेषु नालाभेषु व्यथन्ति च । वैराग्यभक्तिसंपन्नाः सत्वस्थाः
 समदर्शिनः ॥ ७४ ॥ लाभालाभौ सुखदुःखे च देवि प्रियाप्रिये
 मरणं जीवितं च । समानि येषां स्थिरविक्रमाणा बुभुत्सता
 सत्वपथे स्थितानाम् ॥ ७५ ॥ धर्मप्रियास्तान् सुमहानुभातान् दान्ता
 प्रमत्ता च समर्चयेथाः । देवान्सर्वे गुणवन्तो भवन्ति शुभेऽ-
 शुभा वाक्प्रलापास्तथान्ये ॥ ७६ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसहिनाया योगभेदवर्णन नाम नवमोऽध्याय ।

दशमोऽध्यायः ।

यमनियमवर्णनम् ।

देव्युवाच । मुनीनां परमाराध्य श्रेष्ठं तत्त्वं गुरोर्गुरो । प्रज्ञातं
 सर्वशास्त्राणां योगानां साधनस्य च ॥ १ ॥ अधुना ब्रूहि तत्त्व-
 ह योगं सर्वांगसुन्दरम् । येन यास्यामि निर्व्वर्णं कर्मणो मो-
 क्षमव्ययम् ॥ २ ॥ श्रीश्रीमधुसूदन उवाच ॥ आरौहति यथा

१ अन्ये मुदानां वाक्प्रकाशं भुशुमा । इति श्रीमधुसूदनसहिनाया योगभेदवर्णन नाम नवमोऽध्यायः ।
 व्यासस्य महाभारते शांतिपर्वणि ।

सौधं प्रासादस्योन्नतं मृशम् । सोरानपक्तिमारुह्य क्रमशो यत्न-
तो नरः ॥ ३ ॥ तथाष्टौ साथयन्नङ्गान्यस्य योगस्य साधकः ।
ईशभक्तित्रियायोगनैपुण्य लभतेर्जसा ॥ ४ ॥ पुरासीदात्मत-
त्वज्ञो याज्ञवल्क्यो महामुनिः । वेदवेदाङ्गतत्वज्ञो विज्ञाने परि-
निष्ठितः ॥ ५ ॥ तपस्वी विजितामित्रो ऋषीणामुग्रदीप्तिमान् ।
सदा शान्तः सदानन्दः करुणामृतसागरः ॥ ६ ॥ त्रिकालज्ञो
जितात्मा च विद्याना पारहृक् सुधीः । वयोवृद्धः शीलवृद्धो
ज्ञानवृद्धश्च संयमी ॥ ७ ॥ सर्वेषा हितसंस्कर्ता योगे च परि-
निष्ठितः । मितभुद्भूर्त्तिमान् धर्मो योगीन्द्रो योगिवल्लभः ॥८॥
गुणज्ञः सर्ववस्तूना गुणानामास्पद महत् । ब्रह्मतेजोलसत्वान्ति-
र्गतक्लान्तिः सदाशयः ॥ ९ ॥ यत्पुरा तस्य विप्रर्षेभुस्त्वद्गादि-
निःसृतम् । तत्तेऽहं सप्रवक्ष्यामि योगतत्त्वमनुत्तमम् ॥ १० ॥
नरः सस्कारशुद्धो हि धर्मोच्चपदवीभियोत् । शीघ्रं धर्माधिकारे-
ण योगप्राप्तिः प्रजायते ॥ ११ ॥ प्रधानो धर्मसस्कारो साधन-
स्याश्रयो मर्तो । आर्यतापितथार्याणा सस्कारैरेव ससिधता ॥१२॥
नवद्वारं पुरं पुण्यमेतैर्भाविः समन्वितम् । व्याप्य शेते महाना-

१ त्रियायोगस्याष्टागयोगोऽपि क्रमरूप इति सोऽप्युपाननात्मातर्भूत सन्समाधावा-
मदशनरूपमेकमेव फलमुपाद्यत इति मत्तियोगशब्देनैकामिषीयत इति बोध्यम् ।
२ अत एव 'सस्कारा नियता एते ब्रह्मणस्य विशेषतः । पञ्चविंशतिसस्कारे' सस्कृता ये
दिङ्गत्तय ॥ ते पवित्राश्च योग्या रयु साधनेषु सुयन्त्रिता " इति पूज्यपादमहर्षिर्जैमि-
नि । " गर्माधानपुसवनसामन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणान्नप्राशनबीजोपनयनानि, आचारि-
वेदवनानि, ध्यान, सहधर्मचारिणोसयोग, पञ्च महायज्ञा, अष्टका पार्वणश्राद्ध आरण्याप्र-
हायणी चैत्याक्षयुजीति सप्त पात्रयज्ञसस्था, अग्न्यापेयमहिहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्या
व्यप्रयणेष्टिर्निरूपराचप मौत्रामणालि सप्त हविर्यज्ञसस्था, अग्निहोमोऽथग्निहोम उ-
च्यते पञ्चशीवाजपेयोऽतिरात्रोऽज्ञेयोम इति सप्तसोमयज्ञसस्था, इत्येते चत्वारिंशसस्कारा
अष्टावामुणोद्या, सर्वभूतेषु हान्तिरन्त्याशीवमनायासो माहून्वमकारण्यमस्तेहेति
वर्धेत आचारिणस्संस्करा अष्टावामुणाश्च न ब्रह्मण सावुन्वमाप्नोति ' इति पूज्यपाद-
महर्षिर्जैमि ।

त्मा तस्मात्पुरुष उच्यते ॥ १३ ॥ अजरः सोऽपरश्चैव व्यक्ताऽ-
 व्यक्तोपदेशवान् । व्यापकः सगुणः सूक्ष्मः सर्व्वभूतगुणाश्रयः
 ॥ १४ ॥ यथा दीपः प्रकाशात्मा न्हस्वो वा यदि वा महान् ।
 ज्ञानात्मानं तथा विद्यात्पुरुषं सर्व्वजंतुषु ॥ १५ ॥ श्रोत्रं वेदयते
 वेद्यं स शृणोति स पश्यति । कारणं तस्य देहोऽयं स कर्ता सर्व्व-
 कर्मणाम् ॥ १६ ॥ अग्निर्दारुगतो यद्दग्निश्चे दारो न दृश्यते ।
 तथैवात्मा शरीरस्यो योगेनैवानुदृश्यते ॥ १७ ॥ अग्निर्यथा ह्यु-
 पायेन मथित्वा दारं दृश्यते । तथैवात्मा शरीरस्यो योगेनैवात्र
 दृश्यते ॥ १८ ॥ तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽ-
 धिकः । कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगे स्थिरा भव ॥ १९ ॥
 यमश्च नियमश्चैव आसनश्च तथैव च । प्राणायामस्तथा देवि !
 प्रत्याहारश्च धारणा ॥ २० ॥ ध्यानं समाधिरेतानि योगाङ्गानि
 चरानने । यमश्च नियमश्चैव दशधा सुप्रकीर्तितः ॥ २१ ॥ आ-
 सनान्युत्तमान्यष्टौ त्रयं तेषूत्तमोत्तमम् । प्राणायामस्त्रिधा प्रोक्तः
 प्रत्याहारश्च पञ्चधा ॥ २२ ॥ धारणा पञ्चधा प्रोक्ता ध्यान षोडश
 प्रकीर्तितम् । त्रयस्तेषूत्तमाः प्रोक्ताः समाभेस्त्वेकरूपता । बहु-
 धा के चिदिच्छन्ति विस्तरेण पृथक् शृणु ॥ २३ ॥ अहिंसा स-
 त्पमस्तेयं ब्रह्मचर्य्यं दयाज्वलम् । क्षमा धृतिर्मिताहारः शौच-
 न्त्वेते यमा दश ॥ २४ ॥ कर्मणा मनसा वाचा सर्व्वभूतेषु स-

१ जीवामपरमामनोरेकरूपोपलब्धिरूपमुक्तिपदलामापयोगिनो यावत् सगुणपर्या
 सक्रियारूपतया शास्त्रादिषु वर्णिता सर्व्वेभ्यः ताकर्मकौशलजात योग इति नाम्ना कथ्यते ।
 जीवाना स्वोक्त्यर्थम्येणानुष्ठितक्रियापरंपराणां भेदविचारेण ते च पुरकार्यसमूहा भारिरष्टभि
 योगाङ्गनामभि सम्बन्धित्वा । सगुणनिर्गुणोपासनादिषु च परस्परविभिन्ननिर्वाधितदृष्टाङ्गयो
 गरुमपरपर्यवशाद्भेदमुपयन्ति । साधनविशेषम्याङ्गविशये मुख्यगीणतया सिद्धाचार्य क्वचि
 त्समुपदिष्टेऽपि सर्व एव योगाङ्गसमूहो मुख्यगीणतया सर्वविधेरेव साधनेष्वन्तर्भवति । अत
 एव ' योग कर्मसुशीलम् ' इति च भगवद्वाक्यम् ' अष्टाङ्गो योग उच्यते
 " अष्टाङ्ग इत्युच्यते योग ' इत्यादि श्रुति ।

र्व्यदा । अक्षेराजननं प्रोक्तमहिंसात्वेन योगिभिः ॥ २५ ॥ सत्यं
 भूतहितं प्रोक्तं न यथार्थाभिभाषणम् ॥ २६ ॥ कर्मणा मनसा
 वाचा परद्रव्येषु निःस्पृहा । अस्तेयमिति सम्प्रोक्तमृषिभिस्तैत्व-
 दांशिभिः ॥ २७ ॥ कर्मणा मनसा वाचा सर्वावस्थासु सर्वदा ।
 सर्वत्र भेषुनत्यागो ब्रह्मचर्यं प्रचर्क्षते ॥ २८ ॥ ब्रह्मचर्याश्र-
 मस्थानां यतीनां नैष्टिकस्य च । ब्रह्मचर्यंश्च तत्प्रोक्तं तथेवार-
 प्यवासिनाम् ॥ २९ ॥ ऋतावृत्तौ स्वदारेषु सद्गतियां विधानतः ।
 ब्रह्मचर्यं तदप्युक्तं गृहस्थाश्रमासिनाम् ॥ ३० ॥ राज्ञश्चैव गृ-
 हस्थस्य ब्रह्मचर्यं प्रकीर्तितम् । विशां वृत्तिवताञ्चैव केचिदि-
 च्छन्ति पण्डिताः ॥ ३१ ॥ शुश्रूषेव तु शूद्रस्य ब्रह्मचर्यं प्रकी-
 र्तितम् । शुश्रूषा या गुरो नित्यं ब्रह्मचर्यमुदाहृतम् ॥ ३२ ॥
 गुरवः पञ्च सर्वेषां चतुर्णां श्रुतिचोदिताः । माता पिता तथा-
 चाचार्यो मातुलः श्वशुरस्तथा ॥ ३३ ॥ तेषां मुख्यतमस्त्वेक आचार्यः परमा-
 र्थवित् ॥ ३४ ॥ तमेवं ब्रह्मविच्छ्रेष्ठं नित्यकर्मपरायणम् ।
 शुश्रूषयाञ्जपेन्नित्यं तृप्तो भृत्येन वा गुरुः ॥ ३५ ॥ दया भू-
 तेषु सर्वेषु सर्वजालुग्रहः स्पृहा । विहितेषु तदन्येषु मनो-
 वाकायकर्मणा ॥ ३६ ॥ प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा एकरूपत्वमार्ज-
 वम् ॥ ३७ ॥ प्रियाप्रियेषु सर्वेषु समत्वं यच्छरीरिणाम् । क्षमा
 सेवेति विहङ्गिर्गदिता वेदवादिभिः ॥ ३८ ॥ अर्थहानौ च व-

१ अत एव " मा हिंस्यान्मर्षभूतानि " इत्यादि श्रुति । २ अत एव " सत्य वद " " सत्यं ब्रह्मणि ब्रह्म तपसे " " तेन सत्येन ऋतुरस्मि " इत्यादि श्रुति । ३ अत एव " अस्तेयमन्य ब्रह्मचर्यं विधिश्च " इत्यादि श्रुति । ४ अत एव " सत्येन लभ्यस्तपसा क्षेत्रे कामा इत्यन्वु ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नियम् " " ब्रह्मचर्यमहिंसा चापरिग्रहश्च सत्यं च " इत्यादि श्रुति । ५ अत एव " एतन्नयं शिशुस्य दानं दद्यादिति " इत्यादि श्रुति । ६ अत एव " यत्तपोदानमार्जवमहिंसा " इत्यादि श्रुति । ७ अत एव " क्षमा सर्वे दमः प्रयो धर्मस्त्वया " इत्यादि श्रुति ।

न्यूनां वियोगे चापि सम्पदि । भूयः प्राप्तौ च सर्वत्र चित्तस्य
स्थापनं धृतिः ॥ ३९ ॥ अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः षोडशारण्य-
वामिनाम् । द्वात्रिंशद्धि गृहस्थस्य यथेष्टं ब्रह्मचारिणाम् ॥ ४० ॥
तेषामयं मिताहारस्त्वन्येषामल्पभोजनम् ॥ ४१ ॥ शौचं तु
द्विविधं प्रोक्तं ब्राह्मणाम्यन्तरन्तथा । मृज्जलाम्या स्मृतं बाह्यं
मनःशुद्धिस्तथान्तरम् ॥ ४२ ॥ मनःशुद्धिश्च विज्ञेया धर्मेणा-
ध्यात्मविषया । अध्यात्मविद्या धर्मश्च पित्रांचार्येण चानये
॥ ४३ ॥ तस्मात्सर्वेषु कालेषु सर्वैर्निःश्रेयसार्थिभिः । गुरवः
श्रुतिसम्पन्ना मान्या वाङ्मनसादिभिः ॥ ४४ ॥ तपः सन्तोष-
मास्तिक्यं दानमीश्वरपूजनम् । सिद्धान्तश्रवणञ्चैव हीर्मतिश्च
जपो व्रतम् ॥ ४५ ॥ एते च नियमाः प्रोक्तास्तौश्च सर्वान् पृ-
थक् शृणु ॥ ४६ ॥ विधिनोक्तेन मार्गेण कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः ।
शरीरशोषणं प्राहुस्तापसां तप उर्त्तमम् ॥ ४७ ॥ यदृच्छालाभतो
नित्यं मनः पुंसो भवेदिति । या धीस्तामृषयः प्राहुः सन्तोषं
सुखलक्षणम् ॥ ४८ ॥ धर्माधर्मेषु विश्वाप्तौ यस्तदास्तिक्यमु-
च्यते ॥ ४९ ॥ न्यायार्जितं धनञ्चाल्पमन्यदा यत्प्रदीयते ।
अर्थिभ्यः श्रद्धया युक्तं दानमेतदुदाहृतम् ॥ ५० ॥ यः प्रसन्न-

१ अत एव " बुद्धिर्पति स्मृति प्रज्ञानम् " इत्यादि श्रुतिः । २ अत एव " मिताहारो
जितेन्द्रिय " इत्यादि श्रुतिः । ३ अत एव " शौचमिन्द्रियनिग्रह " इत्यादि श्रुतिः ।
४ तपोदानसम्बन्धीय विस्तृत विवरणधर्मविज्ञाननामकाध्याये द्रष्टव्यम् । इयमेवेतद्धर्मसा-
धनस्य स्मृत्क्रियासूत्रेण निदिश्यते । सूत्रक्रियाधिकारप्राप्तेरेव तत्र च साधकोऽन्तस्तत्र सम्ब-
न्धीयेषु सूत्ररूपसाधनान्तरेषु भवत्यधिकारी । तप शब्देनात्र शरीरक्रियाविशेषरूप-
न्तपो विवक्षितम्, अत एव " यो न क्लेश स तप्यते तप " " तेन सत्येन तेन तपसा
क्रतुमिम् " " तस्मै तपो दम् कर्मेति प्रतिष्ठा " इत्यादि श्रुतिः । तथा च " तपसो बहु
रूपस्य तैस्तेर्हारीः प्रवर्तते । निर्वह्या वर्तमानस्य तपो नानशनात्परम् ॥ इत्यादि श्रीमत्सूत्र-
पादभगवान् वेदव्यासः श्रीमहामारते । ५ अत एव " पच्यार्त्तकामस्य कृतात्मनस्तु इहैव
सर्वे प्रविहीयन्ति कामा " " सन्तोष योग्यासादादवाप्नोति " इत्यादि श्रुतिः । ६ अत एव
" श्रद्धया देयम् " " अश्रद्धयाऽदेयम् " " यज्ञोऽभ्ययन दानमिति प्रथम " इत्यादि श्रुतिः ।

स्वभावेन विष्णुं वा रुद्रमेव च । यथाशक्त्यर्चनं भक्त्या चैतदी-
 श्वरपूजनम् ॥ ५१ ॥ रागाद्यपेतं हृदयं वागदुष्टानृतादिभिः । हिं-
 सादिरहितः काय एतदाश्वरपूजनम् ॥ ५२ ॥ सिद्धान्तश्रवणं
 प्रोक्तं वेदान्तश्रवणं बुधैः । द्विजवत्प्रियस्योक्तं सिद्धान्तश्रवणं
 बुधैः ॥ ५३ ॥ विद्याश्च केचिदिच्छन्ति शीलवृत्तवतां सताम् ।
 शूद्राणाञ्च स्त्रियश्चैव स्वधर्मस्तु तपस्विनाम् । सिद्धान्तश्रवणं
 प्रोक्तं पुराणश्रवणं बुधैः ॥ ५४ ॥ वेदलौकिकमार्गेषु कुत्सितं
 कर्म यद्भवेत् । तस्मिन् भवति या लज्जा हीस्तु सेवेति कीर्तितौ
 ॥ ५५ ॥ विहितेषु च सर्वेषु श्रद्धा या सा र्मतिर्भवेत् ॥ ५६ ॥
 गुरुणा चोपदिष्टोऽपि वेदवाह्यविवर्जितः । विधिनोक्तेन मार्गेण
 मन्त्राम्यासो जपः स्मृतः ॥ ५७ ॥ अर्धात्य वेदं सूत्रं वा पुराणं
 सेतिहासकम् । एतेष्वम्यसेनं तस्य अम्यासेन जपः स्मृतः ॥ ५८ ॥
 जपश्च द्विविधः प्रोक्तो वाचिको मानसस्तथा । वाचिकोपांशु उ-
 च्येत्तु द्विविधः परिकीर्तितः ॥ ५९ ॥ मानसो मनसा ध्यानं भे-
 दाद्भैविध्यमास्थितः । उच्चैर्जपादुपांशुश्च सहस्रगुणमुच्यते ॥ ६० ॥

१ अत एव “ वपुं ते विष्णवस आ वृणोमि ” “ त्रियम्बक यजामहे ” “ गणपति
 हवामहे ” “ अर्चन्वर्कमर्चिण ” “ दुर्गा देवी शरणमह प्रपद्ये ” “ ऐश्वर्ये यस्य पूजनात् ”
 इत्यादि श्रुतिः । “ देवद्विजगुरुयाज्ञपूजनम् ” इति गीतोपनिषत् । “ अर्चत प्राचेत प्रिय-
 मेधानोऽर्चत । अर्चतु पुत्रका उत पुत्रत्र धृणवर्चत ” इति च श्रुतिः । २ अत एव “ वे-
 दान्तविज्ञानमुनिश्रितार्था ” “ श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितम्ब ” इत्यादि श्रुतिः ।
 ३ अत एव “ न्दीर्घार्थोऽरियेनस्वर्ग मम ” “ मार्दव ह्यारचापत्नम् ” इत्यादि श्रुतिस्मृती ।
 ४ अत एव “ मतिस्त्वेव विजिज्ञामित्येति मतिं भगवो विजिज्ञासे । ” इत्यादि श्रुतिः ।
 ५ ईश्वरपूजाम् प्रजपसम्बन्धीयाधोपदेशविषया सगुणोपासनामत्रयोगवर्णनात्रसरे सम्पत् ६ व-
 र्गिता । उपासनाशब्देन तत्सम्बन्धीयोत्प्रेष्टकियनुष्ठानमेव सिद्धाचार्याणामभिप्रेतम् । त-
 त्सम्बन्धीयसामान्यक्रियाजात बहिःपूजादिक्त्तु नियमान्तर्गत तस्यैव सदर्शितम् । नान्यदी-
 श्वरोपासनाया साधनात्तर विमपि महापिभिरप्यै समुपादिष्टम् इश्वरोपासनाया विस्तारथा-
 ट्वादिक्त्तव्येति मन्वते । तस्या एवोपासनाया प्रथमानुष्ठेयक्रियादयो नियमान्तर्गतक-
 म्पण कर्षिता अत एव “ एतच्छुद्धं जपेभ्यः प्र ” “ मुमुक्षुर्भवति जगत् ” इत्यादि श्रुतिः ।

मानसश्च तयोपांशोः सहस्रगुणमुच्यते । उच्चैर्जपश्च सर्वेषां य-
थोक्तफलदो भवेत् । नीचश्रुतो न चेत्सोऽपि श्रुतश्चेन्निष्फलो भ-
वेत् ॥ ६१ ॥ ऋषिं छन्दोऽधिदेवश्च ध्यायन्मन्त्रश्च सर्वदा ।
यत्तु मन्त्रं जपेदेवि तदेव हि फलप्रदम् ॥ ६२ ॥ प्रसन्नगुरुणा
पूर्वमुपदिष्टमनुज्ञया । धर्म्मार्थकामसिद्धार्थमुपायग्रहणं वैतम् ॥
६३ ॥ पूजाविधिं प्रशासद्भिर्भक्तिमार्गोपदेशकैः । आचार्य्यैर्वे-
र्णिता देवि बहवो नियमा यमाः ॥ ६४ ॥ प्रधानतस्तु संक्षिप्य
वर्णिताः साम्प्रतं श्रिये । अङ्गरूपा स्तवार्थाय कियंती नियमा
यमाः ॥ ६५ ॥ मन एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः । बंधाय
विययासक्तं मुक्तये निर्विषयं स्मृतम् ॥ ६६ ॥ मनो हि द्विविधं
प्रोक्तं शुद्धं चाशुद्धमेव च । अशुद्धं कामसंकल्पं शुद्धं कामवि-
वर्जितम् ॥ ६७ ॥ यतो निर्विषयस्यास्य मनसो मुक्तिरिष्यते ।
तस्मात्त्रिविषयं नित्यं मनः कार्यं मुमुक्षुणा ॥ ६८ ॥ नाऽयं जनः
स्यात्सुसद्गुःसद्वैतुर्न देवताऽऽत्मा ग्रहकर्मकालाः । मनः परं का-
रणमामनंति संसारचक्रं परिवर्तयेद्यत् ॥ ६९ ॥ दानं स्वधर्मो नि-
यमो यमश्च श्रुतानि कर्माणि च सद्गतानि । सर्वे मनोनिग्रहल-
क्षणांताः परो हि योगो मनसः समाधिः ॥ ७० ॥ मनो वशोऽन्ये
ह्यमवन्स्म देवा मनश्च नान्यस्य वशं समेति । भीष्मो हि देवः
सहसः सहीयान् युञ्ज्यादशो तं स हि देवदेवः ॥ ७१ ॥

इति श्रीश्रीमद्यजुस्संहितायां यमनियमवर्णनं नाम दशमोऽध्यायः ।

१ साधनान्येतानि प्रत्यक्षो नियमान्तर्गतत्वेण वर्णितानि । सिद्धचार्याणु के विदाहार-
निहारसम्बन्धायान् यावतीयनेवैरहृष्टनियमान्योपयोगितो नियममाधनप्रस्तावे समनुष्ठेय-
तया निर्दिशन्ति । वस्तुनस्तु यमनियममाधनेरेव साधको योगाभ्यासे सम्प्रगविशत उच्यते ।
यमनियमाद्यनुष्ठानेन विमुक्तान्त करणो हि सः योगदानवपराणि शक्नोति समन्वयितुम् ।
अत एव “ भावतो वनमीमांसा ” “ मय महावतम् ” इत्यादि श्रुति । २ इति श्रीक-
ण्ठय श्रीमद्भागवते ।

एकादशोऽध्यायः । आसनमुद्रावर्णनम् ।

श्रीश्रीमधुसूदन उवाच । आसनान्यधुना वक्ष्ये शृणु देवि वरानने । दाढ्यकारीणि देहानां स्थिरसौख्यकारिणि च ॥ १ ॥ स्वस्तिक गोमुख पद्मं वीरं सिंहासनं तथा । भद्रं मुक्तासनञ्चैव मयूरासनमेव च । तथैतेषां वरारोहे पृथग्वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ २ ॥ जानूर्ध्वोरन्तरे सम्याकृत्वा पादतले उभे । ऋजुकायः सुखासीनः स्वस्तिक तत्प्रचक्षते ॥ ३ ॥ सीवन्त्या वामतः पार्श्वे गुल्फौ निक्षिप्य पादयोः । सव्ये दक्षिणगुल्फन्तु दक्षिणे सव्यगुल्फकम् । एतच्च स्वस्तिकं प्रोक्त सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ४ ॥ सव्ये दक्षिणगुल्फन्तु पृष्ठपार्श्वे निवेशयेत् । दक्षिणेऽपि तथा सव्यं गोमुख गोमुखं यथा ॥ ५ ॥ अङ्गुष्ठौ तु निवघ्नीयाद्धस्ताभ्या व्युक्रमेण तु । ऊर्ध्वरूपरि योगज्ञे कृत्वा पादतले उभे ॥ ६ ॥ पद्मासन भवेदेतत्सर्वेषामपि पूजितम् । एकं पादमथैकस्मिन्विन्यस्योरूपाणि सस्थितः । इतरस्मिन्यथा चान्यं वीरासनमुदाहृतम् ॥ ७ ॥ गुल्फौ च वृषणस्याधः सीवन्त्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् । सव्य दक्षिणगुल्फेन द-

१ अत एव ' स्थिरसुखमामनम् ' इति योगदर्शनम् । ' तेषां व्यामनेन प्रशस्तित्वम् ' तै० श्रुति । " आसन पद्मक भञ्जा इति योगश्रुति । ' पद्माद्यासनस्य ' रामो० श्रुति । २ स्थूलक्रियाप्रधानहृदयोगशास्त्रेषु द्वात्रिंशदासनानि पञ्चविंशतिसख्याश्च मुद्रा सध नार्थप्रियमिता । लययोगचार्यैस्तु प्रायशो दशैव मुद्राश्चकारि वासनानि साधनार्थमुपदिष्टानि । मन्त्रयोगसाधकान्तु पक्षे एकमेव द्वे वा भासने क्षिपिष्येते । फल्गस्तु मुद्रासनानां बहुविधत्वेऽपि विभिन्नयोगशास्त्रेषु सिद्धाचार्यैः कैश्चिद्दशरथकानि वैद्विज्ञान्यमरयकान्येव मुद्रासनानि समुपदिष्टानि । हृदयोगसम्बन्धीयानि मुद्रासनानि योगभेदानामाप्याये समुपदिष्टानि । अत्र तु प्राधान्येन कतिपयान्येवासनानि पूज्यपदश्रीयोगियाज्ञवल्क्यमहाप्रियमतानुसारेण विस्तरेण वर्ण्यन्ते ॥

क्षिणेन तथेतरम् ॥ ८ ॥ हस्तौ जान्वोः समास्थाय शङ्खुलीश्च
 प्रसार्य च । व्याचक्रौ निरीक्षेत नासाग्रं सुसमाहितः ॥ ९ ॥
 सिंहासनं भवेदेतत्पूजितं योगिभिः सदा । गुल्फौ च वृषणस्याधः
 सीवण्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् ॥ १० ॥ पार्श्वे पादौ च पाणिभ्यां दृढं
 बद्ध्वा सुनिश्चलम् । भद्रासनं भवेदेतत्सर्व्वव्याधिविषापहम् ॥ ११ ॥
 संपीडय सीवर्नीं सूक्ष्मां गुल्फेनैव च सर्व्वतः । सर्व्वं दक्षिणगुल्फेन
 मुक्तासनमितोरितम् ॥ १२ ॥ मेढ्रादुपरि निक्षिप्य सर्व्वं गुल्फं तयो-
 परि । गुल्फान्तरन्तु निक्षिप्य मुक्तासनमिदं बुधाः ॥ १३ ॥ अवष्टभ्य
 धरां सम्यक्कलाम्यान्तु करद्वयोः । हस्तयोः कूर्परौ चापि स्थाप-
 यन्नाभिपार्श्वयोः ॥ १४ ॥ उन्नाम्य शिरसि पादौ दण्डबद्धौत्रि
 संस्थितः । मयूरासनमेतत्तु सर्व्वपापप्रणाशनम् । सर्व्वं चाम्यन्तरा
 रोगा विनश्यन्ति विषाणि च ॥ १५ ॥ संविद्धं लभतेम्यासाद्यो-
 गोम्यासात्प्रवर्तते । मुद्राणां सिद्धिरम्यासादभ्यासाद्वायुसाधनम्
 ॥ १६ ॥ कालवञ्चनमम्यासात्तया मृत्युञ्जयो भवेत् । वाक्सिद्धिः
 कामचारित्वं भवेदम्यासयोगतः ॥ १७ ॥ योगमुद्राः परं गोप्या न
 देया यस्य कस्य चित् । सर्व्वथा नैव दातव्याः प्राणैः कर्ण्डगतैरपि
 ॥ १८ ॥ अधुना कथयिष्यामि योगं सिद्धिकरं परम् । गोपनीयं
 सुसिद्धानां योगं परमदुर्लभम् ॥ १९ ॥ महामुद्रां प्रवक्ष्यामि त-
 न्त्रेऽस्मिन्मम बल्लभे । यां प्राप्य सिद्धाः संसिद्धिं गोरक्षायाः पुरा
 गताः ॥ २० ॥ अपसव्येन संपीडय पादमूलेन सादरम् । गुरूप-
 देशतो योनिं गुदमेढ्रान्तरालगाम् ॥ २१ ॥ सर्व्वं प्रसारितं पादं
 धृत्वा पाणियुगेन वै । नवद्वाराणि संयम्य चिबुकं हृदयोपरि ॥
 ॥ २२ ॥ चित्तं चित्तपथे दत्त्वा प्रभवेद्वायुसाधनम् । महामुद्रा

१ योगतत्त्वदर्शिभिः स्वप्न (१५) पञ्चविंशति मुद्राः शास्त्रे कथिताः पर तु प्रधानभूता अष्टा-
 वेकाश्च श्रीशिवसिद्धितास्तथाऽन्याः प्रथमतः सगृहीता । एतासां विस्तरस्तु अथकर्मो हृद-
 योगसहितायां कृत इति तत एव द्रष्टव्यः । अत एव "मुद्रां ज्ञानमयीं वाच्ये" इत्यादिश्रुतिः ।

भवेदेषा सर्वतन्त्रेषु गोपिता ॥ २३ ॥ वायाङ्गेन समम्यस्य द-
 क्षाङ्गेनाम्यसेत्पुनः । उभयाङ्गेन कुर्याच्च क्रिया गुरुमुखाच्छ्रुता-
 म् ॥ २४ ॥ प्राणायामं समं कृत्वा योगी नियतमानसः । यान्तु
 प्राप्य भवाम्भोधेः पारं गच्छन्ति योगिनः ॥ २५ ॥ ततः प्रसा-
 रितः पादो विन्यस्य तमुरूपरि । गुदयोनिं समाकुच्य कृत्वा चा-
 पानमूर्ध्वगम् ॥ २६ ॥ योजयित्वा समानेन कृत्वा प्राणमधोमु-
 स्तम् । बन्धयेद्गुदरेऽत्यर्थं प्राणापानौ च यः सुधीः ॥ २७ ॥ क-
 थितोऽय महाबन्धः सिद्धिमार्गप्रदायकः । नाडीजालाद्रसव्यूहो
 मूर्धानं याति योगिनः । उभाम्या साधयेत्पद्मयामेकैकं सुप्रय-
 त्ततः ॥ २८ ॥ पादमूलेन सपीड्य गुदमार्गं सुयन्त्रितम् । बला-
 दपानमाकुच्य त्रमादूर्ध्वं समम्यसेत् ॥ २९ ॥ कल्पितोऽय मूल-
 बन्धो जरामरणनाशनः । अपानप्राणयोरैक्यं प्रकरोत्याधिकल्पि-
 तः । बन्धेनानेन सुतरा योनिमुद्रा प्रसिद्धयति ॥ ३० ॥ गोमास
 चालयेद्वित्यं तत्प्रवेशो हि तालुनि । त्रमशो भक्षयेत्सर्वं म-
 हापातकनाशनम् ॥ ३१ ॥ ध्रुवोरन्तर्गता हृदि निधाय मुद्रया
 सुधीः । उपविश्यासने वज्रे नानोपद्रववर्जितः ॥ ३२ ॥ लम्बिको-
 र्ध्वस्थिते गर्ते रसना विपरीतगाम् । संयोजयेत्प्रयत्नेन सुधाकूपे
 विचक्षणः ॥ ३३ ॥ मुद्रैवा स्वेचरी प्रोक्ता भक्तानामनुरोधतः ।
 स्वेचरी यस्य श्रद्धा तु स श्रद्धो नात्र सशयः ॥ ३४ ॥ भूतले
 स्वशिरो दत्त्वा स्वेलेख्येच्चरणद्वयम् । विपरीतकृतिश्रेष्ठा सर्वतन्त्रे-
 षु गोपिता ॥ ३५ ॥ एतद्यः कुरुते नित्यमभ्यासं याममात्रकम् ।
 मृत्युं जयति योगीन्द्रः प्रलयेऽपि न सीदति ॥ ३६ ॥ कुरुतेऽमृ-
 तपानं सः सिद्धानां समतामियात् । स सिद्धः सर्वलोकेषु ब-
 न्धमेन करोति यः ॥ ३७ ॥ नाभेरूर्ध्वमधश्चापि तानं पश्चिम-
 माचरेत् । उद्धानाल्यो ह्यय बन्धो मृत्युमातङ्गकेशरी ॥ ३८ ॥

नित्यं यः कुरुते योगी चतुर्वारं दिनेदिने । तस्य नाभेस्तु श्रद्धिः
 स्याद्येन श्रद्धो भवेन्मरुत् ॥ ३९ ॥ षण्मासमम्यसन्योगी मृत्युं
 जयति निश्चितम् । तस्योदरामिष्वलति रसवृद्धिस्तु जायते ॥
 ॥ ४० ॥ अनेन सुतरां सिद्धिर्विग्रहस्य प्रजायते । रोगाणां संश-
 यश्चापि योगिनो भवति घुनम् ॥ ४१ ॥ गुरोर्लब्धा तु यत्नेन
 साधयेत्तु विचक्षणः । निर्जने मुस्थिते देशे बंदं परमदुर्लभम् ॥
 ॥ ४२ ॥ स्वेच्छया वर्तमानोऽपि योगोक्तनियमैर्विना । मुक्तो
 भवेद्ग्रहस्योऽपि वज्रोप्यम्यासयोगतः ॥ ४३ ॥ वज्रोप्यम्यास-
 योगीयं भोगे युक्तोऽपि मुक्तिदः । तस्मादतिप्रयत्नेन कर्त्तव्यो
 योगिभिः सदा ॥ ४४ ॥ अम्यासः स्याद्दि वज्रोप्याः सिद्धिदो
 यत्र याद्दशः । तत्त्वज्ञैस्ताद्विवरणं हृद्योगे कृतं महत् ॥ ४५ ॥ अधि-
 कारविशेषज्ञैर्योगांगानां सुसाधकैः । श्रीसद्गुरुश्रयः कार्यो वज्रो-
 णीसिद्धिलिप्तुभिः ॥ ४६ ॥ विषयाभिमुत्सानां यद्देहिनामभिका-
 रिता । नोक्ताऽत्र योगिभिस्तस्मान्नोच्यते सा क्रिया प्रिये । दिग्द-
 र्शनं तु क्रियते साधारण्यादिदं शृणु ॥ ४७ ॥ स्वमूर्त्तिसर्गकाले
 यो बलादाकृष्य वायुना । स्तोत्रं स्तोत्रं त्यजन्मूर्त्तमूर्ध्वमाकृष्य
 तत्पुनः ॥ ४८ ॥ गुरूपदिष्टमार्गेण प्रत्यहं यः समाचरेत् । वि-
 न्दुसिद्धिर्भवेत्तस्य महासिद्धिप्रदायिका ॥ ४९ ॥ एतद्गुह्यतमं गुह्यं
 न भूतं न भविष्यति । तस्मादतिप्रयत्नेन गोपनीयं सदा बुधैः ॥
 ॥ ५० ॥ विन्दुर्विधुमयो ज्ञेयो रजः सूर्यमयस्तथा । उभयोर्म-
 लनं कार्म्यं स्वशरीरे प्रयत्नतः ॥ ५१ ॥ शिवं विन्दू रजः श-
 क्तिरुभयोर्मलनं यदा । योगिनां साधनावस्था भवेद्विव्यं वपुस्तदा
 ॥ ५२ ॥ मरणं विन्दुपातेन जीवन् विन्दुधारणात् । तस्मादति-
 प्रयत्नेन कुरुते विन्दुधारणम् ॥ ५३ ॥ जायते त्रियते लोको
 विन्दुना नात्र संशयः । सिद्धे विन्दो महायत्ने किं न सिध्यति

भूतले ॥ ५४ ॥ आधारकमले मुक्तां चालयेत्कुण्डलीं दृढाम् ।
 अपानवायुमारुह्य बलादाकृष्य बुद्धिमात्र् ॥ ५५ ॥ शक्तिचाल-
 नमुद्रेयं सर्वशक्तिप्रदायिनी । शक्तिचालनमेनं हि प्रत्यहं यः
 समाचरेत् । आयुर्वृद्धिर्भवेत्तस्य रोगाणाञ्च विनाशनम् ॥ ५६ ॥
 विहाय निद्रां भुजगी स्वयमूर्ध्वं भवेत्खलु । तस्मादम्यसनं
 कार्प्यं योगिना सिद्धिमिच्छता ॥ ५७ ॥ यः करोति सदाभ्या-
 साच्छक्तिचालनमुत्तमम् ॥ येन विग्रहसिद्धिः स्यादणिमादि-
 गुणप्रदा ॥ ५८ ॥ गुरुपदेशविधिना तस्य मृत्युभयं कुतः ॥
 मुहूर्त्तद्वयपर्यन्तं विधिना शक्तिचालनम् ॥ ५९ ॥ यः करोति
 प्रयत्नेन तस्य सिद्धिरदूरतः ॥ युक्ताशनेन कर्तव्यं योगिभिः
 शक्तिचालनम् ॥ ६० ॥ एवमासनमुद्रादि न भूतं न भविष्यति ।
 एकैकाम्याससंसिद्ध्या सिद्धो भवति नान्यथा ॥ ६१ ॥ यमेश्वर निय-
 मेश्चैव आसनेश्च सुसंयुता । नाडीशुद्धिश्च कृत्वा तु प्राणायामां-
 स्तथा कुरु ॥ ६२ ॥ देव्युवाच ॥ स्वामिन् यतः शरीरस्य निश्चलत्वं
 प्रजायते । तथा साधकयोगश्च तद्भवत्कृपया श्रुतम् ॥ ६३ ॥
 इदानीं कृपया ब्रूहि यतश्चित्तं निगृह्यते । यन्निग्रहेण शान्ति
 च प्राप्नुयां सर्वं कामदाम् ॥ ६४ ॥ श्रीश्रीमधुसूदन उवाच ॥
 धृतिर्नाम सुखे दुःखे यथा नाप्नोति विक्रिया । तां भजेत सदा
 प्राज्ञस्तस्य चित्तं निगृह्यते ॥ ६५ ॥ यया स्वप्नं भयं शोकं
 विषादं मदमेव च । न विमुंचति दुर्मथा धृतिः सा तामसी मता

१ स्थूलशरीरस्य वशीकरणे परमोपयोगि भवत्यासनादि । यमनियमवैशुद्धचित्तो हि
 साधको योगसबन्धीयं कष्टसाध्यं साधनममूढमभ्यसितुं शक्नोति । ततश्चामनाभ्यासद्वारेण
 सूक्ष्मशरीरं वशमान्नाथं कृतवृत्त्यो भवति । स्थूलशरीरस्य सूक्ष्मशरीरेण सहातिघनिहृदस-
 बन्धो विद्यते । अत एव हि वशमान्नाथे स्थूलशरीरे सूक्ष्मशरीरमपि इतत् एव साधकस्य वश-
 मण्यच्छति । शरीरे चाध्यात्मशून्ये मनसोपि क्रमेण निश्चलत्वं वश्यम्भावि । तदैव योगी
 सूक्ष्मतराणि साधनातराणि समभ्यमितुं समर्थो भवति । इव वासनावध्यास्तो योगिनां पश्ये
 परमोपकारी सर्वेश्वरश्च क्रियायोगः कथ्यते ।

॥ ६६ ॥ यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयते नरः । प्रसं-
गेन फलाकाक्षी धृतिः सा देवि राजसी ॥ ६७ ॥ धृत्या
यया धारयते मनः प्राणेन्द्रियक्रियाः । योगेनाव्यभिचारिण्या
धृतिः सा देवि सांत्विकी ॥ ६८ ॥ सेव योगिजनैः सेव्या
सात्विकी धृतिरात्मदा । न ता विना कश्चित्केश्विञ्चित्तस्थैर्यमवा-
प्यते ॥ ६९ ॥ सात्विकीधृतिमान्योगी पूर्वं पद्मशुनिर्जये ।
कुर्याद्यत्नं वरं नित्यं ततश्चित्तं स्थिरं भवेत् ॥ ७० ॥ कामक्रो-
धो लोभमोहो मदो मात्सर्यमेव च । एते पद्मशत्रवः साध्वि
प्राणिना पापदुःखदाः ॥ ७१ ॥ एतेषामुदयं स्थानं क्षयं च
प्रवदामि ते । ज्ञात्वा तद्विजये यत्नः कार्यः कल्याणसाधकैः ॥
॥ ७२ ॥ संकल्पाज्जायते कामः सेव्यमानो विवर्धते । यदा
प्राज्ञो विस्मते तदा सद्यः प्रणश्यति ॥ ७३ ॥ कामात्क्रोधः
प्रभवाति परदोषैरुदीर्यते । क्षमया तिष्ठते देवि क्षमया विनि-
वर्तते ॥ ७४ ॥ अज्ञानप्रभवो लोभो भूताना दृश्यते सदा । अ-
स्थिरत्वं च भोगाना दृष्ट्वा ज्ञात्वा निवर्तते ॥ ७५ ॥ अज्ञानप्र-
भवो मोहः पापान्यासात्प्रवर्तते । यदा प्राज्ञेषु स्मते तदा सद्यः
प्रणश्यति ॥ ७६ ॥ कुलाज्ज्ञानात्तथैश्वर्यान्मदो भवति देहिना-
म् । एभिरेव तु विज्ञातैः स च सद्यः प्रणश्यति ॥ ७७ ॥ सत्य-
त्यागालु मात्सर्यमहिताना च सेवया । एतत्तु क्षीयते शश्वत्सा-
धूनामुपसेवनात् ॥ ७८ ॥ असंकल्पाज्जयेत्कार्यं क्रोधं कामवि-
वर्जनात् । अर्थानर्थक्षया लोभं मदं महद्दुपासया ॥ ७९ ॥ आन्वी-
क्षिक्या त्यजेन्मोह मात्सर्यं कृपया जयेत् । एतत्सर्वं गुरो भ-
क्त्या पुरुषो हांससा जयेत् ॥ ८० ॥ भय प्रमत्तस्य वनेष्वपि

१ श्रीमद्भगवद्गीतायां । २ अत एव “ सगान्सजायते काम कामात्क्रोधोऽभिजायते ।
नोपाद्रवति समोह समोहस्तस्मृतिविभ्रम । स्मृतिभ्रशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ”
इति श्रीमद्भगवद्गीतायां । ३ श्रीमन्महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मे ।

स्याद्यतः स आस्ते सहपद्सपत्नः । जितेन्द्रियस्यात्मरतेर्बुधस्य
गृहाश्रमः किं नु करोत्यवयम् ॥ ८१ ॥ यः षट् सपत्नान्बिजि-
गीयमाणो गृहेषु निर्विश्य यतेत पूर्वम् ॥ । अत्येति दुर्गाश्रित-
कर्जितारीन्क्षीणेषु कामं विचरेद्विपंश्वित् ॥ ८२ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसंहितायां आसनमुद्रावर्णनं नामैकादशोऽध्यायः ।

द्वादशोऽध्यायः ।

देशकालवर्णनम् ।

देव्युवाच । भगवन् योगतत्त्वज्ञ योगेऽत्यंतोपकारिणो । प्राणा-
यामात्प्रथमतो देशकालौ शृणोमि तौ ॥ १ ॥ श्रीश्रीमधुसूदन
उवाच । प्रकृतिः पुरुषश्चैव देशकालावुभौ स्मृतौ । ब्रह्माण्डपि-
ण्डरूपाम्या प्रकृतिर्देशनामिका ॥ २ ॥ योऽतःपुरुषरूपेण स
बहिः कालनामभाक् । तदात्मकमिदं सर्वं योगदृष्ट्या विविच्य-
ते ॥ ३ ॥ तमेव देशं सेवेत तं कालं तामवस्थितिं । तानेव भो-
गान्भुञ्जीत मनो यत्र प्रसीदति ॥ ४ ॥ तथाऽपि तव दृष्ट्यर्थं
तयोरूपं तु कथ्यते । तयोस्तु पुरुषं पूर्वं कालं वक्ष्यामि

१ श्रीमद्भागवते । २ तत्र कल्पन्तु विष्णुः “जयानां जयकां काम” इतिशास्त्रात् ।
तथा देशरूपा जननी “जननी जमभूमिध” इत्यदिशास्त्रात् । एवं च कार्यसेवा तु पितृमवा
स्वरवज्रमदेशमेवा मातृमेवा । न च देहस्यदेशत्वेन वक्ष्यमाणशारेऽसेवा कार्येति वाच्य
योगांगमुद्रावधिपयत्वेनैव देहस्य देशत्वेन विवक्षितवान् । तथा च मनु एवजमददे-
शस्यार्थं एवाभारिणाजमद्रसया तद्युप्रवर्गेण भाव्यः । अत एव सर्वोऽपि भारतेत्कर्षोऽध्याये
ऽभिहित इति शेषम् ॥

शाश्वतम् ॥ ५ ॥ चरमः सद्दिशेषाणामनेकोऽसंयुतः सदा । पर-
माणुः स विज्ञेयो नृणामेक्यध्रमो यतः ॥ ६ ॥ सत एव पदार्थस्य
स्वरूपावस्थितस्य यत् । केवल्यं परममहानविशेषो निरन्तरः ॥ ७ ॥
एवं कालोऽप्यनुमितः सौक्ष्म्ये स्थौल्ये च सत्तमे । संस्थानभु-
क्त्या भगवानव्यक्तो व्यक्तभुग्विभुः ॥ ८ ॥ स कालः परमाणु-
र्वै यो भुङ्क्ते परमाणुताम् । सतोऽविरोषभुग्यस्तु स कालः पर-
मो महान् ॥ ९ ॥ काष्ठा निमेषा दश पंच चैव त्रिंशत्तु काष्ठा
गणयेत्कलां तां । त्रिंशत्कलश्चापि भवेन्मुहूर्तो भागः कलाया दश-
मश्च यः स्यात् ॥ १० ॥ त्रिंशन्मुहूर्तं तु भवेद्दहश्च रात्रिश्च संख्या
मुनिभिः प्रणीता । मासः स्मृतो राज्यहनी च त्रिंशत्संवत्सरो
द्वादशमास उक्तः ॥ ११ ॥ संवत्सरे द्वे त्वयने वदन्ति सं-
ख्याविदो दक्षिणमुत्तरं च ॥ १२ ॥ अहोरात्रे विभजते सूर्यो
मानुषलोकिके । रात्रिः स्वप्नाय भूतानां चेष्टाये कर्मणामहः
॥ १३ ॥ पित्र्ये राज्यहनी मासः प्रविभागस्तयोः पुनः । शु-
क्लोद्दः कर्मचेष्टायां कृष्णः स्वप्नाय शर्वरा ॥ १४ ॥ देवे राज्य-
हनी वर्षे प्रविभागस्तयोः पुनः । अहस्तत्रोद्गयनं रात्रिः स्याद्द-
क्षिणायनं ॥ १५ ॥ ये ते राज्यहनी पूर्वं कीर्तिते जीवलौकिके ।
तयोः संख्याय वर्षाग्रं ब्राह्मे वक्ष्याम्यहः क्षये ॥ १६ ॥ पृथक् सं-

१ अत एव 'कालज्ञानं प्रवक्ष्यामि लगधस्य महात्मन । विप्राणां सम्मतं लोके यज्ञ-
कालार्थं सिद्धये ॥ यथा शिखा संपूराणां नागानां मणयो यथा । तद्द्वेदं गशास्त्राणां गणितं
गृह्णं ससिंघतम् ॥' इत्यादि वेदागल्योक्तिपम् । "वेदागमप्रमस्त्रिन् ज्योतिषा गतिकारण-
म् ॥" इति सूर्यसिद्धान्त । "ज्योतिषधे तु लोकस्य सर्वस्योत्पन्नं शुभाशुभं । ज्योतिर्ज्ञानं
तु यो वेद स याति परमा गतिम् ॥" इति पूज्यपादमहोपनिषत् । एव च कालतद्वाच्यमा-
नार्थज्ञानाय ज्योतिः शास्त्रं गणितफलितरूपेणात्युपकारकं भवति एव सयमद्वारा अथरोक्षत्वेन
साश्चदनुभूयमानानां कालभावितानामर्थानां विज्ञानं कालज्ञानं प्रथमं, मौखिकव्यावहारिकाणां
कालभावितानामर्थानां सूत्रमैश्वर्यासाक्षेतिहासादिनां दग्धानं कालज्ञानं तद्वितीक्ष्यम् उभयमपि
कालज्ञानं क्रमेण विघञ्जोरपत्यमेव सदैव सप्रायम् । २ इति श्रीमद्भागवतम् ।

वत्सराग्राणि प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः । कृते त्रेतायुगे चैव ह्यपरे च
 कलौ तथा ॥ १७ ॥ चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तत्कृतं युगं ।
 तस्य तावच्छती संध्या संध्यांशश्च तथाविधः ॥ १८ ॥ इतरेषु
 ससंध्येषु सन्ध्यांशेषु ततस्त्रिषु । एकपादेन हीर्यते सहस्राणि शतानि
 च ॥ १९ ॥ एतां द्वादशसाहस्रानि युगाख्यां कवयो विदुः । सहस्रपरिवर्तं
 तद्ब्रह्मं दिवसमुच्यते ॥ २० ॥ रात्रिमेतावर्तं चैव तदादौ विश्व-
 मीश्वरः । प्रलये ध्यानमाविश्य मुस्या सोऽन्ते विबुद्धयते ॥ २१ ॥
 सहस्रयुगपर्यंतमहर्षद्ब्रह्मणो विदुः । रात्रिं युगसहस्रांतां तेऽहोरात्र-
 विदो जनाः ॥ २२ ॥ प्रतिबुद्धो विकुरुते ब्रह्मा क्षप्यं क्षपाक्षये ।
 सृजते च महद्भूतं तस्माद्ब्रह्मकात्मकं मनः ॥ २३ ॥ द्विपराद्धं त्व-
 त्तिन्नान्ते ब्रह्मणः परमैष्टिनः । तदा प्रकृतयः सप्त कल्पन्ते प्रल-
 याय वै ॥ २४ ॥ एष प्राकृतिको देवि प्रलयो यत्र लीयते ।
 आण्डकोशस्तु संघातो विघात उपसादिने ॥ २५ ॥ कालाम्ना-
 वाहितं घोरे गुह्ये सततगेऽक्षरे । न चात्र परिहारोऽस्ति कालस्पृ-
 ष्टस्य कस्य चित् ॥ २६ ॥ सूक्ष्माणां महतां चैव भूतानां परिप-
 च्यताम् । अनीशस्याप्रमत्तस्य भूतानि पचतः सदा ॥ २७ ॥ अ-
 निवृत्तस्य कालस्य क्षयं प्राप्तो न मुच्यते । अप्रमत्तः प्रमत्तेषु
 कालो जागर्ति देहिषु ॥ २८ ॥ कालोऽयं भगवान् विष्णुरनन्तः
 परमेश्वरः । तद्देता पूज्यते सम्यक् पूज्यः कोऽन्यस्ततो मतः ॥
 २९ ॥ केचित्कर्म वदंत्येनं स्वभावमपरे विदुः । एके कालं परे
 देवं पुंसः काममुतापरे ॥ ३० ॥ एवं संक्षेपतस्तूक्तं कालज्ञानं त-
 वानघे । अधुना देशविज्ञानं वर्णयामि सुसाधनम् ॥ ३१ ॥ प्र-
 कृतेर्मंडलं यत्तद्ब्रह्मांडं तत्समाश्रितः । तदेव पिंडरूपेण प्रोच्यते
 व्याष्टिनामतः ॥ ३२ ॥ अनंतत्वात्तयोः किंचित्पिंडरूपं तु वर्णय-
 ते । यतस्तच्छोधनाद्योगसाधनोपकृतिर्भवेत् ॥ ३३ ॥ अत्र कर्म-

फलं चात्र ज्ञानं चात्र प्रतिष्ठितं । भास्तमः सत्यमवृतं बंधो
 मोक्षः प्रतिष्ठितः ॥ ३४ ॥ प्रकृतिः पुरुषश्चैव ब्रह्मा विष्णुर्महे-
 श्वरः । ऋषयो मुनयः सर्वे नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ॥ ३५ ॥ पुण्य-
 तीर्थानि पीठानि भ्रमंतो शशिभास्करौ । त्रैलोक्ये यानि भूता-
 नि तानि सर्वाणि देहंतः ॥ ३६ ॥ वृद्धेहमाद्यं सुलभं सुदुर्लभं
 पुत्रं सुकल्पं गुरुकर्णधारम् । ईशानुकूलेन नभस्वतेरितं पुमान्भ-
 वार्धि न तरेत्स आर्तमहा ॥ ३७ ॥ शरीरं तावदेवं हि षण्णवत्य-
 ङ्गुलात्मकम् । विद्वद्ये तत्सर्वजन्तूनां स्वाङ्गुलीभिरिति प्रिये ॥ ३८ ॥
 शरीरादधिकः प्राणो द्वादशाङ्गुलमानतः । चतुर्दशाङ्गुलं केचिद्द-

१ पुरुषार्थसाधने हि साधकतमो देह एव । त च स्थूलसूक्ष्मभेदेन द्विधाऽपि श्रीमन्नृज्य-
 पादपतजल्प्यादिमहाहिमिरायुर्वेदप्रदर्शनेन स्थूले योगशास्त्रनिदर्शनेन सूक्ष्मश्च सशोध्यते । पूर्वा-
 नतर एवापर इति पूर्वस्वस्थूलस्य विशुद्धौ समुपयुज्यते सनांष्यायुर्वेदतमुदाय । अत एव
 “हिताहितसुख दुःखमाद्युभयस्य हिताहितम् । मान च तच्च यत्रोत्तमायुर्वेदं स उच्यते ॥
 तस्यायुष पुण्यतमो वेदो वेदविदा मत् । यश्चते यन्मनुष्याणा लोकयोरभयोर्हितं ॥ सत्-
 मात्मा शरीरं च त्रयमेतन्निरुद्धवत् । लोकस्तिष्ठति सयोगात्तत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥” इति
 श्रीचरकसाहिताया । “सनात्नत्वाद्देदानामशरत्त्वात्तथैव च । तथा दृष्टफलत्वाच्च हितत्वादिपि
 देदिना ॥ वाक्सप्तसूक्ष्मविस्तारात्पूजितत्वाच्च देहिभिः । चिकित्सितत्पुण्यतमं न किं चिदपि
 शशुम्” इति श्रीगुह्यत । तथा च पूर्वं वैद्यकेन तद्विशुद्ध्यामूक्ष्मदेहशुद्धौ योगोपायेष्वपि भ-
 क्त्याधिकार इति तत्र । २ अत एव “त्रैलोक्ये यानि भूतानि तानि सर्वाणि देहत । मेरे
 सवेष्ट्य सर्वत्र व्यवहारं प्रवर्तते” इति शिवसहितायाम् । “श्रीपते त् शिरस्थने केदार तु
 ल्लाटके । वाराणसी महाप्राणं ध्रुवोप्राणस्य मध्यमे ॥ भ्रुवोर्प्राणस्य च शिरिरिति जावाङ्गी
 श्रुति । कुक्ष्येन कुचस्थाने प्रयागो हृत्सरोरुहे ॥ विदम्बरं च ह मध्यं आधारं, कमण्डलय ॥
 आत्मस्थ तीर्थसुसूत्रं बहिरनीर्णानि यो नजेत् । करस्य स महारत्नं सक्त्वा काचं विमा-
 र्गिति” इत्यादि सूत्रसहितायाम् । देहत देहे इति देहत । ३ श्रीमद्भागवतम् ।
 ४ प्राणशब्देन स्थूलप्राणवायु सूक्ष्म प्राणशक्तिः प्रोति द्वयमेव प्रतीयते । दर्शनशास्त्रेषु
 प्राणसम्पत्तयैर्विस्तृतविवरणेषु प्राणशब्देनातिसूक्ष्मजीवनशक्तिरेव गम्यते । वस्तुतस्तु स्थू-
 लसूक्ष्मभेदास्तस्यनुसारत प्राणशब्देन कश्चिप्राणवायु कश्चिद्वा प्राणशक्तिश्च बोद्धव्या ।
 विशेषविवेचनं तु साख्यदर्शने द्रष्टव्यम् । अत एव प्राणशक्तिरूपस्य “प्राणानां अन्धिरसि
 र्यो माविशान्त्वक” इति कश्चिद् रचनाया क्वचिच्च “ऊर्ध्वं प्राणमुत्पत्यपानं प्रत्यगस्यति ।
 मध्ये वायुममारांशं विरुदेदेना उपासते ॥ न प्राणेन नापानेन मर्त्या जीवति कश्चन । इतरेण
 तु जीवति यस्मिन्नेतावुपाश्रितो” ॥ इत्यत्र वायुना प्राणशक्ति उच्यते श्रुत्या । अथ
 सर्वोपध्यायसंग्रहः श्रीमन्नृज्यपादभगवद्योगियाज्ञान्वन्वयमहाहिमतामुद्गीत एव ज्ञेय ॥

न्ति मुनिपुङ्गवाः । द्वादशाङ्गुलमेवेति यातवल्क्यमतं शुभम् ॥ ३९ ॥
 आत्मस्थमनिलं विद्वानात्मस्थेनैव बन्दिना । योगाम्यासेन यः
 कुर्यात्समं वा न्यूनमेव वा । स नरो ब्रह्मविच्छ्रेष्ठः स पूज्यो योग-
 वित्तमः ॥ ४० ॥ आत्मस्थबन्दिनैव त्वं योगजेन द्विजोत्तमे ।
 आत्मस्थं मातरिश्वानं योगाम्यासेन निर्जय ॥ ४१ ॥ देहमध्ये
 शिसिस्थानं तप्तजाम्बूनदप्रभम् । त्रिकोणं मनुजानान्तु चतुरस्रं
 चतुष्पदाम् ॥ ४२ ॥ मण्डलं तत्पतङ्गानां सत्यमेतद्वीमि ते । त-
 न्मध्ये तु शिसी सूक्ष्मः सदा तिष्ठति पावकः ॥ ४३ ॥ देहम-
 ध्येऽत्र कुत्रेति शंका चेत्तर्हि तच्छृणु । गुदादि द्व्यङ्गुलादूर्ध्वमथो
 मेढ्राच्च द्व्यङ्गुलात् ॥ ४४ ॥ देहमध्यं तयोर्मध्ये मनुष्याणामिती-
 रितम् । चतुष्पदान्तु हन्मध्यं तिरश्चान्तुन्दमध्यमम् ॥ ४५ ॥
 कन्दस्थानं मनुष्याणां देहमध्यान्नवाङ्गुलम् । चतुरङ्गुलमुत्सेधमा-
 यामन्तु तथाविधम् ॥ अण्डाकृतिवदाकारं भूषितं चासृगोदिभिः
 ॥ ४६ ॥ चतुष्पदां तिरश्चाच्च जीवानान्तुन्दमध्यमम् । तन्मध्ये
 नाभिरित्युक्तो नाभौ चक्रसमुद्भवः ॥ ४७ ॥ द्वादशारयुतं तच्च
 तेन देहः प्रतिष्ठितः । चक्रेऽस्मिन् भ्रमते जीवः पुण्यपापप्रचोदि-
 तः ॥ ४८ ॥ तन्तु पञ्जरमध्यस्थो यथा भ्रमति ग्लूतकः । जी-
 वश्च मूलचक्रेऽस्मिन्नधः प्राणश्वरत्यसौ ॥ ४९ ॥ प्राणारूढो भवे-
 ज्जीवः सर्वदेहेषु सर्वदा । तस्योर्ध्वं कुण्डलीस्थानं नाभेस्तिर्य्यग-

१ न्यूनताया सञ्जाताया क्रमशस्तत्राशौ समता सञ्जायते अत एवात्र "समश्चा न्यूनमेव
 वा" इत्युक्तम् । साधनावस्थासु क्रमशो न्यूनतायामापद्यमानायामपि सिद्धौ सदा पूर्णसम
 तालम् सपद्यते । २ सर्वेण्येतानि शरीरस्थानानि योगशास्त्रोक्तदुत्तयेव दृष्टुं शक्यते । आन-
 शानज्योतिषि विवाशामासे एव साधने निगूढरथानान्येतानि द्रष्टुं समर्था भवति । पाथाव-
 विद्वानविदोष्येत्तत्रययन्नि सूक्ष्मा शरीरतत्त्वविद्येति (मायान्द अर्नोटमी) नैव कदा-
 बिरुष्यन्ति प्रास्थतीति । बस्तुतन्तु सूभ्रतमरुदाधर्ममुद्गा नैव चक्षुषा दर्शनयत्रेण वा वेन
 विद्वष्टुं शक्यते । ३ नाभिरिव नाभिने तु प्रसिद्धोदरमध्यगो नाभि किं तु नाभिकोशगुल्फः ।

धोर्द्वैतः ॥ ५० ॥ अष्टमकृतिरूपा सा अष्टधा कुण्डलाकृतिः ।
 यथावहायुसञ्चारं तथाभ्रादीनि नित्यशः ॥ ५१ ॥ परितः कन्द-
 पार्श्वेषु निरुध्यैवं सदा स्थिता । मुखेनैव समावेष्टव ब्रह्मरधमुखं
 गता ॥ ५२ ॥ योगकाले त्वपानेन प्रवोर्धं याति सामिना । स्फु-
 रन्त्याहृदयाकाशान्नागरूपा महोज्ज्वला ॥ ५३ ॥ वायुर्वायुसखे-
 नैव ततो याति सुपुत्रया । कन्दमध्ये स्थिता नाडी सुपुत्रेति प्र-
 कीर्तिता ॥ ५४ ॥ तिष्ठन्ति परितः सर्वाश्वनेऽस्मिन्नाडिसंज्ञि-
 काः । नाडीनामपि सर्वासां मुख्या देवि ! चतुर्दश ॥ ५५ ॥
 इडा च पिङ्गला चैव सुपुत्रा च सरस्वती । वारुणी चैव पूषा च
 हस्तिजिह्वा यशस्विनी ॥ ५६ ॥ विश्वोदरी कुहुश्चैव शङ्खिनी च
 पयस्विनी । अलम्बुपा च गान्धारी मुख्याश्चेताश्चतुर्दश ॥ ५७ ॥
 तासां मुख्यतमास्तिस्रस्तिस्र्येकोत्तमोत्तमा । मुक्तिमार्गंति सा
 प्रोक्ता सुपुत्रा विश्वधात्सिणी ॥ ५८ ॥ कन्दस्य मध्यमे देवि सु-
 पुत्रा च प्रतिष्ठिता । पृष्ठमध्ये स्थितेनास्थना सह मूर्ध्नि व्यवस्थि-
 ता ॥ ५९ ॥ मुक्तिमार्गं सुपुत्रा सा ब्रह्मरन्ध्रे प्रकीर्तिता । अव्यक्ता
 सा च विज्ञेया सूक्ष्मा सा वेष्णवी स्मृता ॥ ६० ॥ इडा च पि-
 ङ्गला चैव तस्याः सव्ये च दक्षिणे । इडा तस्याः स्थिता स ये
 पिङ्गला दक्षिणे तथा ॥ ६१ ॥ इडायां पिङ्गलायाश्च चरतश्चन्द्र-

१ गणा हि नाडी सर्वथेष्टा । अन्यन्तर्गमेवास्या अन्धिरूपेण परं चरानि विद्यन्ते यानि हि
 कुण्डलिनीशक्तेरुर्ध्वगमनमार्गस्य पद्मद्वारस्वरूपाणि ज्ञातव्यानि । अत एव “ऊर्ध्वगा नाडी
 सुपुत्रास्का” इति मै० श्रुतिः । “तत्र नाडी सुपुत्रा तु” । इति ह्य० श्रुतिः । “तत्र नि-
 दितपरचक्रम्” । इत्यादि श्रुतिः । २ अत एव “सुपुत्राया शिवो देव इडाया देवता
 हरिः ॥ पिंगहाया विरिचि स्वात्सरस्वला विराष्णुने ॥ ” इत्यादि श्रीसूतसहितायाम् ।
 ३ श्रीगुरोरपदेशेनैव पतेया सूक्ष्मनाडीसमूहानां संपूर्णं विवरणं परिज्ञातुं शक्यते, योग-
 साधनेन चान्तर्दृष्टौ समुपजाया नाडीनामेतासामाकारादयः सम्यगेव दृष्टिगोचरा भवन्ति ।
 ४ अत एव “शतञ्चेका न हृदयस्वनादयस्तासां मूर्द्धानमभिनि स्मृतका । तयोर्ध्वमायत-
 मृतत्वमेति विश्वगन्या उत्क्रमणे भवन्ति” ॥ इतिश्रुतिः ॥

भास्करो । इडायां चन्द्रमा ज्ञेयः पिङ्गलायां रविः स्मृतः ॥६२॥
 चन्द्रस्तामस इत्युक्तः सूर्या राजस उच्यते । विषमार्गो र्वेर्मा-
 र्गः सोममार्गोऽमृतं स्मृतम् ॥६३॥ तावेव दधतः सर्वं कालं रा-
 त्रिन्दिवात्मकम् । भोक्त्री सुपुत्रा कालस्य गुप्तमेतदुदाहृतम् ॥६४॥
 एतास्त्वन्याः समुत्पन्नाः शिरास्त्वन्याश्च तास्वपि । यथाश्वत्थदले
 तद्द्वत्पद्मपत्रेषु वा शिराः । नाडीश्वेतासु सर्वासु विज्ञातव्यास्त-
 पोर्धने ॥ ६५ ॥ प्राणोऽपानः समानश्चोदानो व्यानस्तथैव च ।
 नागः कूर्मश्च कृकरो देवदत्तो धनञ्जयः ॥ ६६ ॥ एते नाडीषु
 सर्वासु चरन्ति दश वायवः । एतेषु वायवः पञ्च मुख्याः प्रा-
 णादयः स्मृताः ॥ ६७ ॥ तेषु मुख्यतमावेतौ प्राणापानौ नरो-
 त्तमे । प्राण एवेतयोर्मुख्यः सर्वप्राणभृतां सदा ॥ ६८ ॥ आस्य-
 नासिकयोर्मध्ये ह्रन्मध्ये नाभिमध्ये । प्राणा लयमिति प्राहुः
 पादाङ्गुष्ठे च के चन ॥ ६९ ॥ अधश्चोर्ध्वश्च कुण्डल्याः परितः
 प्राणसंज्ञकः । छत्रेषु तेषु गात्रेषु प्रकाशयति दीपवत् ॥ ७० ॥
 व्यानः श्रोत्राक्षिमध्ये च कृकाश्वा गुल्फयोरपि । घ्राणे गले
 स्फिचो देशे तिष्ठत्यत्र न संशयः ॥ ७१ ॥ अपाननिलयं के-
 चिद्दुदमेद्रोरुजानुषु । उदरे वृषणे कक्षां जङ्घे नाभौ वदन्ति हि ॥
 ७२ ॥ गुदाग्न्याधारयोस्तिष्ठन्मध्येऽपानः प्रभञ्जनः । स्थाने-
 ष्वेतेषु सततं प्रकाशयति दीपवत् ॥ ७३ ॥ उदानः सर्वसन्धि-
 स्यः पादयोर्हस्तयोगपि । समानः सर्वगात्रेषु सर्वं व्याप्य व्य-

१ अत एव “इहा रक्षु वामेन विङ्गला दक्षिणेन तु” । इत्यादि ध्रु० श्रुति ।
 २ अत एव “एषा नाड्यपानं बहुषु” इति मै० श्रुति । “नाड्यो द्वाभ्यामपि सहस्राणि” ।
 इति ध्रु० श्रुति । ३ अत एव “योऽस्य प्राङ्मुखि स प्राणः” “योऽस्य दक्षिणमुखि स
 व्यानः” “योऽस्य प्रत्यङ्मुखि सोऽपानः” “योऽस्योदङ्मुखि स नमानः” “योऽक्षिण-
 पोति सम नयतीति समानः” “अप योऽस्योदङ्मुखि स उदानः” “हृदि प्राणा प्रति-
 स्थिताः” “यद्दं प्राणिति स प्राणः” “बहिस्त गले प्राणे” “उत्तरे प्राणमुत्तय यवान् प्रत्य
 गस्वति” इत्यादि श्रुति ।

वस्थितः ॥ ७४ ॥ भुक्तं सर्वं रसं गात्रे व्यापयन् वह्निना सह ।
 द्वासप्ततिसहस्रेषु नाडीमार्गेषु सञ्चरन् ॥ ७५ ॥ समानवायुरैवैकः
 सर्वं व्याप्य व्यवस्थितः । अग्निभिः सह सर्वत्र साङ्गोपाङ्गकले-
 वरे ॥ ७६ ॥ नागादिवायवः पञ्च त्वगस्थ्यादिषु संस्थिताः ।
 तुन्दस्थं जलमन्नञ्च रसानि च समीकृतम् ॥ ७७ ॥ तुन्दमध्ये
 गतः प्राणस्तानि कुर्ष्यात् पृथक् पृथक् । पुनरग्नौ जलं स्याप्य
 अन्नादीनि जलोपरि ॥ ७८ ॥ स्वयं ह्यपानः सम्प्राप्य तेनैव
 सह मारुतः । प्रयाति ज्वलनं यत्र देहमध्यगतं पुनः ॥ ७९ ॥
 वायुना दीपितो वह्निरपानेन शनैः शनैः । ततो ज्वलति विप्रे-
 न्द्रे स्वकुले देहमध्यमे ॥ ८० ॥ ज्वालाभिर्ज्वलितस्तत्र प्राणेन
 प्रेरितस्ततः । जलमत्युष्णमकरोत्कोष्ठमध्यगतं तदा ॥ ८१ ॥
 अन्नं व्यञ्जनसंयुक्तं जलोपरि समर्पितम् । ततः सुपक्वमकरोद्द-
 ह्निः सन्तप्तवारिणा ॥ ८२ ॥ स्वेदमूत्रे जलं स्यातां वीर्यरूपं
 रसो भवेत् । पुरीषमन्नं स्यादेव प्राणः कुर्ष्यात् पृथक् पृथक् ॥
 ८३ ॥ समानवायुना साहै रसं सर्वाणु नाडिषु । व्यापय-
 ञ्छ्वासरूपेण देहे चरति मारुतः ॥ ८४ ॥ व्योमरन्त्रैश्च नवभि-
 र्विष्णुमूत्राणां विसर्जनम् । कुर्वन्ति वायवः सर्वं शरीरेषु शरीरि-
 णाम् ॥ ८५ ॥ निश्वासोच्छ्वासरूपेण प्राणकर्म समीरितम् ।
 अपानवायोः कर्मैतद्विष्णुमूत्रादिभिसर्जनम् ॥ ८६ ॥ हानोपादा-
 नचेष्टादि व्यानकर्मैति चेष्यते । उदानकर्म तच्चोक्तं देहस्थोन्न-
 यनादि यत् ॥ ८७ ॥ पोषणादि समानस्य शरीरे कर्म कीर्तित-
 म् । उद्गारादि गुणो यस्तु नागकर्म समीरितम् ॥ ८८ ॥ नि-
 मीलनादि कूर्मस्य क्षुत्पुष्णे कृकरस्य च । देवदत्तस्य विप्रेन्द्रे त-
 द्नाकर्मैति कीर्तितम् । धनञ्जयस्य शोषादि सर्वं कर्म प्रकी-
 र्तितम् ॥ ८९ ॥ ज्ञात्वेवं नाडिसंस्थानं वायूनां स्थानकर्म च ।
 विधिनोक्तेन मार्गेण नाडीसंशोधनं कुरु ॥ ९० ॥ नाडीपुञ्जं स-

दासारं नरभावं महामुने । समुत्सृज्याऽऽत्मनाऽऽत्मानमहमित्य-
वधारय ॥ ९१ ॥ अंशरीरं शरीरेषु महान्तं विभुमीश्वरम् । आ-
नन्दमक्षरं साक्षान्मत्वा धीरो न शोचति ॥ ९२ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसहितायां देशनालवर्णन नाम द्वादशोऽध्यायः ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

प्राणायामवर्णनम् ।

श्रीश्रीमधुसूदन उवाच ॥ प्राणायाममयेदानीं प्रवक्ष्यामि वि-
धानतः । समाहितमनास्त्वञ्च शृणु देवि वरानने ॥ १ ॥ प्राणा-
पानसमायोगः प्राणायाम इतीरितः । प्राणायाम इति प्रोक्तो
रेचैपूरककुम्भकैः ॥ २ ॥ वर्णत्रयात्मका ह्येते त्रैचपूरव कुम्भकाः ।
य एष प्रणवः प्रोक्तः प्राणायामश्च तन्मयः ॥ ३ ॥ इडया वायु-
मारोप्य पूरयित्वादरस्थितम् । शनैः पौडशभिर्मन्त्रैरकारं तत्र
संस्मरेत् ॥ ४ ॥ धारयेत्पूरितं पश्चाच्चतुः पट्या च मात्रया ।

१ अत एव "अशरीरं शरीरिष्वनवस्वेष्ववस्थितम् । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति" ॥ इत्यादि काठकश्रुतिः । २ इदानीं दशमाध्यायोक्तं योगयोगेषु कर्मप्राप्तं प्राणायाममप्यवन्तु पुनरप्यत्रमते प्राणायाममिति सङ्गोपाध्यायेन । ३ अत एव "तस्मिन्सति त्रैचपूरकसयोगेतिरिच्छेदं प्राणायाम" इति योगदर्शनम् । "प्राक्पुनस्तद्विधत्वा दर्भेषु सुगमाहितं । प्राणायामत्रयं कृत्वा ध्यायेत्सध्यामिति श्रुतिः । इति पञ्चपाददेवार्पित्वहस्तरिति । "त्रिरत्रत र्थाप्य समं शरीरं हृदीन्द्रियाणि मनसा सन्निवेश्य । ब्रह्मोद्घोषेन प्रनरेत विद्वान् सोनामि सर्वोभि भयावहानि । "प्राणान् प्रतिग्वेह मयुक्तचेष्ट क्षीणे प्राणे गतिकवो च्छनमीत । दष्टाध्वयुक्तमिह वाहमेन विद्वान् मनो धारयेताऽप्रमत्त" ॥ "समे सुची शर्करावीह्वालुःकविवाचते शब्दजगत्श्रयादिभिः । मनोऽनुकूले न तु चक्षुर्गोदने गुह्यनिवाता श्रवणे प्रयोजयेत्" ॥ इत्यादि श्रुतिः ॥ "प्राणायामत्रयं प्रोक्ता" इति अमृ० श्रुतिः । ४ अस्मिन्प्रकरणे मात्रशब्दो मात्राशब्दार्थसमानार्थं पुल्लिङ्गोऽप्यार्थो दृश्यते ।

उकारमूर्त्तिमत्रापि संस्मरन् प्रणवं जपेत् ॥ ५ ॥ यावद्वा शक्यते
 तावद्धारणं जपसंयुतम् । पूरितं रेचयेत्पश्चात् प्राणं बाह्यानिना-
 न्वितम् ॥ ६ ॥ शनैः पिङ्गल्या देवि हात्रिशन्मात्रया पुनः ।
 प्राणायामो भवेद्देवं पुनश्चैवं समम्यसेत् ॥ ७ ॥ ततः पिङ्गल्या-
 पूर्य मात्रेः षोडशभिस्तथा । मकारमूर्त्तिमत्रापि संस्मरन् सुस-
 माहितः ॥ ८ ॥ पूरितं धारयेत् प्राणं प्रणवं विंशतिद्वयम् । ज-
 पेदत्र स्मरन् मूर्त्तिं मकारालयं महेश्वरम् ॥ ९ ॥ यावद्वा शक्यते
 पश्चाद्देचयेदिडयानिलम् । एवमेनं पुनः कुर्ष्यादिडया पूर्ववत्
 प्रिये ॥ १० ॥ यद्वा प्राणं समारोप्य पूरयित्वादरस्थितम् । प्रण-
 वेन सुसंयुक्तां व्याहृतीभिश्च संयुताम् ॥ ११ ॥ गायत्रीं वा ज-
 पेद्विप्रः त्रिवारं प्राणसंयमे । पुनश्चैवं त्रिभिः कुम्पात्पुनश्चैवं
 त्रिसन्धिषु ॥ १२ ॥ यद्वा समम्यसेन्नित्यं वैदिकं लौकिकं तु वा ।
 प्राणसंयमने पश्चाज्जपेत्तद्विंशतिद्वयम् ॥ १३ ॥ ब्राह्मणः श्रुति-
 सम्पन्नः स्वधर्मनिरतः सदा । स वैदिकं जपेन्मन्त्रं लौकिकं
 न कदा च न । कोचिज्जनहितार्याय जपमिच्छन्ति लौकिक-
 म् ॥ १४ ॥ द्विजवत्क्षत्रियस्याक्तः प्राणसंयमने जपः ॥ १५ ॥
 वैश्यानां धर्मयुक्तानां स्त्रीशूद्राणां तपस्विनाम् । प्राणसंयमने
 देवि मन्त्रं प्रणववर्जितम् ॥ १६ ॥ नमोऽन्तं शिवमन्त्रं वा वै-
 ष्णवं वा तथा बुधैः । मन्त्रं समम्यसेच्छूद्रो लौकिकं विविपूर्वक-
 म् ॥ १७ ॥ प्राणसंयमने स्त्री च जपेत्तद्विंशतिद्वयम् । न वैदिकं

१ जीवानामुद्धारार्थं योगानां परं कथिा एव प्राणायामक्रिया समुपादिष्टास्तासां विस्तृत-
 विवृतिर्ग्रन्थकारप्रणीते "हठयोगसहिता" स्वग्रन्थे द्रष्टव्या । अष्टविंशकुम्भनेष्वत्र "सहितं"
 नामक एव सुसंसाधनप्राणायामो वर्णितः स च पूज्यपादश्रीयोगीश्वरब्रह्मचर्यमत्तानुसारेणोक्ति-
 बोध्यम् । २ नियमनानुष्ठानेनां साधनानामुपपरं धर्मित्वात्प्राणसंयमनिविप्रप्रगादयः स
 साध्यप्राणायामविधिरपि सर्वसंस्मरणसुखसाध्यं प्रदर्शितं । तदयान्तु ३। गायामा बाहृत्ये-
 नगुरूपदेशमुपलभ्येतांशुष्टेया । एव यद्वा प्रकारेण वर्णितं प्राणनियमनं त्रिभिः प्राणायामैः
 कथं कथं ।

जपेच्छूद्रः स्त्रियश्च न कदा च न । स्वाश्रमस्थस्य वैश्यस्य के-
 चिदिच्छन्ति वैदिकम् ॥ १८ ॥ सन्ध्ययोरुभयोर्नित्यं गायत्र्या
 प्रणवेन वा ॥ १९ ॥ प्राणसंयमनं कुर्याद्ब्राह्मणो वेदपारगः ।
 नित्यमेवं प्रकुर्वीति प्राणायामास्तु षोडश ॥ २० ॥ अपि भ्रूण-
 हर्न मासात् पुनन्त्यहरहः कृताः । ऋतव्रयात् पुनन्त्येवं जन्मा-
 न्तरकृतादधात् ॥ २१ ॥ संवत्सरात् ब्रह्मवधात् तस्मान्नित्यं सम-
 म्यसेत् । योगाम्यासरतास्त्वेवं स्वधर्मनिरताश्च ये । प्राणसंयम-
 नेनैव सर्व्वे सुक्ता भवन्ति हि ॥ २२ ॥ बाह्यादापूरणं वायोरुदरे
 पूरको हि सः ॥ २३ ॥ सम्पूर्णकुम्भवद्वायोर्धारणं कुम्भको
 भवेत् । बहिर्यद्रेचनं वायोरुदराद्रेचकश्चसः ॥ २४ ॥ प्रस्वेद-
 जनको यस्तु प्राणायामेषु सोऽधमः । कम्पे च मध्यमः प्रोक्त
 उत्थाने चोत्तमो भवेत् ॥ २५ ॥ पूर्वं पूर्वं प्रकुर्वीति यावदुत्त-
 मसम्भवः । सम्भवत्युत्तमे देवि प्राणायामे सुखी भवेत् ॥ २६ ॥
 प्राणे निलीने तेनेवं देहस्यान्तस्ततोऽधिके । देहध्वोनिष्ठते तस्य
 कृतासनपरिग्रहः ॥ २७ ॥ निःश्वातोच्छ्वासको तस्य न विद्येते
 कथञ्चन । देहे यदापि तौ स्यातां स्वाभाविकगुणायुभौ ॥ २८ ॥
 तथापि नश्यतस्तेन प्राणायामोत्तमेन हि । तयोर्नाशे सपर्यः
 स्यात्कर्तुं केवलकुम्भकम् ॥ २९ ॥ स्पर्शान् कृत्वा बहिर्याश्व-
 धुश्चैवान्तरे ध्रुवोः । प्राणापानो समौ कृत्वा नासाम्यन्तरचारि-
 णी ॥ ३० ॥ यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मीक्षपरायणः । विगतेऽभय-
 क्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥ ३१ ॥ रेचकं पूरकं मुक्त्वा सुखं
 यद्वायुधारणम् । प्राणायामोऽयमित्युक्तः स वै केवलकुम्भकः
 ॥ ३२ ॥ विरेच्याऽऽपूर्य्य यः कुर्यात्स वै सहितकुम्भकः । सहितं

१ तेनैव सहितनामकप्राणायामेनैवेत्यर्थं देहोऽग्नानमेव हि सहितप्राणायामस्योत्तमा
 विधिः । २ श्रेष्ठतमस्य केवलनाम प्राणायामस्यैव भगवदुक्ता त्रियाऽऽयुत्तमा । श्रीमद्-
 गार्गीयस्य ।

केवलञ्चापि कुम्भकं नित्यमभ्यसेत् ॥३३॥ यावत्केवलसिद्धिः स्यात्सहितं तावदभ्यसेत् ॥३४॥ केवले कुम्भके सिद्धे रचपूरकवर्जिते । न तस्य दुर्लभं किञ्चिन्निपु लोकेषु विद्यते । मनोलयत्वं लभते पलितादि विनश्यति ॥ ३५ ॥ मुक्तेरयं महामार्गो मकाराल्योऽन्तरात्मनः । नादञ्चोत्पादयत्येष कुम्भकः प्राणसंयमः ॥ ३६ ॥ प्राणसंयमनं नाम देहे प्राणविधारणम् । एष प्राणजयोपायः सर्व्व-मृत्युप्रयातकः ॥ ३७ ॥ किञ्चित्प्राणजयोपायं तव वक्ष्यामि तत्त्वतः । बाह्यात्प्राणं समाकृष्य पूरयित्वांदरस्थितम् ॥ ३८ ॥ नाभिमध्ये च नासाग्रे पादाङ्गुष्ठे च यत्नतः । धारयेन्मनसा प्राण सन्ध्याकाले च सर्व्वदा ॥ ३९ ॥ सर्व्वरोगविनिर्मुक्तो जीवेयोगी जितश्रमः । नासाग्रे धारणं देवि वायोर्व्विजयकारणम् ॥ ४० ॥ सर्व्वरोगविनाशः स्यान्नाभिमध्ये तु धारयेत् । शरीरं लघुता याति पादाङ्गुष्ठे तु धारणात् ॥ ४१ ॥ वायुं रसनयाकृष्य यः पिवेत्सततं नरः । श्रमदाहौ न तस्यास्ता नश्यन्ति व्याधयस्तथा ॥ ४२ ॥ तथा यस्तु पिवेद्वात्से सन्ध्ययोरुभयोरपि । त्रिमासात्तस्य कल्याणि जायते वाक्सरस्वती ॥ ४३ ॥ षण्मासाभ्यासयोगेन महारोगैः प्रमुच्यते । आत्मन्यात्मानमारोप्य कुण्डल्या यस्तु धारयेत् ॥ ४४ ॥ क्षयरोगादयः सर्व्वं नश्यन्तीत्यपरे विदुः । जिह्वाया वायुमानीय जिह्वामूले निरोधयेत् ॥ ४५ ॥ यः पिवेदमृतं विद्वान् सकलं भद्रमश्नुते । आत्मन्यात्मानमिदया समानीय भ्रुवोऽन्तरात् ॥ ४६ ॥ पिवेद्यस्त्रिदशाहारं व्याधिभिः स प्रमुच्यते । मासमेक त्रिसन्ध्यासु जिह्वाया व्याप्य मारुतम् ॥ ४७ ॥ पिवेद्यस्तुन्दमध्ये वा नाभौ वा पार्श्वयोस्तु वा । नाडीम्या वायुमारोप्य नाभौ वा तुन्दपार्श्वयोः । घटिकैका वहेयस्तु व्याधिभिः स विमुच्यते

१ एतानि योगनाथानि योगक्रीडालसमुदाश्रितरूपा श्रीगुरोरपदेशमुपलब्धैवानुश्रेया । भाष्यप्रयुक्तशब्दमेव केवलमनुश्रय साधनानां प्रकृतिस्वरूपमेव निर्णेतुं शक्यते ॥

॥ ४८ ॥ धारयेद्वत्सराद्धं वा तदद्धं वा प्रभञ्जनम् ॥ ४९ ॥ पिवेथ-
 स्त्रिदशाहारं धारयेत्तुन्दमध्यमे । गुल्मप्लीहोदराश्रान्ये त्रिदोषज-
 नितास्तथा ॥ ५० ॥ तुन्दमध्यगता रोगाः सर्वे नश्यन्ति तस्य
 वै । ज्वराः सर्वे विनश्यन्ति विषाणि विविधान्यपि ॥ ५१ ॥
 बहुनोक्तेन किं देवि पलितादि विनश्यति । एवं वायुजयोपायः
 प्राणस्य तु वरानने ॥ ५२ ॥ शक्यमासनमास्थाय समाहितमना-
 स्तथा । करणानि वशीकृत्य विषयेभ्यो बलात्सुधीः ॥ ५३ ॥ अपान-
 मूर्द्धमाकृत्य प्रणवेन समाहितः । वास्तिमध्ये निरुध्यैवं प्राणं तत्रैव
 धारयेत् ॥ ५४ ॥ बहिस्थाने निरुध्यैवं प्राणं तत्रैव धारयेत् । हस्ता-
 म्यां राधयेत्सम्यक् कर्णादिकरणानि च ॥ ५५ ॥ अङ्गुष्ठाम्यामुभे
 श्रोत्रे तर्जनीम्याञ्च चक्षुषी । नासापुटो च मध्याम्यां प्रच्छाद्य क-
 रणानि वै ॥ ५६ ॥ आनन्दाविर्भवं यावचावन्मूर्धनि धारयेत् ।
 प्राणः प्रयात्यनेनैव ततस्त्वायुर्विघातकृत् ॥ ५७ ॥ ब्रह्मरन्ध्रे सुसु-
 म्नायां मृणालान्तरतन्तुवत् । नादोत्पत्तिस्त्वनेनैव शुद्धस्फटिकसं-
 निभा ॥ ५८ ॥ आमूर्ध्रौवर्चते नादो वीणादण्डवदुत्थितः ।
 शङ्खध्वनिनिभस्त्वादौ मध्ये मेघध्वनिर्यथा ॥ ५९ ॥ व्योमरन्ध्रे गते
 नादे गिरिप्रस्वर्णं यथा । व्योमरन्ध्रे गते वायो चित्ते चात्मनि
 संस्थिते । तदानन्दो भवेद्देही वायुस्तेन जितो भवेत् ॥ ६० ॥ यो-
 गिनस्त्वपरे ह्यत्र वदन्ति समचेतसः । प्राणायामपरः पूता रेचपू-
 रकवर्जिताः ॥ ६१ ॥ दक्षिणोत्तरगुल्फेन सीवर्णो पीडयेत्तु नैः ॥
 ॥ ६२ ॥ अधस्ताद्दलयोः सृष्ट्वा सव्योपरि च दक्षिणाम् । जङ्घावर्ण-
 रन्ध्रे देवि निश्छिद्रं बन्धयेद्दृढम् ॥ ६३ ॥ समग्रविशिरः कायः
 समपृष्टः समोदरः । नेत्राम्या दक्षिणं गुल्फं लोकयन्तुपरि स्थितम्

१ योगाचार्ये पञ्चविंशतिरिधा योगमुद्रा वर्णिता । सर्वेष्वेव ता श्रीगुणोदपदेशेनैव शि-
 क्षणीयाः । योगमुद्रास्वप्न योनिमुद्रैश्च वर्णिता सा हि नादज्योतिः प्रकाशेनी भृशमुपकारिणी
 च साधकालाम् । २ पादमिति शेषः ।

॥६४॥ धारयन्मनसा सार्द्धं व्याहरन् प्रणवाक्षरम् । आसनेऽनन्य-
धीरास्ते द्विजो रहसि नित्यशः॥६५॥ क्षत्रियश्च वरारोहे व्याहरन्
प्रणवाक्षरम् । वैश्याः शूद्राः स्त्रियश्चान्ये योगाम्यासरता नराः ॥
॥६६॥ शैवं वा वेष्णवं वापि व्याहरन्नन्यमेव च । आसनेऽनन्य-
धीरास्ते दीपं हस्ते विलोकयेत् ॥ ६७ ॥ आयुर्विघातकृतप्राण-
स्त्वनेनाग्निकुलं गतः । धूमध्वजजयं यावन्नाऽन्यधीरेवमभ्यंसेत्
॥६८॥ धारणं कुर्वतस्तस्य वह्निस्थानं प्रभञ्जनः । देहश्च लघुतां
याति जटसग्निश्च वर्द्धते ॥ ६९ ॥ दृष्टचिह्नस्ततस्तस्मिन्मनसारो-
प्य मारुतम् । मन्त्रमुच्चारयन् दीर्घं नाभिमध्ये निरोधयेत् ॥७०॥
यावन्मनोलयस्तस्मिन्नाभौ सवितृमण्डले । तावत्समभ्यसेद्विद्वा-
न्नियतो नियतासनः ॥ ७१ ॥ एतेन नाभिमध्यस्थधारणेनेव
मारुतः । कुण्डलौ याति वह्निस्तु दहत्यत्र न संशयः ॥ ७२ ॥
सन्तप्तो वह्निना तत्र वायुनातिप्रसारितः । प्रसार्य फणभृद्भोगं
प्रबोधं याति तं तदा ॥७३॥ प्रबुद्धे संसारत्यस्मिन्नाभिमूले तु च-
क्रिणि । ब्रह्मरन्ध्रे सुषुम्नायां प्रयाति प्राणसंज्ञकः ॥७४॥ सम्प्राप्ते
मारुते तस्मिन् सुषुम्नायां वरानने । मन्त्रमुच्चार्य मनसा हृन्मध्ये
धारयेत्सुधीः ॥७५॥ हृदयात्कण्ठकूपे च सुवोर्मध्ये तु धारयेत् ।
तस्मादारोप्य मनसा साग्निप्राणमनन्यधीः ॥ ७६ ॥ धारयेद्व्यो-
म्नि विम्रेन्द्रे व्याहरन् प्रणवाक्षरम् । पूरयेन्मारुतं व्योम्नि साङ्गो-
पाङ्गकलेवरैः । एवमात्मा च दीप्येत यथा व्योम्नि विकर्तनः ॥७७॥

१ प्राणायामोपयोगिन्यो योगशक्तिवृद्धिर्वर्ध मन्त्रा बहुविधा महार्थिनि परमनुष्णे स-
म्प्राणीतः । तासां विस्तृतविकृतिर्प्रैन्त्यकारप्रणीते हृद्योगसाहिताख्यग्रन्थे दृश्यन्ते । अत्र तु
क्रान्तिविदेशपर्याणि सुसाध्यमुद्गाकीशान्यानि वर्णितानि । प्राणशक्तिक्रियया हि साधकः शून्यैः
प्राणत्रातु वशमानेतुं शक्नोति । परन्तु सा योगाभ्यासशक्तिवर्द्धकत्वायोगिना साधकानां वि-
शिष्टहितमंषादिका भवति । इहा. प्राणायामसहाय्यभूता मुद्रादिकिया श्रीमत्प्रतीक्ष्यचरणमहार्थि-
योगिशास्त्रमन्त्रयोक्तः सप्रदृष्टः ।

योगैः प्राणान् सिसृक्षुश्चेदेवं सम्यक् समोचरेत् ॥ ७८ ॥ एकाक्षरं
परं ब्रह्म ध्यायन् प्रणवमीश्वरम् । संभिय मनसा मुर्ध्नि ब्रह्म-
रन्ध्रं समाधिना ॥ ७९ ॥ प्राणमुन्नोचयेत्पश्चान्महाप्राणे च म-
ध्यमे । देहातीते जगत्प्राणे शून्ये नित्ये घुचे पदे ॥ ८० ॥ आकाशे
परमानन्दे स्वात्मानं योजयेद्विद्या । ब्रह्मैवासीं भवेद्देवि न पुन-
र्जन्मभागभवेत् ॥ ८१ ॥ तस्मात्त्वञ्च वरारोहे नित्यकर्म समाचर ।
सन्ध्याकालेषु वा नित्यं प्राणसंयमनं कुरु ॥ ८२ ॥ प्राणायामपरा-
सर्व्वे प्राणायामपरायणाः । प्राणायामैर्विशुद्धा ये ते यान्ति परमां
गतिम् ॥ ८३ ॥ प्राणायामाद्गते नान्यत्तारकं नरकादपि । संसारार्ण-
वमग्नानां तारकः प्राणसंयमः ॥ ८४ ॥ तस्मात्त्वं विधिमार्गेण
नित्यकर्म समाचर ॥ विधिनोक्तेन मार्गेण प्राणसंयमनं कुरु ॥ ८५ ॥
इति श्रीश्रीमधुसूदनसंहितायां प्राणायामवर्णनं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ।

चतुर्दशोऽध्यायः ।

प्रत्याहारवर्णनम् ।

श्रीश्रीमधुसूदन उवाच ॥ उक्तान्येतानि चत्वारि योगाङ्गानि
द्विजोत्तमे । प्रत्याहारादि चत्वारि शृणुष्वाम्यन्तराणि च ॥ १ ॥
जीवानांमङ्गलार्थाय भक्तिमार्गोपदेशकैः । अङ्गानि यानि प्रोक्तानि

१ अत्र एव “शतैकं हृदयस्य नाट्यस्तासां मूर्धानमभिनि सूर्तिका । तयोर्ध्वनायनमृ-
त्त्वमेनि विष्वगन्या उन्नमणे भवति” । “तस्य हृदयस्याप प्रद्योतने तेन प्रद्योतेर्नैव
आत्मा निष्कामति” । इत्यादि श्रुतिः । २ यद्यपि त्रयस्तरंग पूर्व्वेभ्य इति धारणादित्रयस्या-
ंतरगत्य योगमृत्प्रसन्नं तथापि “यदा सहरते चाय कुर्मोगापीव सर्वदा । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थे
भ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता” ॥ इत्यादि श्रीभगवत्सु र्थितप्रज्ञत्वसाधकतमत्वं प्रयक्त्वे-
तनाधिगमस्य नातरीयकत्वं प्रत्याहारदीनामिति श्रीगन्धर्वादिभिरुक्तं त्वत्प्रसन्नमिति
प्रत्याहारवर्णनप्रकारगत्य साधकमनुकूलविमुच्यते ।

गोप्या भक्तेर्हि सांधने ॥ २ ॥ देवानां दर्शनं सेवा श्रवणं नाम-
 कर्तनम् । अङ्गान्येतानि सर्वाणि प्रत्याहाराख्यसांधने ॥ ३ ॥
 अन्तस्तत्त्वाधिकारे हि द्वारं पूजापरायणे । प्रत्याहारक्रिया सैषा
 योगजा परमा मता ॥ ४ ॥ इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु स्व-
 भावतः । बलादाहरणं तेषां प्रत्याहारः स उच्यते ॥ ५ ॥ यद्य-
 त्पश्यसि तत्सर्वं पश्येदात्मानमात्मनि । प्रत्याहारः स च प्रोक्तो
 योगविद्भिर्महात्मभिः ॥ ६ ॥ कर्माणि यानि नित्यानि विहि-
 तानि शरीरिणाम् । तेषामात्मन्यनुष्ठानं मनसा यद्दहिर्विना ॥ ७ ॥
 प्रत्याहारो भवेत्सोऽपि योगसाधनमुत्तमम् । प्रत्याहारे प्रशस्तं
 यत्सेवितं योगिभिः सदा ॥ ८ ॥ अष्टादशसु यद्वायोर्मर्मस्था-
 नेषु धारणम् । स्थानात्स्थानात्समाकृष्य प्रत्याहारो निगद्यते
 ॥ ९ ॥ अश्विनो तु यथा ब्रूतां देवि देवभियम्बरो । मर्मस्था-
 नानि सिद्धयर्थं शरीरे योगमोक्षयोः । तानि सर्वाणि वक्ष्यामि
 यथावच्छृणु सुत्रते ॥ १० ॥ पादाङ्गुष्ठौ च गुल्फौ च जहामध्ये
 तथैव च ॥ ११ ॥ चित्त्यौ मूले च जान्वोश्च मध्ये चोरुद्वयस्य
 च । पायुमूलं तथा पश्चाद्देहमध्यश्च मेढूकम् ॥ १२ ॥ नाभिश्च
 हृदयं देवि कण्ठकूपस्तथैव च । तालुमूलश्च नासाया मूलं चाक्षणा-
 श्च मण्डले ॥ १३ ॥ भ्रुवोर्मध्यं ललाटश्च मूर्धा च मुनिपुत्रवे । म-
 र्मस्थानानि चैतानि मानं तेषां पृथक् शृणु ॥ १४ ॥ पादाङ्गुष्ठा-
 श्च गुल्फं हि सार्द्धाङ्गुलचतुष्टयम् । गुल्फाज्जहाया मध्यन्तु विज्ञेयं
 तद्दशाङ्गुलम् ॥ १५ ॥ जङ्घामध्याच्चित्तैर्मूलं यत्तदेकादशाङ्गुलम् ।

१ अत एव "स्वविषयासम्प्रयोगे चित्तस्य स्वरूपानुकार इन्द्रियाणां प्रत्याहारः ॥"
 इति योगदर्शनम् । " प्राणायाम प्रत्याहारः " इति म० श्रुति । २ देवानां तन्मूर्तिचित्र
 पटादीनाम् । ३ एतानि मर्मस्थानानि श्रीगुरोरपदेशेनैव सम्पक् ऋणु शक्यन्ते । निधाम-
 मूलश्च तेषु मूत्राभ्यासेनैव ससाध्यते । योगशास्त्रोक्तबहुविधासु प्रत्याहारक्रियास्वप्न कति-
 चिदेव सुवसाध्यक्रिया सर्वाणिता ।

चितिमूलाद्वारोहे जानु स्यादङ्गुलद्वयम् ॥ १६ ॥ जन्वोर्नवाङ्गुलं
 प्राहूरुमध्यं मुनीश्वराः । ऊरुमध्यात्तथा देवि पायुमूलं
 दशाङ्गुलम् ॥ १७ ॥ देहमध्यं तथा पायोर्मूलात्साहस्रङ्गुलद्वयम् ।
 देहमध्यात्तथा मेढ्रं तद्वत्साहस्रङ्गुलद्वयम् ॥ १८ ॥ मेढ्रान्नाभिश्च
 विज्ञेया देवि साहस्रदशाङ्गुलम् । चतुर्दशाङ्गुलं नाभेः हन्मध्यश्च
 वरानने ॥ १९ ॥ षडङ्गुलश्च हन्मध्यात्कण्ठकूपं तथैव च । कण्ठ-
 कूपाच्च जिह्वाया मूलं स्याच्चतुरङ्गुलम् ॥ २० ॥ नासामूलं तु जि-
 ह्वाया मूलात्तु चतुरङ्गुलम् । नेत्रस्थानश्च तन्मूलादहस्रङ्गुलमिती-
 प्यते ॥ २१ ॥ तस्मादहस्रङ्गुलं विद्धि ध्रुवोरन्तरमात्मनः । ललाटा-
 ख्यं भ्रुवोर्मध्याद्दूढं स्यादङ्गुलित्रयम् ॥ २२ ॥ ललाटाद्वचोमस-
 श्च अङ्गुलित्रयमेव तु । स्थानेष्वेतेषु मनसा वायुमारोप्य धारयेत्
 ॥ २३ ॥ स्थानात्स्थानात्समाकृष्य प्रत्याहारं प्रकुर्वतः । सर्वे रोगा
 विनश्यन्ति योगः सिध्यति तस्य वै ॥ २४ ॥ वदन्ति योगिनः के
 चिचोगेषु कुशला नराः । प्रत्याहारं वरारोहे शृणु त्वं तदहम्य-
 हम् ॥ २५ ॥ सम्पूर्णकुम्भवहायुमङ्गुष्ठान्मूर्ध्नि मध्यतः । धारयन्न-
 निलं वृध्या प्राणायामप्रचोदितः ॥ २६ ॥ व्योमरन्त्रात्समाकृष्य
 ललाटे धारयेत् पुनः । ललाटाहायुमाकृष्य भ्रुवोर्मध्ये निरोधयेत्
 ॥ २७ ॥ भ्रुवोर्मध्यात्तु जिह्वाया मूले प्राणं निरोधयेत् । जिह्वा-
 मूलात्समाकृष्य कण्ठमूले निरोधयेत् ॥ २८ ॥ कण्ठमूलात्तु
 हन्मध्ये हृदयान्नाभिमध्यमे । नाभिमध्यात्पुनर्मेट्रे मेढ्रात्तु देह-
 मध्यमे ॥ २९ ॥ देहमध्याद्गुदे देवि गुदाद्वोरुमूलके । ऊरु-
 मूलात्तयोर्मध्ये तस्माज्जान्वोर्निरोधयेत् ॥ ३० ॥ चितिमूले च
 तं तस्माज्जङ्घयोर्मध्यमे तथा । जङ्घामध्यात्समाकृष्य गु-

ल्फमूले निरोधयेत् ॥ ३१ ॥ गुल्फादद्गुष्टयोर्देवि पादयोस्तन्निरोध-
 येत् । स्थानात्स्थानात्समाकृष्य यस्त्वेवं धारयेत्सुधीः । सर्वपापवि-
 शुद्धात्मा जीवेदाचन्द्रतारकम् ॥ ३२ ॥ एतज्जु योगसिद्धवर्षमगस्त्ये-
 नापि कीर्तितम् । प्रत्याहारेषु सर्वेषु प्रशस्तमिति योगिभिः ॥ ३३ ॥
 नाडीभ्यां वायुमापूर्य्य कुण्डल्याः पार्श्वयोःक्षिपेत् । धारयेद्गुणपत्सो-
 ऽपि भवरोगाहिसुच्यते ॥ ३४ ॥ पूर्व्वद्विद्वागुमारोप्य हृदये व्योम्नि
 धारयेत् । सोऽपि याति वरारोहे परमात्मपद नरः । व्याधयः किं
 पुनस्तस्य बाह्याभ्यन्तरवर्तिनः ॥ ३५ ॥ नासाभ्या वायुमारोप्य
 पूरयित्वादरस्थितम् । भ्रुवोर्मध्ये दृशौ पश्चात्समारोप्य समाहितः
 ॥ ३६ ॥ धारयेत्क्षणमात्रं यः सोऽपि याति परं पदम् ॥ ३७ ॥ भो-
 जनान्ते श्मशानान्ते मैथुनान्ते च या मतिः । सा मतिः सर्वदा
 चेत्स्यात्को न मुच्येत बन्धनात् ॥ ३८ ॥ जगद्यद्दृश्येत सर्वं प-
 श्येदात्मानमात्मनि । प्रत्याहारः स च प्रोक्तो योगविद्धिर्महात्मभिः
 ॥ ३९ ॥ किं पुनर्वह्नोक्तेन नित्यकर्म समाचारम् ॥ ४० ॥ आ-
 त्मनः प्राणमारोप्य भ्रुवोर्मध्यात्सुपुन्नया । यावन्मनोलयस्तस्मिन्
 तावत्संयमनं कुरु ॥ ४१ ॥ देव्युवाच ॥ भगवन् ब्रह्मविच्छ्रेष्ठ सर्व-
 शास्त्रविशारद । केनोपायेन शुद्धाः स्युर्नाडियो मे त्वं वद प्रभो
 ॥ ४२ ॥ इत्युक्तो ब्रह्मवादिन्या ब्रह्मविद्ब्राह्मणस्तदा । ता समालो-
 क्य कृपया नाडीशुद्धिमभाषत ॥ ४३ ॥ श्रीश्रीमद्भुसुदन उवाच ॥
 विध्युक्तकर्मसंयुक्तः कामसङ्कल्पवर्जितः । यमैश्च नियमैर्युक्तः स-
 र्वसङ्गविवर्जितः ॥ ४४ ॥ कृतवियो जितक्रोधः सत्यधर्मपरायणः
 ॥ ४५ ॥ स्वाश्रमस्थः सदाचारो विद्वद्भिश्च सुशिक्षितः । तपोबर्न

१ दृष्टान्तिकेऽपि चित्तस्य पूर्व्वभुक्तविषयेभ्यो निरुपौ तदानामेव पुनस्तोषु यथा समु-
 ह्नीमवम नानुभूयते तथा प्रत्याहारसिद्धौ सर्वदेव तादृष्येगावस्थान भवताति प्रत्याहारक-
 न्म् । २ अत एव “मनसो निग्रहायत्तममय रावियोगिनाम् । ३ स्वश्च प्रभोपश्चात्पश्य-
 शास्त्रिण च ॥ उपायेन नियन्त्र्यादिक्षित कामभोगयो । लये सम्बोधये क्षित विक्षित श-
 मयेःपुन ॥ मकप्राय विजानीवात्समप्राप्त न चाडयेत् । इत्यादि श्रुति ।

सुसंप्राप्य फलमूलोदकान्वितम् ॥ ४६ ॥ तत्र रम्ये शुचौ देगे
 ब्रह्मयोषसमन्विते । स्वधर्मनिरतैः शान्तैर्ब्रह्मविद्भिः समावृते ॥
 ॥ ४७ ॥ वारिभिश्च सुसम्पूर्णं पुष्पैर्नानाविधैर्युते । फलमूलैश्च
 सम्पूर्णं सर्वकामफलप्रदे ॥४८ ॥ देवाश्रमे वा नद्यां वा ग्रामे वा
 नगरेषु वा । सुशोभनं मठं कृत्वा सर्वरक्षासमन्वितम् ॥४९ ॥ त्रि-
 कालस्नानसंयुक्तः स्वधर्मनिरतः सदा । वेदान्तश्रवणं कुर्व्वस्तस्मि-
 न्योगं समम्यसेतु ॥ ५० ॥ केचिद्ददन्ति मुनयस्तपःस्वाध्यायसं-
 युताः ॥ ५१ ॥ निर्जने निलये रम्ये वातातपविवर्जिते । विध्यु-
 क्तकर्मसंयुक्तः शुचिर्भूत्वा समोदितः ॥ मन्त्रैर्न्यस्ततनुर्धरः सि-
 तभस्मधरःसदा । मृदासनोपरि कुगान् समास्थायाथवाऽजिनम् ॥
 ॥५२ ॥ विनायकं सुसम्पूज्य फलमूलोदकादिभिः । इष्टदेवं गुरुं
 नत्वा तत आरम्य चासनम् ॥ ५३ ॥ प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि
 जितासनगतः स्वयम् । समग्रीवशिरःकायः संवृत्तास्यः सुनिश्चलः
 ॥ ५४ ॥ नासाग्रदृक् सदा सम्यक् सव्ये न्यस्येतरं वरम् । नासाग्रे
 शशभृद्विम्बं ज्योत्स्नाजालविराजितम् ॥ ५५ ॥ सप्तमस्य तु वर्ग-
 स्य चतुर्थं बिन्दुसंयुतम् । स्रवन्तममृतं पश्यन्नेत्राभ्यां सुप्तमाहितः
 ॥५६ ॥ इडाया वायुमारोप्य पूरयित्वादरं ततः । ततोऽग्निं देहम-
 ध्यस्थं ध्यायन् ज्वालावलीयुतम् ॥ ५७ ॥ रेफश्च बिन्दुसंयुक्त-
 मग्निमण्डलसंयुतम् । ध्यायन् विरेचयेत्पश्चान्मन्दं पिङ्गलया पुनः
 ॥५८ ॥ पुनः पिङ्गलयापूर्य्य प्राणं दक्षिणतः सुधीः । पुनश्च रेच-
 येद्धीमानिडया च शनैः शनैः ॥ ५९ ॥ त्रिचतुर्वत्सरं वापि त्रि-
 चतुर्मासमेव च । पङ्कृत्व आचरन्नित्यं रहस्येवं त्रिसन्धिषु ॥६० ॥

१ नाईशुद्धिनाथनाथे हृदयोगाचार्ये म्यग्दर्शनत्रिद्या एव प्राचुर्यगोपदिष्टा । न्ययेया-
 चार्येस्तु तदर्थमेव जन्त्यानादिन मानसक्रियाज्ञान ममुग्दिष्टम् । द्विविधमेवातुष्टानमेतन् आ-
 गुरोरुद्देशसायेषु ज्ञानव्यम् ।

नाडीशुद्धिमवाप्नोति पृथक्चिह्नोर्पलक्षिताम् । शरीरलघुता दीप्ति-
 वहेर्जठरवर्तिनः ॥ ६१ ॥ नादाभिव्यक्तिरित्येतच्चिह्नं तत्सिद्धिसू-
 चकम् । यावन्नैतानि सम्पश्येत्तावदेवं संमभ्यसेत् ॥६२॥ ज्योतिषां
 सप्त भेदाः स्युर्नादानां भेदपञ्चकं । शास्त्रेषु कथितं पूर्वयोगिभिः
 सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ ६३ ॥ नाडीशुद्धेश्च संसिद्धौ तत्प्रकाशः क्रमा-
 द्भवेत् । नादानां ज्योतिषां चैव सर्वथा देवि सुव्रते ॥६४॥ अतः-
 परं प्राणसिद्धिं प्रकुर्वन् साधकोत्तमः । पट्चक्रभेदने शक्तिं समा-
 प्रोति दुरासदाम् ॥ ६५ ॥ फालिष्यतीति विश्वासः सिद्धेः प्रथम-
 लक्षणम् । द्वितीयं श्रद्धया युक्तं तृतीयं गुरुपूजनम् ॥ ६६॥ च-
 तुर्थं समताभावं पञ्चमं त्विन्द्रियग्रहः । षष्ठं च प्रमिताहारं सप्तमं
 नैव विर्यते ॥६७॥ सुखं योगासनं कृत्वा भवेद्यः सम्पुटाञ्जलिः ।
 पुलकाङ्कितसर्वाङ्गः साश्रुनेत्रोऽतिदीनवत् ॥ ६८ ॥ इडां सुपुत्रां
 मेध्यां च पिङ्गलां नलिनीं धुराम् । नाडीचक्रं च योगेन संनिरुध्य
 प्रयत्नतः ॥६९॥ मूलाधारं स्वाधिष्ठानं मणिपूरकमाहृतम् । वि-
 शुद्धं परमाज्ञारत्यं पट्चक्रं च समभ्यसेत् ॥७०॥ गुदाद्ब्रह्मल-
 श्वोर्ध्वं मेढ्रेकाङ्गुलतस्त्वधः । सप्तं स्यात्पद्मकंदेन सप्तत्वे चतुरङ्गुलम्
 ॥ ७१ ॥ पश्चिमाभिमुखी योनिर्गुदमेढ्रान्तरालजा । तत्र कन्दः
 समारख्यातस्तत्र स्यात्कुण्डली सदा ॥ ७२ ॥ संवेष्ट्य सकला
 नाडीः सार्द्धत्रिकुटिलाकृतिः । मुखे निवेश्य सा पुच्छं सुपुत्रा

१ इडलपयोगेषु विशिष्टाचार्य साधकानां नाडीशुद्धिसाधनार्थं बहुविधमेव क्रियाजात स्व-
 अर्थेषु पृथगुपनद्धम् । इडयोगाचार्यैस्तु तत्साधनार्थं मुद्राविशेषाणां विशिष्टोपयोगिता प्रदर्शि-
 ता । तेषामेव मुद्रासमुहानां विमृत विवरण ग्रन्थकारप्रणीताया इडयोगसहिताया प्रष्टव्यम् ।
 अत्र केवलमेकैव सुप्तसाधनक्रिया दर्शिता । २ एतदत सर्वोपि माधनोपदेश श्रीमत्सु-
 चरणमहर्षिनेयोगिनाज्ञवन्क्यसकथित एवास्मिन्ग्रन्थे मन्त्रित । ३ श्रीशिवसारतन्त्रम् ।
 अत एव 'तैत्थारासमिवाच्छिन दीर्घपट्टानिनादवत्' । "नीहारभूमार्कानिलागलना खद्यो-
 तविशुस्फटिकशशिना । एतानि रूपाणि पुर सराणि त्रदाप्यभिव्यक्तिचराणि योगे" ॥ इत्यादि
 श्रुति । "तेजो नादो ध्यान विद्या" इत्यादि मु० श्रुति । ४ श्रीयोगेश्वरतन्त्रम् ।

विवरे स्थिता ॥७३॥ सुप्ता नागोपमा ह्येषा स्फुरन्ती प्रभया स्वया ।
 अहिवत्सन्धिसंस्थाना वाग्देवी बीजसंज्ञका ॥ ७४ ॥ आधारपद्म-
 मेतद्धि योनिर्यस्यास्ति कन्दतः । परिस्फुरद्वादिसान्तचतुर्वर्णं
 चतुर्दलम् ॥ ७५ ॥ द्वितीयं तु सरोजं यल्लिङ्गभूले व्यवस्थितम् ।
 तद्वादि ह्यन्तपद्मवर्णं परिभास्वरपद्मदलम् ॥७६॥ स्वाधिष्ठानाऽ-
 भिधं तसु पद्मजं शोणरूपकम् । तृतीयं पद्मजं नाभौ मणिपूरक-
 संज्ञकम् ॥ ७७ ॥ दशारं डादिफान्तार्णं शोभितं हेमवर्णकम् ।
 हृदयेऽनाहतं नाम चतुर्थं पद्मजं भवेत् ॥७८॥ वादिष्ठान्तार्णसं-
 स्थानं द्वादशच्छदशोभितम् । अतिशोणं वायुबीजं प्रसादस्थान-
 मीरितम् ॥ ७९ ॥ कण्ठस्थानस्थितं पद्मं विशुद्ध नाम पञ्चमम् ।
 सुहेमाऽऽर्धं स्वरोपेतं षोडशच्छदशोभितम् ॥ ८० ॥ आज्ञापद्मं
 भुवोर्यध्ये हृक्षोपेतं द्विपत्रकम् । शस्त्रन्निभं तत्राऽक्षरबीजं विजृ-
 ष्मिमतम् ॥८१॥ योगसाधनमुख्यानामन्तेषां साधनेन वै । क्रमेण षट्
 सिद्धयो हि प्राप्नुवन्ति न संशयः ॥८२॥ प्रतिभा प्रथमा सिद्धि-
 द्वितीया श्रवणा स्मृता । तृतीया वेदना देवि तुरीया चेह दर्शना ।
 आस्वादा पंचमी प्रोक्ता वार्ता च षष्ठिका स्मृता ॥८३॥ बुद्धिर्वि-
 चेतना वेप बुद्धयते बुद्धिरुच्यते । प्रतिभा प्रतिभावृत्तिः प्रति-
 भाव इति स्थितिः ॥ ८४ ॥ सूक्ष्मेव्यवहितेऽतीते विप्रकृष्टे त्व-
 नागने । सर्वत्र सर्वदा ज्ञानं प्रतिभानुक्रमेण त्वा ॥८५॥ श्रवणा स-
 र्वशब्दानामप्रयत्नेन योगिनः । ह्रस्वदीर्घप्लुतादीना गुह्याना श्रव-
 णादपि ॥८६॥ स्पर्शस्याऽधिगमो यस्तु वेदना तूपपादिता । द-
 र्शना दिव्यरूपाणा दर्शनं चाऽप्रयत्नतः ॥ ८७ ॥ संविद्विव्यरसे
 तास्मिन्नास्वाटो ह्यप्रयत्नतः । वार्ता च दिव्यगन्धाना तन्मात्रा
 बुद्धिसविदा । विन्दन्ते योगिनस्तस्मादाब्रह्मर्षुवनं प्रिये ॥ ८८ ॥

१ कन्दत अग्रे अत्र इति शेष । २ इदं पद्मवर्णनं आशितमहितात्मनोरिय सपुष्टी-
 तम् । ३ प्रतिभावो नाम विवेचनमतराऽपि साऽशब्दाधिक्यम् । ४ सिद्धश्रेया श्रीष
 मिष्ठतप्रोक्ता ।

द्विदलध्यानमाहात्म्यं कथितुं नैव शक्यते । करोति पूर्णमभ्यास-
माज्ञापन्ने विचक्षणः ॥ ८९ ॥ अणिमाद्यष्टसिद्धिं हि लभते यो-
गनिष्ठितः । योगी बन्धाहियुच्येत स्वीयया प्रभया स्वयं ॥९०॥
अत ऊर्ध्वं दिव्यरूपं सहस्रारं सरोरुहम् । ब्रह्माण्डाल्यस्य देहस्य
बाह्ये तिष्ठति मुक्तिदम् ॥ ९१ ॥ स्थानस्याऽस्य ज्ञानमात्रेण
नृणां संसारेऽस्मिन्संभवो नैव भूयः । भूतग्रामं संतताभ्यासयोगा-
त्कर्तुं हर्तुं स्याच्च शक्तिः समग्रा ॥ ९२ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसहितायां प्रत्याहारवर्णन नाम चतुर्दशोऽध्यायः ।

पंचदशोऽध्यायः ।

धारणावर्णनम् ।

श्रीश्रीमधुसूदन उवाच ॥ अयेदानीं प्रवक्ष्यामि धारणा पञ्च तत्त्व-
तः । समाहितमनास्त्वं च शृणु देवि तपोधने ॥१॥ अधमोत्तमभेदेन
धारणा द्विविधा भवेत् । आया स्थूला च सा प्रोक्ता साध्यते पूज-
नादिभिः ॥२॥ शालिग्रामादिमूर्तौ वा सर्वथा वाऽन्यविग्रहे । अ-
न्या तु योगसाध्या सा सर्वोत्कृष्टा प्रगीयते ॥ ३॥ यमादिगुणयु-
क्तस्य मनसः स्थितिरात्मनि धारणेत्युच्यते सद्भिः शास्त्रतात्पर्य-
वेदिभिः ॥ ४ ॥ अस्मिन् ब्रह्मपुरे देवि यदिदं हृदयाम्बुजम् ।
अस्मिन्नेवान्तराकाशे यद्ब्राह्माकाशधारणम् ॥५॥ इत्येषा धारणे-
त्युक्ता योगशास्त्रविशारदैः । तान्त्रिकैर्योगशास्त्रज्ञैर्विद्वद्भिश्च सुनि-

१ अत एव “देशबन्धित्तस्य धारणा” इति योगदर्शनम् । “पृथ्व्यपुतेजोऽनित्रले
समुत्थिते पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते । न तस्य रोगे न जरा न दुःखं प्राणस्य योगक्षिप्तस्य
शरीर ॥ तद्युवमारोग्यमलोलुपत्वं वर्णप्रसादं स्वरसौष्टवञ्च । गद्य शुभो मूत्रपुरीषमस्य योग-
प्रवृत्तिं प्रथमां वदन्ति” ॥ इत्यादि श्रुति ॥

क्षितैः ॥६॥ धारणाः पञ्चधा प्रोक्तास्ताश्च सर्वाः पृथक् शृणु ।
 भूमिरापस्तथा तेजो वायुराकाश एव च। एतेषु पञ्चदेवानां धार-
 णात्पञ्चधेप्यते॥७॥ पादादि जानुपर्यन्तं पृथ्वीस्थानं प्रकीर्तितम्
 ॥ ८ ॥ आजानोः पायुपर्यन्तमपां स्थानं प्रकीर्तितम् । आपाथो-
 र्हृदयान्तश्च वह्निस्थानं प्रकीर्तितम् ॥ ९ ॥ आहृन्मध्याद्भ्रुवोर्मध्यं
 यावहायुकुलं स्मृतम्। आभ्रमध्यात्तु मूर्धान्तमाकाशमिति चोच्यते
 ॥१०॥ अत्र केचिद्वदन्त्यन्ये योगतत्त्वविनश्रणाः। आजानोर्नाभिप-
 र्यन्तमपां स्थानमिति द्विजाः ॥११॥ नाभिमध्याद्गलान्तं यद्वह्नि-
 स्थानं तदुच्यते। आगलात्तु ललाटान्तं वायुस्थानमितीरितम्॥१२॥
 ललाटाद्गन्ध्रपर्यन्तमाकाशस्थानमुच्यते । अयुक्तमेतदित्युक्तं शा-
 स्त्रतात्पर्यवेदिभिः ॥ १३ ॥ यदि स्याज्ज्वलनस्थानं देहमध्ये
 वरानने । अयुक्त कारणे बहो कार्यरूपस्य संस्थितिः ॥ १४ ॥
 कार्यकारणसंयोगात्कार्यहानिर्दृढं भवेत् । दृष्टं तत्कार्यरूपेषु
 सृदात्मकर्येदादिषु ॥१५॥ पृथिव्यां धारयेदेवि ब्रह्माणं परमेष्ठि-
 नम्। विष्णुमपस्वनले रुद्रमाश्वरं वायुमण्डले। सदाशिवं तथा व्योम्नि
 धारयेत्समाहितः ॥ १६ ॥ पृथिव्यां वायुमास्थाय लकारेण
 समन्वितम् । ध्यायेच्चतुर्भुजाकार ब्रह्माणं सृष्टिकारणम् ॥ १७ ॥
 धारयेत्पञ्च घटिकाः सर्वरोगैः प्रमुच्यते । पृथिव्या वायुमारोप्य
 पृथिव्यां जयप्राप्नुयात् ॥ १८ ॥ वारुणे वायुमारोप्य वकारेण सम-
 न्वितम् । स्मरेन्नारायणं सौम्यं चतुर्बाहुं शुचिस्मितम् ॥ १९ ॥
 धारयेत्पञ्चघटिकाः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २० ॥ यद्वा चानिल-
 मारोप्य रेफाक्षरसमन्वितम् । त्र्यक्षं च वरदं रुद्रं चतुर्बाहुं जटाध-
 रम् ॥२१॥ भस्मोज्ज्वलितसर्वाङ्गं सुप्रसन्नमनुस्मरेत् । धारयेत्प-

१ योगिना प्रथमदशायामानसज्ञान पूर्णावस्थायाञ्च प्रत्यक्षज्ञान इति द्विविधमेव ज्ञान
 समुपपन्ने । योगिनामामानसज्ञानवर्णा निश्चितज्ञानपरवबोधनार्थमेव भेदेनैव ज्ञान सम्य-
 क्किलम् ।

श्रवणिका वह्निनाऽसौ न दहते ॥ २२ ॥ मारुतं मरुतः स्थानं
 यकारेण समन्वितम् । ईश्वरं नादयुक्तं हि बालेन्दुधृतमौलिनम्
 ॥ २३ ॥ पञ्चवक्रयुतं सौम्यं दशबाहुं त्रिलोचनम् । सर्वायुधोद्य-
 तकरं सर्वाभरणभूषितम् ॥ २४ ॥ उमाद्विदेहं वरदं सर्वजीव-
 हिते रतम् । धारयेत्पञ्चघटिका वायुवद्वचोमगो भवेत् ॥ २५ ॥
 आकाशे वायुमारोप्य हकारोपरि शङ्करम् । बिन्दुरूपं महादेवं
 व्योमाकारं सदाशिवम् ॥ २६ ॥ शुद्धस्फटिकसङ्काशं सर्वकार-
 णकारणम् । चिन्तयेन्मनसा नित्यं मुहूर्तमपि धारयेत् । स एव मुक्त
 इत्युक्तं तान्त्रिकेष्वपि शिक्षितैः ॥ २७ ॥ एतदुक्तं भवत्यत्र देवि
 ब्रह्मविदां वरे । ब्रह्मादिकार्यरूपाणि स्वे स्वे संहृत्य कारणे ॥
 ॥ २८ ॥ तस्मिन् सदाशिवे प्राणं चित्तं चानीय कारणे । युक्तचि-
 त्तस्तदात्मानं योजयेत्परमेश्वरे ॥ २९ ॥ अस्मिन्नर्थे वदन्त्यन्ये
 योगिनो ब्रह्मविद्वराः । प्रणवेनेव कार्याणि स्वे स्वे संहृत्य कारणे
 ॥ ३० ॥ प्रणवस्य तु नादान्ते परमानन्दविग्रहम् ॥ ३१ ॥ ऋतं
 सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णापिङ्गलम् । चेतसा तं प्रपश्यन्ति सन्तः
 संसारभेषजम् ॥ ३२ ॥ त्वं तस्मात्प्रणवेनेव प्राणायामस्त्रिभिस्त्रिभिः ।
 ब्रह्मादिकार्यरूपाणि स्वे स्वे संहृत्य कारणे । विशुद्धचेतसा प-
 श्य नादान्ते ब्रह्म चिन्मयम् ॥ ३३ ॥ तस्मिन्नर्थे वदन्त्यन्ये यो-
 गिनो ब्रह्मविद्वराः ॥ ३४ ॥ भिषग्वरो वरारोहे योगेऽपि परिनिष्ठितौ ।
 शरीरं तावदेतत्तु पञ्चभूतात्मकं खलु ॥ ३५ ॥ तदेतत्तु वरारोहे
 वातपित्तकफात्मकम् । वातात्मकानां सर्वेषां योगेष्वभिरतात्मनाम्
 ॥ ३६ ॥ प्राणसंयमनेनेव शोषं याति कलेवरम् । पित्तात्मकानां
 त्वचिरान्न शुष्यति कलेवरम् । कफात्मकानामङ्गन्तु सम्पूर्णमिचि-

१ सुखयो योग्यत्वज्ञा धारणेति क्रियासाधनस्य द्वी भेदा वर्णयन्ति । कार्यप्रयत्नविभाग-
 कल्पस्य कृता धारणा श्रेया मध्यविधा । कारणब्रह्मधारणा तु सर्वोत्तमा द्वितीय । धारणा-
 नुष्ठानानि बहुभेदयुक्तानि योगनृत्तविदा श्रीगुरुदेवस्वोपदेशत एव परिज्ञेयानि । अत एव
 "तत्र पृथिवीधारणे" इतिग० श्रुति । "अत पराद्य वाग्ना" इति मे० धृति ।

राद्भवेत् ॥ ३७ ॥ धारणं कुर्वतस्त्वग्नौ सर्वे नश्यन्ति वातजाः
 ॥ ३८ ॥ पार्थिवे च जलाशे च धारणं कुर्वतः सदा । नश्यन्ति
 श्लेष्मजा रोगा वातजाश्वाचिरात्तथा ॥ ३९ ॥ व्योमाशे मारुतांशे
 च धारणं कुर्वतः सदा । त्रिदोषजनिता रोगा विनश्यन्ति न-
 सशयः ॥ ४० ॥ अस्मिन्नर्थे तु तौ ब्रूतामश्विनौ तु भिषग्वरौ ।
 प्राणसंयमनेनैव त्रिदोषशमनं नृणाम् ॥ ४१ ॥ तस्मात्त्वञ्च वरा-
 रोहे नित्यकर्म समाचर । यमादिभिश्च संयुक्ता विधिवद्धारणा
 कुरु ॥ ४२ ॥ इतः पर प्रवक्ष्यामि चिन्मात्रस्याविकारिणः । ब्रह्म-
 णो ध्यानसिद्ध्यर्थं तं रंगाः त्रियाः शुभाः ॥ ४३ ॥ आयुर्विद्या-
 तकृतप्राणो निरुद्धश्वासनेन वै । याति देवि तदापानात्कुल बह्वैः
 शनैः शनैः ॥ ४४ ॥ वायुना दीपितो वह्निरपानेन भवेत्तदा ।
 प्रातःकाले प्रदोषे च निशीये च समाहितः । मुहूर्तमन्यसेदेवं
 यावत्पञ्चदिनद्वयम् ॥ ४५ ॥ ततस्त्वात्मनि योगज्ञे प्रत्ययाश्च
 पृथक् पृथक् । सम्भवन्ति तदा तस्य जितो यस्य समीरणः ॥ ४६ ॥
 शरीरलघुता दीप्तिर्बह्वैर्जठरवर्तिनः । नादाभिव्यक्तिरित्येतच्चिह्ना-
 न्यादौ भवन्ति हि ॥ ४७ ॥ अल्पमूत्रपुरीषः स्यात्पणमासे व-
 त्सरेऽपि वा । आसने वाहने पश्चान्न भेतव्यं त्रिवत्सरात् ॥ ४८ ॥
 ततोऽनिलं वायुसस्त्रेण सार्द्धं विषा समाधाय निरोधयेत्तम् । ध्या-
 यन्सदा चनिणमप्रवृद्धं नाभौ सदा कुण्डालिनं प्रविष्टम् ॥ ४९ ॥
 शिरा समावेष्ट्य मुस्त्रेण मध्ये त्वन्याश्च भोगेन शिरास्तथैव । स्व-
 पुच्छमास्येन निगृह्य सम्यक् पथश्च संयम्य मरुद्गणानाम् ॥ ५० ॥
 प्रसुप्तनागेन्द्र इव श्वसन्ती सदा प्रबद्धा प्रभया ज्वलन्ती । नाभौ

१ ध्यानसाधन योगस्य परमपवीजनसाधकम् । तदधिकाराप्तये माधुके पूर्वसाधनसम्प-
 भेर्भवेत्तन्व्यम् । अत एवामध्यानाधिकारलाभात्प्रागेवानुष्ठेयाः शास्त्रविहिता साधनसमूहा
 ह्यत्र वर्धन्ते । एतच्च सर्वं वर्णनं तत्रारुणे पत्रियदादिभ्यः सङ्ग्रहितं ज्ञेयं न पूर्वं । एता
 सर्वा एव क्रिया शब्दार्थज्ञानरूपेण शास्त्र्यायप्रवचनकोशेऽध्येतव्याः सङ्ग्रहस्थाने तु भावतो
 याथास्तरथेनानुष्ठेयाः ।

सदा तिष्ठति कुण्डली सा तिर्यङ्मु देहेषु तथेतरेषु ॥५१॥ वायु-
 ना विधुतवह्निशिखाभिः कन्दमध्यगतनाडिषु संस्थाम् । कुण्डलीं
 दहति यस्त्वहिरूपां संस्मरन् नखरस्तु स एव ॥ ५२ ॥ सन्तप्तौ
 वह्निना तत्र वायुना च प्रचोदितः । प्रसार्य्य फणभृद्गोमं प्रबोधं
 यात्यसौ तदा ॥ ५३ ॥ बोधं गते चक्रिणि नाभिमध्ये प्राणास्तु
 संभूय कलेवरेऽस्मिन् । चरन्ति सर्व्वे सह वह्निनेव यथा पटे त-
 न्तुगतिस्तथैव ॥ ५४ ॥ जित्वैवं चक्रिणः स्थानं सदा ध्यानपरा-
 यणः । ततो नयेदपानन्तु नाभेरूर्ध्वमिदं स्मरन् ॥५५॥ वायुर्य-
 दा वायुसत्वेन सार्द्धं नाभिं त्वतिक्रम्य गतः शरीरे । रोगाश्च
 नश्यन्ति बलाभिवृद्धिः कान्तिस्तदानीं भवति प्रसुग्धे ॥ ५६ ॥
 ब्रह्मरन्त्रमुखमत्र वायवः पावकेन सह यान्ति समुद्रम् । के चने-
 ह विमृशन्ति तदा स्याद्दीक्षणादिह सुदीपशिखायाः ॥ ५७ ॥
 निरोधितः स्याद्दृदि तने वायुर्मध्ये सदा वायुसत्वेन सार्द्धम् ।
 सहस्रपत्रस्य मुखं प्रविश्य कुर्यात्पुनस्तूर्द्धमुखं प्रियेऽत्र ॥ ५८ ॥
 प्रबुद्धहृदयाम्भोजे देव्यस्मिन् ब्रह्मणः पुरे । बलाकाश्रेणिकहृद्यो-
 म्नि राजते स्म समीरणः ॥ ५९ ॥ आभ्रमध्यात्सुपुत्रायां संस्थि-
 तो हुतभुक् सदा । सजलाम्बुदमालासु विद्युल्लेखेव राजते ॥ ६० ॥
 प्रबुद्धहृत्पद्मसंस्थितेऽग्नौ प्राणे च तस्मिन् प्रविवेशिते तु । वि-
 ह्वानि बाह्ये च तयान्तरेऽपि दीपादिदृश्यानि भवन्ति सयः ॥
 ॥ ६१ ॥ स वह्निं वायुमारोप्य भ्रुवोर्मध्ये धिया तदा । ध्याये-
 दनन्यधीः पश्चादन्तरात्मानमन्तरे ॥ ६२ ॥ तस्मिन् ब्रह्मपुरे देवि
 ब्रह्मेवाज्ञानमोहितः । प्रान्त्यारूढः स जीवः स्यादाच्छन्नो मह-
 दादिभिः ॥६३॥ मध्यमे च हृदयेऽपि ललाटे स्थाणुवज्ज्वलति लिङ्ग-
 महश्यम् । अस्ति देवि परमार्थमिदं तत्पश्य पश्य मनसा रुचि-
 राभम् ॥ ६४ ॥ ललाटमध्ये हृदयाम्बुजे वा यः पश्यति ज्ञानमयीं
 प्रभां तु । शक्तिं सदा दीपवदुज्ज्वलन्तीं पश्यन्ति ते ब्रह्म तदेकह-

हृष्या ॥ ६५ ॥ मनोलयं यदा याति भ्रूमध्ये योगिनां नृणाम् ।
 जिह्वाभूलेऽमृतत्वाद्यो भ्रूमध्ये चात्मदर्शनम् । कम्पनं च तथासूक्ष्मं
 मनसैवात्मदर्शनम् ॥ ६६ ॥ देवोद्यानानि रम्याणि नक्षत्राणि च
 चन्द्रमाः । ऋषयः सिद्धगन्धर्वाः प्रकाशन्ते हि योगिनाम् ॥ ६७ ॥
 श्रुवोऽन्तरे विष्णुपदे च नाभौ मनोलयं यावदिदं प्रयाति । ता-
 वत्समम्यस्य पुनः स्रमध्ये सोमं सदा संस्पर पूर्णरूपम् ॥ ६८ ॥
 समीरणे विष्णुपदे निविष्टे जीवे च तस्मिन्नमृते सुसंस्थे । तस्मिन्
 सदा याति मनोलयश्च मुक्तेः समीपं तदिति ह्रवन्ति ॥ ६९ ॥
 समीरणे विष्णुपदे निविष्टे विशुद्धबुद्धौ च सदात्मनिष्ठे । आनन्द-
 बोधात्मकमस्ति सत्यं त्वं देवि पश्याद्यु विशुद्धबुद्ध्या ॥ ७० ॥
 हृत्पद्भजे व्योम्नि यदेकरूपं सत्यं सदानन्दमयं तु सूक्ष्मम् । तद्वत्स
 निर्भासिमयं गुहायामिति श्रुतेश्चापि समाश्रुवन्ति ॥ ७१ ॥ अणो-
 रणीयान्महतो महीयानात्मास्य जन्तोर्निहितो गुहायाम् । तम-
 द्रुतं पश्य विशुद्धबुद्ध्या प्रयाणकालेऽपि विहीनशोकेम् ॥ ७२ ॥
 कुण्डलिन्यां समुद्भूता गायत्री प्राणधारिणी । प्राणविद्या महाविद्या
 यस्ता वेत्ति स वेदैवित् ॥ ७३ ॥ तैलधारानवच्छिन्नं दीर्घघण्टानि-
 नादवत् । अवाच्यं प्रणवस्याङ्गं स साक्षादीश्वरोऽप्ययः ॥ ७४ ॥
 पद्मासन समारुह्य समकायाशिरोधरः । नासाग्रदृष्टिरेकान्ते जपेदो-
 ङ्कारमव्ययम् ॥ ७५ ॥ मूर्ध्नि स्वस्वरे लोकाः सोमसूर्याग्निदेवताः ।
 तस्य मात्रासु तिष्ठन्ति तस्मात्प्रार्तिभदर्शनम् ॥ ७६ ॥ शुचि-
 र्वाऽप्यशुचिर्वाऽपि दशपितृप्रातिभं सदा । न स लिप्यति पापेन

१ भागुर्विधातुर्दिति ४४ श्लोकमार-भैतदता क्रिया श्रीमपूज्यपादयोऽप्याज्ञाचक्रव्यम
 हृषिर्नर्यस्योपदिष्टा । २ कुण्डलिनीतत्रम् । अत्राप्याये नार्णता ब्रह्मध्यानोपयोगिनो लययो
 गमनश्चिदो ध्यानक्रियासमूहा सर्वे विशिष्टोन्नतधिवारिभित्तव ससाधनीया । ते च
 सद्गुरोरपदेशेनैवानुष्ठानु शक्यन्ते । अत एव- गुरुपदिष्टमार्गेण इति सु० श्रुति । "गुरुशा-
 ङ्कप्रमार्गेण" । "एतद्रूपेण मृत्युतारकं गुरुणा लब्धम्" । इत्यादि मृ० श्रुति । ३ वेत्तिनि
 पूर्ववचनं दनुवर्तनीयम् । ४ वचनद्वय श्रीमपूज्यपादयोगिराजमहर्षिभरद्वाजस्य ।

पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ ७७ ॥ क्रिया चेच्छा तथा ज्ञानं ब्राह्मी
 रौद्री च वैष्णवी । त्रिधा शक्तिः स्थिता यत्र तत्परं ज्योतिरो-
 मिति ॥ ७८ ॥ ज्योतिर्ध्यानं परो योगो बहुभागेन लभ्यते ।
 गुरोः कृपाप्रसादेन प्राप्यते गुरुभक्तितः ॥ ७९ ॥ सृष्टिर्ध्वं क्रिया
 यत्र तत्परं ज्योतिरोमिति । आत्मा साक्षाद्भवेत्स्मात्तस्माद्भवानं
 विशिष्यते ॥ ८० ॥ प्राणायामद्विषट्केन प्रत्याहारः प्रकीर्तितः ।
 प्रत्याहारद्विषट्केन ज्ञायते धारणा शुभा ॥ ८१ ॥ धारणा द्वा-
 दश प्रोक्तं ध्यानं ध्यानविशारदैः । ध्यानद्वादशकेनैव समाधिरभि-
 धीयते ॥ ८२ ॥ यत्समाधौ परं ज्योतिरनन्तं विश्वतो मुखम् ।
 तस्मिन् दृष्टे क्रिया कर्म यातायातं न विद्यते ॥ ८३ ॥ आत्मा-
 नमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् । ध्याननिर्मथनाभ्यासादेवं
 पश्येन्निरुद्धवत् ॥ ८४ ॥ ध्वनेरन्तर्गतं ज्योतिर्ज्योतिरन्तर्गतं मनः ।
 तन्मनो विलयं याति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ८५ ॥ ओङ्कारध्व-
 निनादेन वायोः संहरणान्तिकम् । निरालम्बं समुद्दिश्य यत्र
 नादो लयं गतः ॥ ८६ ॥ स्वमध्ये कुरु चात्मानमात्ममध्ये च स्वं
 कुरु । आत्मानं स्वमयं कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ ८७ ॥ स्थि-
 रबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः । निष्क्रियं तदिजानीयान्मनो
 यत्र लयं गतम् ॥ ८८ ॥ मन्त्रयोगो हृदयैव लययोगः पृथक् पृथक् ।
 स्थूलं ज्योतिस्तथा सूक्ष्मं ध्यानस्य त्रिविधं विदुः ॥ ८९ ॥ स्थूलं मू-
 र्त्तिमयं प्रोक्तं ज्योतिस्तेजोमयं तथा । सूक्ष्मं बिन्दुमयं ब्रह्म कुण्ड-
 ली परदेवता ॥ ९० ॥ स्थूलध्यानाच्छतगुणं तेजो ध्यानं प्रचक्षते । तेजो-
 ध्यानाल्लक्षणगुणं सूक्ष्मध्यानं विशिष्यते ॥ ९१ ॥ परात्परतरं ब्रह्मध्यानं
 सर्वत्र दुर्लभम् । आत्मा साक्षाद्भवेत्स्मात्तस्माद्भवानं विशिष्यते

१ सूक्ष्मविति ७६ श्लोकप्रारभ्यतदता क्रिया १०८ उपनिषत्कथिता । २ पञ्चो-
 पासनात्मन्मन्धि यद्विषय स्थूलध्यानं ज्योतिःकल्पनात्प ज्योतिर्ध्यानम् तथा कुण्डलिनीमहास-
 त्तिभ्यन्धि यद्विन्दुध्यानञ्च सर्वग्येतानि ध्यानानि सगुणोपामनयामन्तर्भवन्ति एतन्निरविध-
 ध्यानानुष्ठानपेक्षया तु स्वतन्त्रस्य अक्षरदस्य ध्यानानुष्ठानमेव समुत्पत्तरतया परिगीयते ।

॥ ९२॥ एवं समम्यस्य सुदीर्घकालं यमादिभिर्युक्ततनुर्मिताशी ।
 आनन्दमासाय गुहां प्रविष्टं मुक्तिं ब्रज ब्रह्मपुरे पुनस्त्वम् ॥९३॥
 भूतानि यस्मात्प्रभवन्ति सर्व्वं येनैव जीवन्ति चराचराणि । जा-
 तानि यस्मिन्चिद्व्ययं प्रयान्ति तद्ब्रह्म विद्वीति वदन्ति सर्व्वे ॥९४॥
 इन्द्रियाणि समाहृत्य मनसाऽऽत्मनि धारयेत् । कश्चित्कालं म-
 हाप्राप्ते धारणेऽपि पूजिता ॥ ९५ ॥ वेदादेव सदा देवा वेदा-
 देव सदा नराः । वेदादेव सदा लोका वेदादेव महेश्वरः ॥ ९६ ॥
 इति चित्तव्यवस्था या धारणा सा प्रकीर्तिता । ब्रह्मैवाहं सदा
 नाहं देवो यस्योऽथवा नरः ॥ ९७ ॥ न देहेन्द्रियबुद्ध्यादिर्न मा-
 या नान्यदेवता । इति बुद्धिव्यवस्थाऽपि धारणा सेति हि श्रुतिः
 ॥ ९८ ॥ सर्व्वं संक्षेपतः प्रोक्तं सर्वशास्त्रविशारदे । आगमान्तैक-
 संसिद्धमास्तेषु भवता सदा ॥ ९९ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसंहितायां धारणावर्णनं नाम पञ्चदशोऽध्यायः ।

षोडशोऽध्यायः ।

ध्यानवर्णनम् ।

श्रीश्रीमधुसूदन उवाच । अथ ध्यानं प्रवक्ष्यामि शृणु देवि
 तपोधने । ध्यानमेव हि जन्तूनां कारणं बन्धमोक्षयोः ॥ १ ॥ प्रा-
 णायामैर्देहेन्द्रोपान् धारणाभिश्च किल्बिषान् । प्रत्याहारेण सं-
 सर्गान् ध्यानेनानीश्वरान् गुणान् ॥ २ ॥ यदा मनः स्वं विरजं

योगेन सुसमाहितं । काष्ठां भगवतो ध्यायेत्स्वनांसाग्रावलोक-
नः ॥ ३ ॥ ध्यानमात्मस्वरूपस्य वेदनं मनसा खलु । सगुणं
निर्गुणं तच्च सगुणं बहुशः स्मृतम् ॥ ४ ॥ मन्त्रयोगानुसारेण
तन्त्रशास्त्रविधानतः । ध्यानं सप्तविधं ख्यातं विष्णुदेवस्य पूजने
॥५ ॥ चतुर्विंशति रूपश्च ध्यानं वै शक्तिदेवतम् । शङ्करोपास-
नायाश्च ध्यानं पञ्चविधं मतम् ॥ ६ ॥ श्रीसूर्यस्य समर्चाया
गणेशस्यापि बह्वभे । उपासनासु कथिते ध्याने द्वे रूपकल्पने

१ अत एव "तत्र प्रथमैकानता ध्यानम्" । इति योगदर्शनम् "प्रज्ञया मन समा-
सृष्ट्य मनसा सर्वाणि ध्यानाधानेति" । इति कौ० श्रुति । तदेतद्ध्यान सर्वस्यानुपासना
काङ्क्ष परम फल । तच्च सैदिकमतरगमुपासन नामरूपात्मक ध्यानफलक । नामामकमपि प्र-
पवादिमहामात्राणां वाचिकोपाशुमानसिकजपरूप । मेधयामादिभावनारूप तु रूपात्मक । अत
एव "तस्य वाचक प्रणव तत्रपस्तदर्थभावन" इति योगसूत्र "जपाच्छ्रुत पुनर्यथैत
ध्यानाच्छ्रुत पुनर्जपेत् इत्युपासते ष तद्गुणयोगमकर्तव्यमत्रपाठोपि नामानभावमर्हतीति
तस्यापि नामोपासनायां निम्नस्तीयोऽधिकारो बोध्य 'एष मे सर्वधर्माणा धर्माऽधिक-
तमो मत । यद्भक्त्या पुंडरीकाक्ष स्तवैरर्चयन् नरः' इति स्मरणम् । तथा च कर्मणो
नित्यनेमित्तिककाम्यरूपेण ज्ञानस्य अवगमननिदिध्यासनरूपेण यथा त्रैविध्य तथैव श्लो३-
जपव्यात्मरूपेणोपासनात्रैविध्य ज्ञेयम् । २ बहिर्जगतोऽभर्तगणप्रवेशार्थं द्वारस्वरूप द्वि प्र-
त्याहारसाधनम् । आत्मसाक्षात्कारस्य च ध्यानसाधनमेव केवलोपाय । प्रत्याहारदम्भ्याः
साधको बहि प्रपञ्चामन सहरणमभ्यस्यति ध्यानावस्थायाञ्च बहि प्रपञ्चमेका गती
विस्मृत्य परमात्म येव समाश्रयन्मते । सगुणध्यानावस्थायाः सगुणभाववत्त्वमेव साधकं
वस्मृते जगत्प्रपञ्चे तद्भावावत्त्वमनरूपतयेव समवाशयते । अत्र सगुणस्थान मुमुक्षुषा
तादृक्कृत्प्रदायक न भवति । एवञ्च निर्गुणभावजनकनिर्गुणध्यानमेव सर्वोत्तम गण्यते ।
अत्र महिनाया निर्गुणव्याप्तविषय एव विस्तरेण वाणयते । ३ मन्त्रयोगानुसारेण पुण्येण
तन्त्रेषु च वर्णितानि बहुविधानि मूलध्यानानि नैव केवल कल्पनाचिंतानि । पञ्चोपासना-
विधयिणो ध्यानभेदसमूहाः स वै पूर्णवैज्ञानिकसिद्धान्तमेकानुष्ठेय विनाता इति तेषा सदृश-
या स्वरूपस्य च विचारेण सर्वं सम्यग्ज्ञानु शक्यते । प्राचीनमहृषाणां त्रिकानदर्शना
धर्माभिदाता सर्वं शूद्रवैज्ञानिकमावूर्णा इति प्रसिद्धमेव । मन्त्रयोगस्य वर्णनामिद श्रीका-
पिलतप्रराजम् । अत एव "श्रद्धाम्बुधिध्यानयोगोत्" । इत्यादि श्रुति । श्रीविष्णु-
दिषचक्रस्य मन्त्रो ध्यानेषु सप्त चतुर्विंशति पञ्चविंश कापिलतत्रोक्त ज्ञेयं । श्रीविष्णु-
पुराणतत्रादिषु ध्यानावतराण्युक्तानि तानि सर्वाण्यपि सप्रदिसरवास्वेवानुत्तमैः ।

॥ ७ ॥ ऊर्द्धधोमध्यभेदेन स्थानानां त्रिविधेन वै । ध्यानं ज्यो-
तिर्मयं प्रोक्तं त्रिविधं हंठयोगिभिः ॥ ८ ॥ लययोगविधानास्तु
सर्वध्यानेषु चोत्तमम् । कथितं पावनं ध्यानं बिन्दुध्यानं पति-
व्रते ॥ ९ ॥ एतस्य साधकः शक्तः कर्तुं ध्यानस्य भावनाम् ।
यदा कुण्डलिनीशक्तिर्जाग्रती तिष्ठति स्थिरा ॥ १० ॥ पूर्वं ते
वर्णिता देवि क्रिया बहुविधा मया । बिन्दुध्यानोपयोगिन्यो
रम्याः श्रेष्ठकैलान्विताः ॥ ११ ॥ त्रिषु योगेषु चोक्तानां ध्याना-
ना धारणाविधिम् । ध्यानरीतिं च नियतं विद्याद्गुरुमुखाज्जनः ॥
॥ १२ ॥ प्रागुक्तेषु च सर्वेषु ध्यानेषु परमं मतम् । ध्यानं भा-
वसुरम्यं वै लययोगस्य साधुभिः ॥ १३ ॥ किञ्च मोक्षानुकूला-
यामवस्थायां प्रजायते । शक्तिर्ध्यातुं परं ब्रह्म साधकस्य सु-
योगिनः ॥ १४ ॥ पूर्वमुक्तेषु सर्वेषु ध्यानेषु ध्यानविद्वरे । प्रकृ-
तेः सगुणाय वै सम्बन्धो विद्यते सदा ॥ १५ ॥ ब्रह्मध्याने तु
परमे सम्बन्धो नास्ति तादृशः । अतस्तन्निर्गुणं ध्यानं तत्त्वतो
गदितं बुधैः ॥ १६ ॥ योगिनस्त्रिविधाः सर्वे प्राप्य सिद्धिं स्वसा-
धनैः । लब्ध्वा भगवतः पूर्णां कृपामन्ते परां शुभाम् ॥ १७ ॥
राजयोगाधिकाराणामुपयोगि परात्परम् । कुर्वन्ति ब्रह्मणो
ध्यानं सच्चिदानन्दरूपिणः ॥ १८ ॥ ब्रह्मध्याने तु शक्तिः सा
तदैव ज्ञायते परा । यदा श्रीभगवान् देवः सर्वतापनिवारकः
॥ १९ ॥ सर्वशक्तिः सदा भक्तवत्सलो लोकरजनः । हरिः करो-

१ अत एव "प्राणायामस्तथा ध्यानम्" इत्यादि च० श्रुति । २ अत एव 'तेनो
चित्तं पर ध्यानम्' । इत्यादि तेजा० श्रुति । ३ अत एव "स्वरूपध्याननिगमम्" ।
इत्यादि मु० श्रुति । 'अमनो ध्यानम्' । इत्यादि छा० श्रुति । पूर्वं सगुणोपासनब्रह्मो
पमनेत्युपासनया द्वैतध्यानात् तदनुसारेण ध्यानमपि सगुणनिर्गुणभेदेन द्विविधम् । तत्र
मत्रहृदयेति त्रिषु योगेषु यद्गुणान् भवति तत्तु सगुणध्यानं यन्मन्त्र राजयोगस्यापि ध्यानम्
तत्रिगुणब्रह्मध्यानम् तदपि पूर्वगाभ्यामगुणिकेन प्रत्यक्प्रवणचित्तवृत्तौ ब्रह्ममनिदिध्यासन
रूपम् पदात्प्रवणचित्तवृत्तौ तु ब्रह्मविभूतितार्थ्यभावनात्मकमपरम् ।

ति कल्याणं साधकेषु कृपाकुलः ॥ २० ॥ तथापि ते हितार्थीयं
 ब्रह्मध्यानविधिर्मया । वर्ण्यते वर्णनातीतः संक्षेपेण शुचिव्रते
 ॥ २१ ॥ ब्रह्मध्यानविधिश्चैव नेति नेति विचारतः । कूटस्थं पु-
 रुषं पश्यन् ज्ञानं दृश्यान्निवारयन् ॥ २२ ॥ द्रष्टारमभिलक्ष्यैव
 प्रयतेत निरन्तरम् । स्थिरः पश्येच्च द्रष्टारं सावधानः सुसंयतः
 ॥ २३ ॥ एवं कियन्तं कालं वै साधकः साधयन् स्थिरः । लयमा-
 पादयन् दृश्यं द्रष्टारं च विलोकयन् ॥ २४ ॥ क्रमेण लभते
 शक्तिं योगिश्रेष्ठः स तत्त्ववित् । ब्रह्मध्याने परोत्कृष्टे सर्वदुःखवि-
 मोचने ॥ २५ ॥ मर्मस्थानानि नाडीनां संस्थानं च पृथक् पृथक् ।
 वायूनां स्थानकर्माणि ज्ञात्वा कर्मात्मवेदनम् ॥ २६ ॥ एवं
 ज्योतिर्मयं शुद्धं सर्वगं व्योमवद्दृढम् । अत्यन्तमचलं नित्यमादि-
 मध्यान्तवर्जितम् ॥ २७ ॥ स्थूलं सूक्ष्ममनाकाशमसंस्पृश्यम-
 चाक्षुषम् । न रसं न च गन्धाख्यमप्रमेयमनौपमम् ॥ २८ ॥ आ-
 नन्दमजरं सत्यं सदसत्सर्वकारणम् । सर्वाधारं जगद्रूपममूर्तमज-
 मव्ययम् ॥ २९ ॥ अदृश्यं दृश्यमन्तस्थं बहिःस्थं सर्वतोमुख-
 म् । सर्वदृक् सर्वतःपादं सर्वस्पृक् सर्वतः शिवम् ॥ ३० ॥
 ब्रह्म ब्रह्ममयोऽहं स्यामिति यद्देदनं भवेत् । तदेतन्निर्गुणं ध्यान-
 मिति ब्रह्मविदो विदुः ॥ ३१ ॥ एवं ध्यानामृतं कुर्वन् षण्मा-
 सान्मृत्युजिह्ववेत् । वत्सरान्मुक्त एव स्याज्जीवन्नेव न संशयः ॥
 ॥ ३२ ॥ जीवन्मुक्तस्य न काऽपि दुःखावाप्तिः कथं च न ।

१ मन्त्रहृदयवैदियोगमन्त्रधी यो ध्यानतमूहः क्रियासाध्यो गुण्यपदेशसाहाय्येनानुष्ठानं
 शक्यते, आत्मध्यानं तु मगवाकृपका साधकस्य तन्वज्ञानधिकारे सज्जात एव सम्भवता-
 धनं भवति । २ अत एव "तमाहुः परमाहृति" इत्युक्त्वा "तां योगमिति मन्यन्ते
 स्थिरामिन्द्रियधारणाम् । अप्रमत्तास्तदा भवति योगो हि प्रमथाप्ययी ।" तथा "निकलं
 च्यथमान." इत्यादि श्रुतिः । "अथमा प्रतिमारूज जगस्तोत्रादि मध्यमा । उत्तमा मानसी
 पूजा सोऽह पूजोत्तमोत्तमा ॥ अद्वैतभावना नास्ति द्वैतमेव विनश्यति । द्वैतद्वैताभिभेदेन ब्रह्म
 ध्यायन्ति योगिनः" ॥ इति भावचूडामणितंत्रम् ।

किं पुनर्नित्यमुक्तस्य मुक्तिरेव हि दुर्लभा ॥ ३३ ॥ एवं हरौ भ-

१ अस्या ब्रह्मध्यामोन्नतावस्थाया परिणतचित्तस्य योगिनो ब्रह्मविगुतिषु श्रीमद्गुरुवरी
 तामागवतापुत्रानु तद्गद्दर्शन महमैव भवति । तामा दिग्दर्शन यथा- 'मत्त परतर किं
 चित्रान्यदन्ति धनजय । मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे भागिण्या इव ॥ रसोऽहमस्य वैनेव प्र
 भासिं शान्तिर्यथा' । प्रणव. सर्ववेदेषु शब्दं खे पराय नृषु ॥ पृथो गथं पूषिव्या च तेज-
 श्वासिं विभावमी । जीवनं सर्वभूतेषु तपस्यात्म तपस्विषु ॥ बज्रं मां सर्वभूतानां विद्धि
 पार्थ मनतनम् । बुद्धिर्बुद्धिमतामसिं तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ ११ बलवतो च ह कमराग-
 विवाजितम् । धर्मोऽविरहो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ये चैव सावित्रा भवा राजमा-
 स्तामसाश्च ये । मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वह तेषु ते मयि ॥ 'अहमामा गुडाकेश स
 र्वभूतादायस्थित । अहमादिधं मध्यं च भूतानामत एव च ॥ आदित्यानामह विष्णुर्व्यंतिथा
 रविरशमान् । मरीचिर्मल्लामसिं नक्षत्राणामहं शशी ॥ वेदानां सामवेदाऽस्मि देवानामसिं
 वभ्रव । इन्द्रिणां मनथासिं भूतानामसिं वेतना ॥ रद्राणां शक्रश्चासिं वितेशो यक्ष-
 रक्षाम् । वसुनां पावकश्चासिं मेरुः शिन्धिणामहम् ॥ पुण्ड्रिणो च मुख्यं मां विद्धि पार्थ
 घृहरपतिम् । सेनालीनामह स्कन्द सरसामसिं सागरः ॥ महर्षीणां भृगुरह विरामस्यैवम
 क्षरम् । यज्ञानां ज्ययज्ञोऽस्मि स्यावराणां हिमालयः ॥ अथयः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च
 नारद । गंधर्षीणां रिश्रथ सिद्धानां कपिलो मुनि । उच्चैश्चक्रवर्त्मनां विद्धि मां
 ममृतोद्भवम् । ऐरावतं गजैरेणा नराणां च नराधिपम् ॥ आयुधानामह वज्रं धेनुनामसिं
 कामधुक् । प्रजलधारिणं कर्दमं सर्पाणामसिं वासुकिं ॥ अननघासिं नागानां वरुणो यद
 मामहम् । पितृणामयमा चासिं यम मयमतमहम् । प्रन्हादश्चासिं देवानां कान् कतयता
 महम् । मृगाणां च मृगेशोऽह वैगनेयश्च पांशुणाम् ॥ पवनं पवतामसिं रामं शम्भुमतं
 हम् । क्षत्राणां मकरश्चासिं श्वेतममसिं जाह्ववी ॥ सर्पाणामादिरत्नश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ।
 अन्धः सविद्या विद्यानां यदं प्रवदतमहम् ॥ अक्षराणां चक्रगेसिं दृढं सामामिकस्य च ।
 अहमेवाक्षय बालो धाताह विश्वे मय्य । मृत्युं सर्वहरश्चाहमुद्वयश्च भविष्यताम् । कानि
 श्रोत्रांश्च च नातीनां स्मृतिर्नधा धृति इमा ॥ बृहत्सामं तया साक्षा गायत्री छन्दसामहम् ।
 मानवानां मार्गदाश्रोऽहृष्टुना कृन्माकरः ॥ धूमं छन्दयतामसिं तेजस्तेजस्विनामहम् । ज-
 योसिं व्यवमायोसिं मय्य सत्ववतामहम् ॥ वृष्णीनां वामदेवोसिं पाडवानां धनजय । सु-
 नानामप्यहं व्यस्य कवीनामुशना कविः ॥ दशो दमयतामसिं नीतीरसिं जिषीपताम् । मौन
 शैवसिं गुह्यानां ज्ञाने ज्ञानवतामहम् ॥ 'गुणानां चापहं मान्यं गुणिन्यौपसिको गुण' ।
 अथयणामहं तुर्यो नक्षत्राणां तथाऽभिजिन् ॥ यज्ञानां ब्रह्मयज्ञोऽहं वनानामिहिसनम् ।
 सवत्सरोऽस्यभिमीनां धातूनामसिं कंचनम् । तेजः श्रीं कार्त्तिकेश्यं ह्यैरन्याणां सोमं
 मय । सोमं तितिक्षु विज्ञानं यत्र यत्र स मेऽराक ॥ 'यद्यपि सर्वभूतानां बीजं त-
 दहमर्जुन । न तदास्ति विना यस्यामया भूतं पराचरम् ॥ नातोऽस्ति मम दिव्यानां विद्म
 तीनां परतप । एष तुदेवानां प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ इत्यादि ॥

गति प्रतिलब्धभावो भक्त्या द्रवद्दय उत्पुलकः प्रमोदात् ।
 औत्कण्ठ्यवाप्कलया मुहुरर्चमानस्तच्चाऽपि चित्तबडिशं शनकै-
 विमुक्ते ॥३४॥ मुक्ताश्रयं यदि हि निर्विषयं विरक्तं निर्व्वाणमृ-
 च्छति मनः सहसा यथार्चिः । आत्मानमत्र पुरुषोऽव्यवधान-
 मेकमन्वीक्षते प्रतिनिवृत्तगुणप्रवाहः ॥ ३५ ॥ सर्वेन्द्रियगुणा-
 भासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् । सर्वस्य प्रभुमीशानं सर्वस्य शरणं
 बृहत् ॥३६॥ आत्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोरणोरणीयान्म-
 हतो महीयान् । तमकृतं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्म-
 हिमानमीशम् ॥ ३७ ॥ य आत्मव्यतिरेकेण द्वितीयं नैव पश्य-
 ति । ब्रह्मीभूय स एवं हि वेदपत्न उदाहृतः ॥ ३८ ॥ विषयास-
 क्तचित्तो हि यतिर्मोक्षं न विन्दति । यत्नेन विषयासक्तिं तस्मा-
 योगी विवर्जयेत् ॥ ३९ ॥ तस्मात्त्वं च वरारोहे फलं त्यक्त्वं
 नित्यशः । विधिवत्कर्म कुर्वाणा ध्यानमेव सदा कुरु ॥४०॥
 अन्यान्यपि बहून्याहुर्ध्यानानि ध्यानवित्तमाः । मुल्यान्येतानि
 चेतेभ्यो जघन्यानीतराणि तु ॥ ४१ ॥ सगुणं गुणहीनं वा वि-
 ज्ञायात्मानमात्मनि । सन्तः समाधिं कुर्वन्ति त्वमप्येवं सदा
 कुरु ॥ ४२ ॥ देव्युवाच ॥ स्वामिन्यद्भवता प्रोक्तं ध्यानांगं स-
 र्वतो वरम् । तत्कार्यं क्रियते नाथ श्रीमता ध्यानसाधनम् ॥४३॥
 श्रीश्रीमद्युसूदन उवाच ॥ दृष्ट्वा तत्त्वेन देवेशं स्मराम्येनं तु नि-
 त्यशः । तृष्णाहरो यथैवाभस्तद्विष्णुं स्मराम्यहम् ॥ ४४ ॥
 हिमेनाकुलितं विश्वं स्मरत्यग्निं यथा तथा । स्मरति सततं विष्णुं
 पितृदेवर्षिमानवाः ॥ ४५ ॥ पतिव्रता यथा नारी पतिं स्मरति
 नित्यशः । तथा स्मरामि देवेशं विष्णुं विश्वेश्वरेश्वरम् ॥ ४६ ॥
 दूरस्योऽपि यथा गेहं चातको जलदं यथा । ब्रह्मविद्यां ब्रह्मविद-
 स्तथा विष्णुं स्मराम्यहम् ॥ ४७ ॥ हंसा मानसमिच्छन्ति ऋ-
 षयः स्मरणं हरेः । भक्ताश्च भक्तिमिच्छन्ति तथा विष्णुं स्मरा-

म्यहम् ॥ ४८ ॥ वैष्णवाश्च यथा भक्तिं पशवश्च यथा तृणम् ।
 धर्ममिच्छन्ति वै संतस्तथा विष्णुं स्मराम्यहम् ॥ ४९ ॥ प्रा-
 णिनां बल्लभो देहो यत्र आत्माऽवतिष्ठते । आयुर्वाञ्छन्ति वै
 जीवास्तथा विष्णुं स्मराम्यहम् ॥ ५० ॥ भ्रमराश्च यथा पुष्पं
 चञ्चवाका दिवाकरम् । यथाऽत्मबल्लभा भक्तिं तथा विष्णुं स्म-
 राम्यहम् ॥ ५१ ॥ यथा भ्रमार्ता विश्रामं निद्रां व्यसनिनो यथा ।
 यथाऽऽलस्योऽद्भितो विद्यां तथा विष्णुं स्मराम्यहम् ॥ ५२ ॥
 सूर्यकान्तरवेर्योगाद्गन्धिस्तत्र प्रजायते । एवं वै साधुसंयोगाद्दुरो
 भक्तिः प्रजायते ॥ ५३ ॥ शीतरश्मिशिला यद्बच्चन्द्रयोगादपः
 स्रवेत् । एवं वैष्णवसंयोगाद्भक्तिर्भवति शाश्वती ॥ कुमुदती
 यथा सोमं दृष्ट्वा पुष्प विकाशते । तद्वदेवै कृता भक्तिर्भुक्तिदा
 सर्वदा नृणाम् ॥ ५४ ॥ यथा नलस्य संवस्ता भ्रमरो स्मरणं
 चरेत् । तेन स्मरणयोगेन नलसारूप्यतामियात् ॥ ५५ ॥ अहो
 विष्णोश्च माहात्म्यमद्भुतं लोमहर्षणम् । यदृच्छयापि स्मरणं
 त्रिधा भुक्तिप्रदायकम् ॥ ५६ ॥ एकेन भक्तियोगेन समीपे दृ-
 श्यते क्षणात् । सान्निध्येऽपि स्थितो दूरे नेत्रयो रंजनं यथा ॥ ५७ ॥
 इति श्रीश्रीमधुसूदनसहितार्या ध्यानवर्णनं नाम षोडशोऽध्यायः ।

सप्तदशोऽध्यायः ।

भक्तियोगवर्णनम् ।

देव्युवाच ॥ भगवन्भक्तियोगं मे सरहस्यं सुनिर्मलम् । समाधि-
 योगात्प्रथमं ब्रूहि विस्तरशः प्रभो ॥ १ ॥ श्रीश्रीमधुसूदन
 उवाच ॥ भज इत्येष वै धातुः सेवायां परिकीर्तितः । तस्मा-

स्तेषां बुधैः प्रोक्ता भक्तिः साधनमूयसी ॥ २ ॥ श्रवणं मननं
 चैव निदिध्यासनमेव च । परे गुरो च या भक्तिः परिचर्यादिकं
 हरेः । एषा सेवेति संप्रोक्ता यया तद्दर्शनं भवेत् ॥ ३ ॥ स्नेहा-
 नुबंधो यस्तस्मिन्बहुमानपुरःसरः । भक्तिरित्युच्यते सैव करणं
 परमीशितुः ॥ ४ ॥ महत्वबुद्धिर्भक्तिस्तु स्नेहपूर्वाभिधीयते । त-
 येव व्यज्यते सम्यग्जीवरूपं सुखादिकम् ॥ ५ ॥ माहात्म्यज्ञानपू-
 र्वस्तु सुदृढः सर्वतोऽधिकः । स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तथा मु-
 क्तिर्नचान्यथा ॥ ६ ॥ भक्त्यैव हृष्टिम्येति विष्णुर्नान्येन केन
 चित् । प्रीयतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्विडर्बनम् ॥ ७ ॥ भ-
 क्तिस्थः परमो विष्णुस्तयैवेन वशं नयेत् । तयैव दर्शनं यातः
 प्रदयान्मुक्तिमेतर्या ॥ ८ ॥ यया समस्तलोकानां जीवनं सलिलं
 स्मृतं । तथा समस्तसिद्धिनां जीवनं भक्तिरिष्यते ॥ ९ ॥ स तु
 भक्तपराधीनो ह्यस्वतंत्र इव प्रिये । साधुभिर्ग्रस्तहृदयो भक्तैर्भ-

१ गारुडे । २ बृहत्सहिता । ३ मायावैभवे । ४ पाद्ये । ५ विष्णुपुराण अतएव
 न तत्रापि माहात्म्यज्ञानविरसृष्ट्यपवाद । 'ओं तद्विह्वलं जराणामिव' इति श्रीनारदसू-
 त्रम् । ६ श्रीभागवते, अत एव ओं "आत्मरयविरोधेनेति शालिङ्ग्य" इति नारद-
 सूत्रम् । ७ मायावैभवे पञ्चोपासनाविज्ञानानुसारण पञ्चनामरूपात्मवस्य परब्रह्मण एव
 भजनीयतया वेदशास्त्रेषु विवक्षितान्नात्र कापि विरोधगण । अत एव पञ्चनामकपरब्रह्मण
 शिवगीता, गणेशगीता, सगवतीगीता, आदित्यगीता, भगवद्गीता तथा विष्णुशिवदिसहस्र
 नामाऽपि समुपन्यते । वेदेऽपि 'तदेवमिन्मन्त्रादित्यस्तद्वायुस्तद् चद्रमा । तदेव शुक्र त
 द्रव्य तदाप स प्रजापति इति यजु । तथा च "त यथायथोपासते तदेव भवति ॥'
 इति श्रुत्या तत्तन्नामरूपात्मकस्य परब्रह्मणो नामरूपाणुपाधिप्रभोयानतर तत्तदुपासकानां त-
 त्तात्मकऽण्डेकरने प्रवेश इति तत्वम् । ८ अत एव "श्रद्धा भक्तिज्ञानयोगादेवेहि
 इति केवल्योपासनम्, "भक्तिरेवेन नयति भक्तिरेवेन दर्शयति भक्तिवेश पुरो भक्तिरेव
 भूयसी' इति माण्डूक्येति । 'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथि
 तास्वर्था प्रकाशते महात्मन" इति श्रेताश्रतगोपनिषत् । ९ न केवलमुपासनाकाण्ड एव
 भक्तेरुपयोग कि तु कर्मकाण्डेऽपि तदुक्त श्रीभगवता ग्यासदेवेन "नराचरात्मक
 विश्वं विष्णुरेव मनस्तन । इति लिखित्य मनसा योगद्वितयमभ्यसेत् ॥ योगद्वितय कर्मयोग
 ज्ञानयोग चेति तदर्थ ।

क्तजनप्रियः ॥ १० ॥ तस्मिन्निर्बद्धहृदयाः साधवः समदर्शनाः ।
 वशे कुर्वन्ति तं भक्त्या सत्स्त्रियः सत्पतिं यथा ॥ ११ ॥ साधवो
 हृदयं तस्य साधूनां हृदयं हि सः । तदन्यत्ते न जानन्ति न
 तेभ्यः स मनागपि ॥ १२ ॥ जन्मांतरसहस्रेषु तपोध्यानसमा-
 धिभिः । नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते ॥ १३ ॥
 जन्मांतरसहस्रेषु समाराध्य वृषध्वजं । वैष्णवत्वं लभेत्कश्चित्स-
 र्वपापक्षयादिह ॥ १४ ॥ केचित्केवलया भक्त्या वासुदेवपरा-
 यणाः । अयं धुन्वन्ति कात्स्न्येन नीहारमिव भास्करः ॥ १५ ॥
 न तथा ह्यघवान्भद्रे पूयेत तपआदिभिः । यथा कृष्णार्पितप्रा-
 णस्तत्पूरुषानिषेवया ॥ १६ ॥ सध्रीचीनो ह्ययं लोके पंथाः
 क्षेमोऽकुतोभयः । सुशीलाः साधवो यत्र नारायणपरायणाः ॥
 ॥ १७ ॥ प्रायश्चित्तानि चीर्णानि नारायणपराद्भुक्तं । न निःपु-
 नन्ति सारज्ञे सुराकुंभमिवापगा ॥ १८ ॥ फलीभृतं न तज्ज्ञानं
 वैराग्यं नैव कर्म च । भक्तिर्न यावद्गोविंदे देहिनां प्रेमलक्षणा ॥
 ॥ १९ ॥ यथाग्निः सुसमृद्धाऽर्चिः करोत्येधांसि भस्मसात् ।
 तथा तद्विषया भक्तिः करोत्येनांसि कृत्स्नशः ॥ २० ॥ न
 साधयति वंयोगो न सांख्यं धर्मकर्मणी । न स्वाध्यायस्तप-
 स्त्यागो यथा भक्ती रसात्मिका ॥ २१ ॥ भक्त्या स एकया
 ग्राह्यः श्रद्धयात्मा प्रियः सताम् । भक्तिः पुनाति तन्निष्ठा श्व-
 पाकानपि संभवात् ॥ २२ ॥ कथं विना रोमहर्षं द्रवता चेतसा
 विना । विनानन्दाश्रुकलया शुष्येद्भक्त्या विनाऽऽशयः ॥ २३ ॥

१ अत्र एव "गजम् पतिर्गुणम् भवता यदुनां दवप्रियं कुलपतिं व च किं करो व. ।
 अन्वेषयन् भगवान् भजतां सुकृन्दो मुनिं ददाति कर्हिचिस्म न भक्तियोगम्" ॥ इति
 श्रीभूषपादस्य भगवतः शुकदेवस्य वचनं श्रीमद्भागवते, तेन तदप्यतिदुर्लभं वैऽपि तदप्यायुषा-
 यज्ञेनैव भगवत्कृपाया मतां मगनिनामे तु तन्तीत्यमयीत्याह "ओ मुख्यतम्पु महद्-
 प्येव भगवत्कृपाशेऽहा" इति श्रीभागवतसुत्रम् । "गृहणी तत्पत्न्या न यानि न चिन्त्या निर्वे-
 पगद्गहा । न छन्दसा नैव जलमिन्दुर्विना महत्पदरजो निषेकान्" इति श्रीमद्भागवते ।

विषयान्ध्यायतश्चित्तं विषयेषु विपज्जते । तं चानुस्मरतश्चित्तं त-
स्मिन्नेव प्रलीयते ॥ २४ ॥ चतुर्विधा भजंते तं जनाः सुकृतिनः
प्रिये । आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी चांत्यो विशिष्यते ॥ २५ ॥
अभिसंधाय यद्विंसां दंभं मात्सर्यमेव वा । संरंभी भिन्नदृग्भावं
हरो कुर्यात्स तामसः ॥ २६ ॥ विषयानभिसंधाय यश ऐश्वर्य-
मेव वा । अर्चादावर्चयेद्यस्तं पृथग्भावः स राजसः ॥ २७ ॥ क-
र्मनिर्हारमुद्दिश्य परस्मिन्वा तदर्पणं । यजेद्यष्टव्यमिति वा पृथ-

१ एव च समनस्काना देहिना तदनुस्मरणोपलक्षितभक्तौ साम्यगधिकारः सिद्धो भवति इ
तीयमेव भक्तियोगस्य कर्मोद्दिष्टोऽधिकृता तदुक्तं भगवता “अपि चेत्सुराचारो भजते मा
मन्यभाक् । सायुर्वेव म मत्स्य सम्यख्यवसितो हि स ” ॥ “आन्ययोपधिक्रियते पा
रपर्यास्तामान्यवत् । अतोऽपिपक्वभावानामपि तलोके ’ इति च भक्तिसूत्राभा “यत्रामधेय-
श्रवणानुकीर्तनाद्यद्दनाधरस्मरणादपि क्वचित् । आदोऽपि सद्यः सवनाय कल्पते कुत पुनस्ते
भगवद्युदर्शनात् । किं तद्गुणध्रुवुर्लिट्पुष्कसाआर्माकका यवना ससाद्य । येऽन्ये च पापा
यदपाश्रयाश्रयाच्युष्यति तस्मै प्रमविणवे नम ” ॥ इत्यादि श्रीभागवते, तथा चान्यदेशी-
या परधर्मावलम्बिनो यथा केवल भक्तिमार्गावलम्बेनैवोन्नवावस्था प्रप्तास्तत्तद्व्ययेषु समुपल-
भ्यते न तथा ते कर्मव्यवहारेण कदाचिदपि तामवस्थां प्राप्ता स्युः कर्मदिष्टप्रकाराभा-
यान् । तदुदाहरणमात्रं यथा—ईसासमतथर्मस्य श्रीमन्नेभिस्प्रणीत “इमिदेशन आक् क्राइन्”
महमदसंमतपरमस्य श्रीमदिमागूगिजालिप्रणीत “क्रिमीयाद् सहादत् ’ नमादिप्रभेषुततश्चिरा
यथा सति तथा तददर्शनेनैवावगतव्या । अनो वैदिकोपासनागान्येव कैरपि यदि समदृष्टि
तानि मवेयुस्ताईं ते सर्वेषुतति प्राप्नुयुरित्यहो माहात्म्यातिशयो वैदिकधर्मस्य अर्थेव सना
तनयमत्वेन सर्वेषुलभ्यमानवान् । २ श्रीमद्रघवद्वाक्य तत्र त्रयं पूर्वं गौणा ज्ञानी तु परमा
भक्तेरधिपतीति भक्तेर्द्वैविध्यमेव प्राचीनमहर्षिणेषु श्रीमन्पु यपादवश्यपसमता गौणी—“ताम-
श्र्यपदा काव्य परत्वात् ” इति शाडित्यभक्तिदर्शनसूत्र २९ । तथा श्रीम पून्यपादव्यद-
रायणसमता परा “आत्मैकपदा बादरायण ” इति तन्सूत्रान् । श्रीमन्पु यपादशाडित्यमते तु
“उभयपरा शाडित्य शब्दोपपत्तिभ्याम् ॥” इति सूत्रान् उभयत्र सम्मतिरिति तदुक्तं आभ-
गवता “उदाना सर्वे ष्वैते ज्ञानी त्वामेव मे मत । आदिनत म हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमा
गतिम् ॥ ” इति । अत एव “ओं गागी त्रिधा गुणभेदादार्थादिभेदाद्वा । “ओं उत्तर-
स्मात्तरस्मान्पूर्वपूर्वा शेषाय भवति” इति श्रीनारदसूत्रम् । “गौणं त्रिविध्यमित्येण ननुत्य-
र्थेनास्ताह्वयम् । बहिरन्तारस्थमुभयमोष्टि सर्ववत् ” इति भक्तिदर्शनम् ।

ग्भावः स सात्त्विकः ॥ २८ ॥ त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनः
 सा स्वभावजा । सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु
 ॥ २९ ॥ सत्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भामिनि । श्रद्धाम-
 योऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ ३० ॥ श्रद्धापूवाः सर्व-
 धर्मा मनोरथफलप्रदाः । श्रद्धया साध्यते सर्वं श्रद्धया तुष्यते
 हरिः ॥ ३१ ॥ भक्तिर्भक्त्यैव कर्तव्या तथा कर्माणि भक्तितः ।
 कर्माणि श्रद्धाहीनानि न सिध्यन्ति दिजोत्तमाः ॥ ३२ ॥ सा
 भक्तिर्द्विविधा ज्ञेया सात्त्विक्या श्रद्धया कृता । वैधी रागात्मिका
 चेति विस्तरं तत्त्वतः शृणु ॥ ३३ ॥ आया शास्त्रगुरुभ्यां या
 श्रुत्वा विष्णो प्रवर्त्यते । साधनानि बहूनि स्युः तस्याः संसा-
 धने प्रिये ॥ ३४ ॥ देवाना गुणलिङ्गानामानुश्रविक कर्मणाम् ।
 सत्व एवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु यां ॥ ३५ ॥ अनिमि-
 चा भागवती भक्तिः सिद्धेर्गीयसी । जरयत्याशु या कोशं नि-
 ग्नीर्णमनलो यथा ॥ ३६ ॥ श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पाद-
 सेवनम् । अर्चनं वंदनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥ ३७ ॥ इ-
 ति पुंसार्पिता विष्णो भक्तिश्चेन्नवलक्षणा । त्रियते भगवत्यद्वा
 बहुसाधनसंभृता ॥ ३८ ॥ प्रविष्टः कर्णरन्ध्रेण स्वानां भावसरो-
 रुहम् । धुनोति शमलं कृष्णः सलिलस्य यथा शरत् ॥ ३९ ॥
 यदनुचरितलीलाकर्णपीयूषविष्टुद् सकृददन्विधूतहन्धर्मा वि-
 नष्टाः । सपदि गृहकुटुम्बं दीनमृत्सृज्य दीना बहव इह विहङ्गा
 भिक्षुचर्यां चरन्ति ॥ ४० ॥ मधुरमधुरमेतन्मंगलं मंगलानां सक-

१ भक्तस्य श्रद्धायाश्च त्रैविध्यं केवलं तयो सात्त्विकत्वस्वैवोपादेयकार्यं प्रदर्शयति इति-
 रयो रात्मतामसचोर्हयत्वमेव साधनेन बोद्धव्यम् । २ देवानामिदियाभिमानीना केवलवै-
 दिककर्मानुष्ठानपराणां सत्त्वे सत्वमात्रप्रकारके भगवति या स्वामाविकी एकाप्रताख्या वृत्तिरिति
 तदर्थं । ३ इति श्रीमद्भागवते तथा स्कान्दे । अत एव "भक्त्या भजनोपसंहाराद्भ्या
 परावैतदेवेत्यान् । रागार्थे प्रकीर्तिसाहचर्याचेतरेषाम् । अन्तराले तु शेषा स्युरुपास्यादौ च
 काङ्क्षान् । गोप्या तु समाधिनिदि" इति भक्तिदर्शनम् । ४ श्रवणमाहात्म्य श्रीमद्भागवते ।

लनिगमवह्नीसत्फलं चित्स्वरूपं । सद्बुदपि परिगीतं श्रद्धया हे-
 लया वा शशिशुक्ति नरमात्रं तारयेत्कृष्णनाम ॥ ४१ ॥ चेतो
 दर्पणमार्जनं भव महादावाग्निनिर्वापणं श्रेयःकैरवचंद्रिकावि-
 तरणं विद्यावधूजीवनं । आनंदाम्बुधिवर्धनं प्रतिपदं पूर्णामृता-
 स्वादनं सर्वात्मस्त्रपनं परं विजयते श्रीकृष्णसंकीर्तनम् ॥ ४२ ॥
 सा हानिस्तन्यदृच्छिद्रं सा चान्च्यजडधृढता । यन्मृहृतं क्षणं वापि
 वामुदेवो न चिन्त्यते ॥ ४३ ॥ स्मर्तव्यः सततं विष्णुर्विस्मर्तव्यो
 न जातु चित् । सर्वे विधिनिषेधाः स्युरेतयोरेव किंकराः ॥ ४४ ॥
 यत्पादसेवाभिरुचिस्तपस्विनामशेषजन्मोपचितं मलं वियः । सद्यः
 स्निगोत्यन्वहमेधती सती यया पदांगुष्ठविनिःसृता सरित् ॥ ४५ ॥
 यथा श्रीर्नित्यमुक्तापि प्राप्तकामापि च स्वयं । उपास्ते विष्णु-
 भेकेकमेवं भक्तो हरेर्भवेत् ॥ ४६ ॥ स्वर्गापवर्गयोः पुंसां रतायां
 भुवि संपदाम् । सर्वांसामपि सिद्धीनां मूलं तच्चरणार्चनम् ॥ ४७ ॥
 सन्धे कुतश्चिद्भ्रमच्युतस्य पादांबुजोपासनमत्र नित्यम् । उद्दि-
 श्चुद्धेरसदात्मभावात्सर्वात्मना यत्र नियतते भीः ॥ ४८ ॥ ए-
 कोऽपि कृष्णस्य कृतः प्रणामो दशाश्वमेधावभृथेन तुल्यः ।
 दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय ॥ ४९ ॥
 नान्यं तदंष्ट्रुपनयादपवर्गमूर्तेः क्षेमं जनस्य परितोभियदेवि
 विद्मः । ब्रह्मा विभेत्यलमतो द्विपरार्घ्यधिष्ण्यः कालस्य तत्किमुत
 तत्कृतभौतिकानाम् ॥ ५० ॥ दास्यादि त्रितयं देवि प्रेमसीमा-
 गत यदा । भवेत्तदा साधकानामित्यं तत्प्रार्थनं वरम् ॥ ५१ ॥
 यस्मात्प्रियाप्रियवियोगसयोगजन्मशोकाग्निना सकलयोनिषु
 दह्यमानः । दुःसौषधं तदपि दुःसप्ततद्वियाहं भूमन् भ्रमापि

१ कीर्तनमाहात्म्य पात्रे तथा श्रीकृष्णचैतन्यमहाप्रभुनिश्यां स्वत एव "नाह तिष्ठामि
 वैकुण्ठे योविना हृदये न च । मद्रता यय गायति तत्र तिष्ठामि नरद" ॥ इति भगवद्वा-
 क्यम् । २ स्मरणमाहात्म्य श्रीगारुडे । ३ पादसेवामाहात्म्य श्रीमद्भागवत तथा श्रीम
 स्वभाष्ये । ४ सर्वनमाहात्म्य श्रीमद्भागवते । ५ वदनमाहात्म्य श्रीपात्रे तथा भगवते ।

वद मे तव दास्ययोगम् ॥ ५२ ॥ तस्यैव मे सौहृदसख्यमैत्री
 दास्य पुनर्जन्मनि जन्मनि स्यात् । महानुभावेन गुणालयेन
 विषज्जतस्तत्पुरुषप्रसङ्गैः ॥ ५३ ॥ वपुरादिषु योऽपि कोऽपि वा
 गुणतोऽस्मानि यथा तथाऽपि वा । भगवैस्तव पादपद्मयोरहम-
 येव मया समर्पितैः ॥ ५४ ॥ श्रीविष्णोः श्रवणे परीक्षितभव-
 ह्येयासकिः कीर्तने प्रल्हादः स्मरणे तदंभिभजने लक्ष्मीः पृथुः
 पूजने । अन्नूरस्त्वभिवदने कपिपतिर्दास्येऽप्य सख्येऽर्चनेः सर्व-
 स्वात्मनिवेदने बलिभूत्कृष्णाभिरैषा परम् ॥ ५५ ॥ सा त्वं
 मनः कृष्णपदारविन्दयोर्वचासि वैकुण्ठगुणानुवर्णने । कर्षो हरे-
 र्मदिरमार्जनादिषु श्रुतिं कुरुन्वाच्युतसत्कथोदये ॥ ५६ ॥ मुकु-
 न्दलिङ्गालयदर्शने दृशौ तद्भृत्यगात्रस्पर्शोद्गसङ्गम् । घ्राणं च त-
 त्पादसरोजसौरभे श्रीमन्तुलस्या रसना तदर्पिते ॥ ५७ ॥ पादौ
 हरेः क्षेत्रपदानुसर्पणे शिरो हृषीकेशपदाभिवन्दने । कामं च
 दास्ये न तु कामकाम्यया यथोत्तमश्शोकजनाश्रया रतिः ॥ ५८ ॥
 तस्या भक्तेः परा काष्ठा सर्वस्वात्मसमर्पणम् । तदाश्रयः प्रप-
 त्तिश्च वरणं शरणागतिः ॥ ५९ ॥ रक्षतीत्येव विश्वासस्तदीयोऽ-
 हमिते स्मृतिः । शरणागतिरेषा स्याद्विष्णो प्रेमरसप्रदा ॥ ६० ॥
 मित्रभावेन संप्राप्तं न त्यजेत्स कथं च न । दोषो यद्यपि तस्य
 स्यात्सतामेतदगर्हितम् ॥ ६१ ॥ सकृदेव प्रपन्नाय तवाऽस्मीति
 च याचते । अभय सर्वभूतेभ्यो ददात्येतद्वत् हरेः ॥ ६२ ॥
 अतो निवेदनं स्वस्य स्पर्तव्यं सततं प्रिये । स्पर्तयेवं कृपापूर-
 पारावारोऽपि तादृशान् ॥ ६३ ॥ एष यं वृणुते लभ्यो न
 मे भक्तः प्रणश्यति । इति तद्वचनाच्चापि ततः सा दृढता

१ दस्यविक्रान् श्रमद्भागवते । २ सस्यविक्रान् श्रमद्भागवते । ३ आत्मनिवेदनविक्रान्
 श्रीमन्मन्त्रदयानन्दम् । अत एव 'कुटिहेतुप्रवृत्तिराविगद्वैरवघातवत्' । इति भक्तिदर्श-
 नम् । ४ श्रीश्रीमन्मन्त्रे आरामशाक्यम् ।

गतां ॥ ६४ ॥ भावमुत्पादयेत्कांचित्प्रसादेन भूयसा । तदा
 रागात्मिका नात्रा कथ्यते भक्तिकोविदेः ॥ ६५ ॥ निगमकल्प-
 तरोर्गलितं फलं शुकमुखादमृतद्रवसंयुतम् । पिवत भागवतं
 रसमालयं मुहुरहो रसिका भुवि भावुकाः ॥ ६६ ॥ संसारसिन्धु-
 मतिदुस्तरमुत्तितीर्थोर्नान्यः प्लवो भगवतः पुरुषोत्तमस्य । लीला-
 कथारसनियेषणमन्तरेण पुंसो भवेद्विविधदुःसद्वार्दितस्य ॥ ६७ ॥
 उत्कर्षजविशेषैः स भावोऽप्यष्टविधो मतः । आदौ भावस्ततः
 प्रेमा प्रणयः स्नेह एव च ॥ ६८ ॥ रागो मानोऽनुरागश्च महा-
 भावस्तथाष्टमः । विस्तरस्तु यथा शास्त्रं द्रष्टव्यो रसभावुकेः ॥
 ॥ ६९ ॥ उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति प्रेम्ण्यखंडरसत्त्वतः । सर्वे र-
 साश्च भावाश्च तरंगा इव वोरिवो ॥ ७० ॥ एवमेकात्मकेऽनेते
 नित्ये ब्रह्ममये सुखे । स्वयं भावे भक्तिरसे भेदां द्वादश कीर्ति-

१ "यदेवैव आत्मा वृणुते तेन स्वप्नस्थप आत्मा विवृणुते तन् स्वप्नं" इति श्रुते । "तत
 प्रेम तथासत्तिर्व्यसन च यदा भवेत् । बीज तदुच्यते शास्त्रे दृढ यत्रापि नश्यति ॥ स्नेहा
 श्रगविनाश स्यादात्मक्या स्याद्गृहाराचि । यदा श्यद्द्वयसन वृणुते कृताः स्यात्तदेव हि" ॥
 इति श्रीमद्भक्तिसूत्रम् । नारदस्य " दायिताऽभिलाषाचरता तद्विस्मरणे परमव्याकुलता"
 इति नारदसूत्रम् च । २ श्रीमद्भक्तिसूत्रेण भावोऽस्मिन्मृतामिधादिषु न रा बोपदेवकृतमुत्पाद-
 हरिलीलादिप्रयोगे तथा भक्तिर्मात्राभिक्तिस्तथायनकृत्वा मृतमहागणेशादिषु च विस्तरा द्रष्टव्य ।
 ३ अत एव " द्रेपप्रतिपक्षभावाद्भक्तिसूत्रेण गण " इति भक्तिसूत्रम् । "भावप्रधानमाख्या-
 तम्" इति च निरुक्तम् । तत्र आख्यात वेदेव्य ब्रह्मभावप्रधानमित्यपि महापिममत भवति ।
 ४ अत एव "रसो वै म " "रम शोवाय लब्धानन्दी भवति" इति च श्रीतिलक-
 श्रुतिः । "किं रसान विनाहो तद्भजनम् रमनि भजन्ति तस्य पुना रमनम्" इति श्रीतान्त्रि-
 नीयश्रुतिः । मल्लिनाम्नादप्रकारधर्माभिर्भक्तिस्मायने सविस्तरं वर्णित इति । "जन्माद्यस्य
 यतोऽनवयत्" इत्यत्र परमहंसप्रियं श्रुत्यया श्रीमत्परमहंसपरिमात्रमात्राचरणैवैवैश्रीमधुसूदन-
 संस्वतीपुत्रयादास्तदनुसारेण दशोऽस्मिन्विशिष्टमतिरसायनस्यादिमपय मूनभूत् "नवरस-
 मितित वा केवल वा पुमर्थ परममिह सुकुन्दे भक्तियोग वदन्ति" इत्यादि । तत्र पुमर्थ पर
 श्रेयस्यार्थः । तथा च नि श्रेयस्यापि परब्रह्मण सच्चिदानन्दा इव नवरससाविनावरूपाः
 स्वरूपविशेष पुमर्थ इति श्रेयमेव तम् । "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रुयते स्वामिनि श्री ज्ञा-
 नवत्किया च । परेश्वरस्यगणध जानमा नपरात्म" इत्यादि स्वरूपश्रुते ।

ताः ॥ ७१ ॥ ईशात्मकास्तत्कृपया भावुकात्मान ईरिताः । दि-
 इमात्रमत्र तन्नाम निर्देशादि उदीर्यते ॥ ७२ ॥ शान्तिर्दास्यं च
 सरल्य च वात्सल्यं रतिरेव च । पंचैव मुख्या गौणास्तु वीरः क-
 रुण एव च ॥ ७३ ॥ अद्भुतो हाससज्ञश्च भयानक इति स्मृतः ।
 बीभत्सश्च तथा रौद्रः संप्रतेऽपि रसाः शुभाः ॥ ७४ ॥ शृगार-
 वीरकरणाऽद्भुतहास्यभयानकाः । बीभत्सरौद्रौ च रसाः शान्तो
 वत्सल एव च । एवं के चिद्वर्णयति दश भेदान्सुमगलान् ॥ ७५ ॥
 शृगारी राधिकाया मस्त्रिषु सकरुणः क्ष्वेडदग्धेष्ववाहैर्वीभत्सी
 तस्य गर्भे व्रजकुलतनयाचैलचौर्ये प्रहासी । वीरी दैत्येषु राद्री
 कुपितवति तुरासांहि ह्य्यगवीनस्तेये भीमान् विचित्री निजम-
 हसि शमीदामबन्धे स जीयात् ॥ ७६ ॥ मंडानामशनिर्नृणा न-
 रवरः स्त्रीणा स्मरो भूर्तिमान् गोपाना स्वजनोऽसता क्षितिभुजा
 शास्ता स्वपित्रो शिशुः । मृत्युर्भोजपतेर्विराडविदुषा तत्त्व पर
 योगिना वृष्णीना परदेवतेति विदितो रङ्ग गतः साग्रजः ॥ ७७ ॥
 श्रीमत्सनत्कुमाराद्याः शातब्रह्मरसात्मकाः । हनूमदुद्धवाचास्तु
 दास्यास्वादपरा मताः ॥ ७८ ॥ गोपबालाः सुद्रामाचास्तत्सल्या-
 नदभागिनः । यशोदानदगोपाचास्तहात्सल्याऽभिमानिनः ॥ ७९ ॥
 भैष्मीराधादिरूपेषु शृगारः परमोज्ज्वलः । भीष्मो वीरे दशरथः
 करुणे स्थितिमाप्तवान् ॥ ८० ॥ बल्यर्जुनयशोदाना विश्वरूपस्य
 दर्शने । अत्यद्भुतरसास्वादः कृष्णानुग्रहतोभवेत् ॥ ८१ ॥ गो-
 पालबाला हासस्य श्रीद्रामोद्धनादिषु । एवमन्यत्र भीत्यादि

१ श्रीभागवतान्वाद्य नियमैर्मितिकम्पन द्विधा तत्र नियन्त्रितास्वप्रवृत्ता नैर्मितिकाश्च प्र-
 कटा ये पाथ्य-मराज्यधिकारिणो भावकृपापात्रास्ते तु चिदानन्दमयाप्रकटलानो जिन्य
 मेरु दश-० वर्षान तत्रश्च प्रकटनीलपामव स्वस्वायानामावर्मावतिरामादी लप्रकटलान्या
 मिति तदुक्त । जम् कम् च मे दिव्यमव यो वति तत्रत । मुद्येऽय नाभिजनात् लका
 मामजम्बव्य इत र'तायां जयति जनानवाम इत्यादश्रीभागवत तदन्तरालानयव
 भावुक जनमवधामिति ।

त्रितयेपि विचिंत्यताम् ॥ ८२ ॥ गोप्यः कामाद्भयात्कंसो द्वे-
पाञ्चेयादयो नृपाः । संबन्धाद्दृष्णयः स्नेहात्पार्था भक्त्या मुनी-
श्वराः ॥ ८३ ॥ ब्रह्माद्वैतज्ञानिनस्तु शांतास्वादपरायणाः । द्वैता
दास्यं सख्यमपि विशिष्टाद्वैतिनः परम् ॥ ८४ ॥ शृद्धाद्वैतास्तु
वात्सल्यं द्वैताद्वैता रतिं तथा । भजंत्येते ब्रह्मविदः कृतकृत्या
भवन्त्यमी ॥ ८५ ॥ तस्मात्केनाप्युपायेन मनः कृष्णे निवेशये-
त् । निविष्टं भावनापाकान्महाभावो यदा भवेत् ॥ ८६ ॥ कीट-
पेशस्कृतोर्न्यायात्तदा तत्साम्यतामियात् । जीवन्मुक्तो गुणातीतः
स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ८७ ॥ भक्तिः परेशानुभवो विरक्तिरन्यत्र
चैव त्रिक एक कालः । प्रपद्यमानस्य यथाऽश्रतः स्युस्तुष्टिः
पुष्टिः क्षुद्रपायोऽनुवासम् ॥ ८८ ॥ तस्यैवाहं ममेवासौ स एवा-
हमिति त्रिधा । भगवद्रसरूपं स्यात्पूर्वोक्तान्यासपाकतः ॥ ८९ ॥
त्रिष्वंतिमं च यद्रूपं स एवाहमिति स्फुटम् । अपरोक्षदृशिर्ज्ञानी
एकभक्तिः स उच्यते ॥ ९० ॥ सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमा-

१ तथा च पचन्वपि सप्रदायेषु परमार्थतो विरोधाभावेन सर्वथा वैदिकत्वेनेक्यमस्तीति
स्वस्वाचार्योक्तिसम्प्रदायानुरोधेन स्वहितससाधने तीत्र यत् कुर्वतु मात्सर्यं त्यजतु सौहार्दं
भजतिवति सर्वे मगलम् । २ अत एव "शो गुणमाहात्म्यामक्तिरूपासात्पूजाभक्तिस्मरणाय
क्तिदास्यामसि मख्यमक्ति कक्षात्मसिवा सन्याससि आमनिवेदनागसि त मवतामक्तिपरमविर
हामक्तिरूपा एकधर्ष्येऽदशधा भवति" । इति श्रीनारदसूत्रम् । 'तत्परिशुद्धिश्च गम्या
लोकुराणिभ्यः । मग्मलबहुमानप्रतिद्विहेतारविचिकित्सासामहिमखयातितदर्थप्राणहथानतदी-
यता समतटावा प्रतिकुल्यादीनि च स्मरणेभ्यो बाहुल्यात्" इति भक्तिदर्शनम् ।
३ श्रीनानुष्यपादपरमहमपरिनाजकानागमिभूमूदनमरुतरतीभगनुपादीयभक्तिगतायने । अत
एव "तव वय स्म" इति ऐतरेयब्रुते तथा 'सन्वपि भेदापममे नाथ तवाऽह न मामकीन-
स्वम्" इयादिश्रीमच्छंकरभगवत्पादा । द्वितीये ममेवान्वावित्यत्र सर्वरसेषु तत्रापि स्फुट वा-
त्सल्यादिषु म्बोयमवचन । तृतीये 'सएवाहमित्यत्र सोहमस्मि स एवाहमस्मि" इति श्रुति "हृ-
ण्णोऽह पशत गतिं लम्नि नामिनि तमना" इति श्रीरामे ब्रजदेव्युक्तिर्विरहे भवुरपुराहमिति
भावनशालेति श्रीजयदेवश्च । ४ अत एव "सा परानुरक्तिरीश्वरे" इति भक्तिदर्शनम् ।
"शो ना तस्मि परमप्रेमरूपा" "शो मक्ता एकागिनो मुख्या" इति श्रीनारदसूत्रम् ।
"सेनात्मवो गतिर्यप्रत्यभिज्ञानम्" । इति भक्तिदर्शनम् ।

त्मनः । भूतानि भगवत्यात्मन्नेष भागवतोत्तमः ॥९१॥ न पा-
 रमेष्ट्यं न महेन्द्रधिष्यं न सार्वभौमं न रसाधिपत्यम् । न योग-
 सिद्धीरपुनर्भवं वा तदर्पितात्मेच्छति तद्विनांन्यत् ॥ ९२ ॥ वि-
 सृजति हृदयं न यस्य साक्षाद्द्वाररवशाभिहितोऽप्यघोषनाशः ।
 प्रणयशालया धृतांघ्रिपद्मः स भवति भागवतप्रधान उक्तः ॥९३॥
 त्रिभुवनविभवहेतवेऽप्यकुण्ठस्मृतिरजितात्मसुरादिभिर्विमृग्यात् ।
 न चलति भगवत्पदारविंदाल्लवनिमिपार्धमापि यः स वेष्णवाद्यः
 ॥ ९४ ॥ स भक्तः सर्वदा देवि यथा प्रार्थयते हरिं । तथा शृणु
 परं वाच्यं तस्य विश्वसुखावहम् ॥ ९५ ॥ नैवोद्विजे पर दुस्त्ययवे-
 तरण्यास्त्वद्दीर्यगायनमहामृतमग्नचित्तः । शोचे ततो विमुसचेतस
 इंद्रियार्थमायामुन्वाप भरसुहृहतो विमृढान् ॥ ९६ ॥ प्रायेण दे-
 वपुनयः स्वविमुक्तिकामा मौनं चरंति विजने न परार्थनिष्ठाः ।
 नेतान् विहाय कृपणान् विमुसुक्षरेको नान्यं त्वदस्य शरणं भ्र-
 मतोऽनुपश्ये ॥ ९७ ॥ मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः ।
 सुदुर्लभः प्रज्ञातात्मा कौटिन्वपि सदा प्रिये ॥ ९८ ॥ त्वयापि
 सततं देवि भक्त्या सेव्यः सुहृत्सतां । स हि मावा पिता चैव कृ-
 त्सस्य जगतो गुरुः ॥ ९९ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसहिताया भाक्तियोगवर्णनं नाम सप्तदशोऽध्याय ॥

१ अत एव । "भाक्तेक्यसार्ष्टिमामप्यमक्यैक्यमप्युत् । दीयमानं न गृह्णति विना
 मसेवन जना " ॥ इति श्रीभगवद्गीतायाम् । "नार्वर्भौम पारमेष्ठ्यं शाकं चिन्त्य तथैव च ।
 रसाधिपत्यं योगीन्द्रं न वाञ्छति हरेर्नैव ॥ हरिण्य दीयमानं वा साङ्गोक्त्वा यद्वेभ्रर ।
 न गृह्णति कदाचित्ते सत्सग्नदनिर्वृता ॥ मर्मेष्ट्यं ते न वाञ्छन्ति भगवद्विरहानुरा ।
 मन्निहृष्टे न तप्रेम यथा दूरतरे भवेत् ॥ साङ्ग्य दीयमानं वा समनन्वमिमानित ।
 नैरपेक्ष्याम वाञ्छन्ति भक्तास्तोसेवनोमुक्ता । एकत्र चापि वैतन्यं न वाञ्छन्ति कदा च न ।
 एव वेताहे दसत्र च स्वामिन्व परस्य च ॥ इति श्रीगर्गसाहितायाम् । २ त्रिगुण
 जन्काहकारप्यनं परमीशद ततोऽर्कमेव च जवाधिकार । ईशक्षान एव पूर्णं सत्
 जवस्य सहजमल्प स्वावियमाणस्तपकप्येष्ट्यं सर्वदा तत्कव्यणमेव करोति । जीव-

अष्टादशोऽध्यायः ॥

समाधिवर्णनम् ॥

॥ श्रीश्रीमधुसूदन उवाच ॥ समाधिमधुना वक्ष्ये भवपाशवि-
नाशनम् । अनाद्यव्याबद्धस्य यथावच्छ्रोतुमर्हसि ॥ १ ॥ आ-
रुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव शमः
कारणमुच्यते ॥ २ ॥ यथा दीपो निवातस्थो नैगते सोपमा स्मृता ।
योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥ ३ ॥ उद्धरेदात्मना-
त्मानं नात्मानमवसादयेत् । आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरा-
त्मनः ॥ ४ ॥ शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया । आत्मसं-

—थाहातरम्करिणापिहितस्वाराभ्योऽपूर्णं सन्न तमाश विस्मृत्यान्ववपकारादिपर स्वीयाक-
ल्याणमाभजते । यादे स्वसखा भगवानेव वृषयनि तदाऽहप्रत्ययतिरस्करिष्या पर पार प्रका
शमाभानमाश पश्यन्ध्यात्मकाष्ठस्त प्रत्यन्यजावमुमक्षापर सत्रेव प्रार्थयते स्वीय कल्याण
चेच्छति । यथा श्रीशंकरभगवत । “अविनयमपनय विष्णो दमय मन शमय विषयमृगतृ
ष्णाम् । भूतदया विस्तानय ताव्य ससारमागम ॥ इत्यादिपदपीस्तोत्रम् । यथा
वा ‘ सर्वेन मुनिन सन्तु सर्वे सतु निगमया । सर्व भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद्दुःखमाप्नुया
त् ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविन्द उत्तिष्ठ गरुडध्वज । उत्तिष्ठ कमलाकांत धैर्येक्ये मङ्गल वरु ॥
न रोक्ष्यति मा योगो न साल्य धर्म एव च । न स्त्राय्यायस्तपरस्यागो नैष्ट्यूर्ति न दक्षिणा ॥
प्रतापि यज्ञच्छन्दानि तीर्थानि नियमा यमा । यथावरुध्ये सत्सङ्ग सर्वसङ्गापहो हि माम् ॥
मन्मद्देन हि दैतेया यातुधाना मृगा स्वगा । गन्धर्वसिंरस्तो नागा सिद्धाधारणमुष्का ॥
विद्याधरा मनुचेपु वीर्या इष्टा स्त्रियोऽत्तज । रजस्तम प्रहृतयस्तस्मिन्स्तिमन्धुषेऽ
नघ ॥ बहवो मपद् प्राप्तास्त्राशत्रायाधवाइय । वृषपशो बलिर्बाणो भयश्चाथ विभीषण ॥
सुम्रीषो हनुमात्सो गजो गुत्रो वणिङ्कपथ । व्यात्र कुञ्जा व्रजे गोवीरो यज्ञपत्न्यस्तथा परे ॥
ते नार्थतद्भुतिगणा नोपासितमहत्तमा । भवतातमनेभम सरसङ्गा मामुपागता ॥ केरुत्नेन
हि भोभेन गोदो गावो नगा मृगा । येनै मूढधिये नागा मिद्धा मामधुरब्जजमा ॥ य न
योगेन साधयेन हानप्रततपीऽध्वरे । न्यारयास्वाध्यायमन्वाभि प्राप्नुयाचिन्वानपि इत्यादिपर
महन्निवचने सर्वोपय भक्तियोगो भागवतयगमाच्य इति परम नवम् ।

स्यं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिंतयेत् ॥ ५ ॥ तं विद्याः स्व-
 संयोगवियोगं योगसंज्ञितम् । स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनि-
 विण्णचेतसा ॥ ६ ॥ संकल्पप्रभवान्कामास्त्यक्त्वा सर्वानशेष-
 तः । मनसेवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समंततः ॥ ७ ॥ प्रशांत-
 मनस ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् । उपैति शांतरजसं ब्रह्मभूतम-
 कल्मषम् ॥ ८ ॥ युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः । सु-
 खेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यंतं सुखमश्नुते ॥ ९ ॥ यत्रोपरमते चित्तं नि-
 रुद्धं योगसेवया । यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥
 ॥ १० ॥ सुखमात्यंतिकं यच्चद्द्विग्राह्यमतीन्द्रियम् । वेत्ति यत्र न
 चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ ११ ॥ य लब्ध्वा चाऽपरं लाभं
 मन्यते नाधिकं ततः । यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुण्णापि वि-
 चाल्यते ॥ १२ ॥ सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । ई-
 क्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ १३ ॥ परं ज्ञान परं
 साख्य परं कर्म विसर्गता । परा भक्तिः समाधिश्च योगपर्य्याय-
 वाचकाः ॥ १४ ॥ ज्ञायते विश्वमखिलं तत्त्वं श्रीपरमात्मनः ।
 साक्षात्कारेण योगेन परं ज्ञानं तदुच्यते ॥ १५ ॥ साख्येन सर्व-
 तत्वानि परं तत्वमसंख्यया । योगेन साक्षात्त्रियते तत्साख्यं वै
 परं स्मृतम् ॥ १६ ॥ गर्हितं चापि योगार्थं कृष्णप्रीत्यै च कर्म
 यत् । अकामं चापि वेदोक्तं नेष्कर्म्यं तत्प्रचक्षते ॥ १७ ॥ वासु-
 देवात्मकं विश्वं साक्षात्कारेण विंदति । यद्ब्रह्मभान्न परो लाभः
 तद्देवायं परं स्मृतम् ॥ १८ ॥ सेवया ज्ञानयोगाभ्यां यया सा-
 क्षाज्जनार्दनः ॥ त्रियते सा परा भक्तिः सत्प्रेमाल्हादिनी मता ॥
 ॥ १९ ॥ सतत्वो युज्यते जीवः समार्थो परमात्मनि । संयोगो
 योगिनां श्रेष्ठो वियोगो वै यदैन्यथा ॥ २० ॥ समाधिः समता-
 वस्था जीशतमपरमात्मनोः । ब्रह्मण्येव स्थितिर्वा सा समाधिः

प्रत्यगात्मनोः ॥ २१ ॥ ध्यायेद्यथा यथात्मानं तत्समाधिस्तथा
 तथा । ध्यात्वैवात्मनि संस्थाप्य नाऽन्यथात्मा वशो भवेत् ॥
 ॥ २२ ॥ एवमेव हि सर्वत्र यत्प्रसक्तस्तु यो नरः । तथात्मा
 सोऽपि तत्रैव समाधिं समवाप्नुयात् ॥ २३ ॥ अभिन्नता यथा
 गच्छेन्नयम्बु जलधिस्थितम् । तथात्माऽभिन्न एवात्र समाधिं
 समवाप्नुयात् ॥ २४ ॥ एतदुक्तं भवत्यत्र देवि ब्रह्मविदाम्बरे ।
 कर्मैव विधिवत्कुर्वन्कामसंकल्पवर्जितम् ॥ २५ ॥ वेदान्तेष्वपि
 शास्त्रेषु मुशिक्षितमनास्तथा । गुरुणा चोपदिष्टार्थं युक्तयोपेतं वरा-
 नने ॥ २६ ॥ विद्वद्भिः सर्वशान्त्र्यैर्विचार्य्य च पुनः पुनः ।
 निश्चितार्थेषु तस्मिंस्तु मुशिक्षितमनाः सदा ॥ २७ ॥ योगमेवाऽ-
 म्यसेन्नित्यं जीवात्मपरमात्मनोः । ततस्त्वाम्यन्तरेष्विद्वैर्बहिर्वा
 कालसूचकैः ॥ २८ ॥ विनिश्चित्यात्मनः कालमन्धैर्वा परमार्थ-
 वित् । निर्भयः सुप्रसन्नात्मा भूत्वा तु विजितेन्द्रियः ॥ २९ ॥
 स्वकर्मनिरतः क्षान्तः सर्वभूतहिते रतः । प्रदाय विद्या पु-
 त्रस्य मन्त्रं च विधिपूर्वकम् ॥ ३० ॥ संस्कारानात्मनः सर्वान्-
 नुपदिश्य तथाऽनघे । पुण्यक्षेत्रे शुचौ देशे विद्वद्भिश्च समावृते
 ॥ ३१ ॥ भूमौ कुशान् समास्तीर्य्य कृष्णाजिनमयाऽपि वा । त-
 स्मिन् सुवह्णपर्यङ्को मन्त्रैर्वह्णकलेवरः ॥ ३२ ॥ आसने नाऽन्य-

१ अथ एव तदेवाऽभाषनिर्भयं स्वरूपशूयामिव समाधि । 'तदा इष्टं स्वल्पैव
 स्थानम् । इत्यादि श्रीमत्पुत्रपादमगवत्पतञ्जलियोगदर्शने । 'समाधिनिर्गतमलस्य
 चतम' । इत्यदि म० श्रुति । 'समाधिरचनेऽभय' । इत्यादि म० श्रुति ।
 २ सुवह्णपर्यङ्कं सुवह्णजानुकं । 'अन्तरङ्गसमुद्रस्य रोषे वेलायतेऽपि वा । ब्रह्मप्रणव
 सद्प्रणवो योनिर्मयामक ॥ मनस्तत्र लय याति तद्विष्णो परम पदम् । तावदाकाशस
 क्तो यावच्छब्द प्रवर्तते ॥ नि शब्द तत्पर तत्र परमात्मा समीपते । नादो यावन्मनस्तः
 वस्राहोतेऽपि मनो मनी । मशब्दश्चाक्षरे क्षीणे नि शब्द परम पदम् । सदा नादानुमधानात्
 क्षीणता यामना तु या । निरङ्गते विनीयते मनोवायु न सशय । नादकोटिसद्व्याणि विदुको
 दिशतानि च ॥ मर्त्त तत्र लय याति ब्रह्मप्रणवनादके । सर्वावस्थाविनिर्मित सर्वचिन्ताधि
 वाजत ॥ मृतवत्सिद्धने योगी स मुक्तो नात्र सशय ।' इत्यादि नादविल्लुश्रुति ।

धीरास्ते प्राङ्मुखो वाऽप्युदङ्मुखः । नवद्वाराणि संयम्य देव्य-
स्मिन् ब्रह्मणः पुरे ॥ ३३ ॥ उन्निद्रहृदयाम्भोजे प्राणायामैः प्र-
बोधिते । व्योम्नि तस्मिन् प्रभारूपेऽप्यन्तरे सर्वकारणे ॥ ३४ ॥
मनोवृत्तिं सुसंयम्य परमात्मनि पण्डितः । मूर्ध्यादायात्मनः
प्राणं भ्रुवोर्मध्ये तदानये ॥ ३५ ॥ कारणे परमानन्दे स्थिते
वायुं विधारयन् । ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् सुसमाहितः ॥
॥ ३६ ॥ शरीरं संत्यजेद्विद्वाननेन विधिना द्विजः । समाधावम्य-
सेत्तत्वं ययोगेनात्मदर्शनम् ॥ ३७ ॥ तदेव संस्मरेद्योगीत्यजन्त्वं
तत्कलेवरम् । तं तमेवेत्यसौ भवामिति यद्भ्रूगवद्वचः ॥ ३८ ॥
त्वञ्चैव योगमास्थाय ध्यायन्त्यात्मानमात्मनि । स्वकर्मनिरता
शान्ता त्यजान्ते देहमात्मनः ॥ ३९ ॥ ज्ञानेनेव सहेतेन नित्य-
कर्माणि कुर्वतः । निवृत्तफलसङ्गस्य मुक्तिर्देवि करे स्थिता ॥
॥ ४० ॥ सामान्यतो मया देवि वर्णितं मतिमदरे । समाधितत्त्वं
रूपं ते योगानां चरमं फलम् ॥ ४१ ॥ तथा समाधिसिद्ध्याऽन्ते

१ निर्विकल्पमाधिभावप्राप्तस्य योगिनो जीवमुक्तस्य पक्षे जीवनं माया वा तुन्यमेव प्रतिभानि । तथापि ततो विकृष्टाधिकारिणा सविकल्पमाधिभूता योगिनामेवोपकारार्थमेव मुक्तिदयने । साधकस्वामि-पश्य द्वि देहत्यागो विशिष्टपरिवृत पादको भवति । अतस्त्वं स्थान मदस्तिगमकरो हृदयेऽसमूहे नियतमेव ज्ञातव्य ॥ अथ साधनोपदेश श्रीमत्पुत्र पादयोगीकलचुडामणिमहर्षिपातवल्कयसकथित । अत्रैव बोध्यम् । प्रशमनीया मृत्युहि द्वि-विशेषः । योगेन तथा धर्मपुरोधेन । भगवतो जगद्गुरुस्य चन्द्रार्धनीपतिनामके ज्ञाने स्त । अथा प्राज्ञानेनोक्ता क्षात्रतेजोरूपाऽपरा । पूर्व्या विश्व वर्धये वा योगेन प्राकृत देह त्यक्त्वा स्वस्वरूपावामिति । पर्या विश्व पालयित्वा धर्मसुद्धाम् दे योगेन लम्पटावे धारानार्थं देह त्यक्त्वा सूर्यमण्डलात्प्राप्त्य स्वर्गप्राप्तिं तत्र स्वरूपावामिति । अन्यरूपेण तु मृत्युं परान्तरिधा मृत्युरिव मन्यव्याणामपीति स प्राज्ञेन परिहृत्य एव । तत्तु श्रीभगवते 'स्मिन् सुखं चामन माश्रितो यतिर्विदा जिह्वानुभिर्मम लोक । वा ७ च देसी च मनो न मज्जयेत्प्राण निद-उत्तम मया जितासु " इत्यादिन योगमर्गेण देहत्याग । "योगेनाते तन्-यज्ञा ॥ स्वर्गमप्य वष्ये" इति कान्दिनाम् । "स्वर्गद्वारमपावत ॥ सुखिन क्षत्रिया" पार्थे लभते युद्धमीदृशम् ॥ धर्मोऽहं युद्धान्त्रैयोन्त्यत्रियस्य न विद्यते" इति च श्रीभगवन्ते । श्रीद्वाराकृपादिब्राह्मणा अपि तथा सुखं बाळतीति नान्यथा मतव्यमिति ।

शरीरं त्यजतां नृणां । मोक्षलभप्रकारश्च संक्षेपेणोक्तवानहम् ॥
 ॥ ४२ ॥ अधुना तव कल्याणं चिकीर्षुश्चिरजीविनि । विस्तरेण
 वदिष्यामि समाधेस्तत्त्वमुत्तमम् ॥ ४३ ॥ योगिना परमाराध्यो
 योगशास्त्रप्रवर्तकः । समाधितत्त्वमेवं वे व्याचकार पतञ्जलिः ॥ ४४ ॥
 सम्प्रज्ञातस्तथाऽसम्प्रज्ञातो ह्यौ भवतः प्रिये । समाधेर्योगसंसिद्धे-
 र्भेदौ योगिसमाहृतौ ॥ ४५ ॥ सम्प्रज्ञातस्वरूपेण साधवो वै स-
 माधिना । सारूप्यादिप्रदं मोक्षं सम्प्राप्नोति महाफलम् ॥ ४६ ॥
 असम्प्रज्ञातरूपेण परोत्कृष्टसमाधिना । ब्रह्मैकैवल्यरूपं च परमं
 लभते फलम् ॥ ४७ ॥ महाभावप्रकाशेन मन्त्रयोगविधानतः ।
 समाधिः साधकानां यो जायते साधनप्रिये ॥ ४८ ॥ यश्च प्रा-
 णनिरोधेन हृदशास्त्रनिरूपितः । समाधिर्जायते सम्यक् साध-
 नानां महत्फलम् ॥ ४९ ॥ यश्चस्यादनुसन्धानान्नादस्य ज्योतिष-
 स्तथा । समाधिर्ययोगेन जायते मनसो लयात् ॥ ५० ॥ त्रय-
 श्चेते मयोक्तास्ते सम्प्रज्ञाताः समाधयः । योगत्रयस्य योगज्ञे फ-
 लरूपाः प्रकीर्तिताः ॥ ५१ ॥ ज्ञाने तु पूर्णता प्राप्ते ब्रह्मसद्भा-
 वमेत्य वै । राजयोगेन युक्तानां समाधिर्यो भवेत्पुनः ॥ ५२ ॥ स हि
 सर्वसमाधीना श्रेष्ठः प्रैष्ठश्च सर्वथा । पुरुषार्थः स एवात्र परमो
 मोहपारकृत् ॥ ५३ ॥ असम्प्रज्ञातरूपोऽसौ समाधिर्जायते यदा ।
 ब्रह्मैकैवल्यमेवैतत्साधकानां परं धन ॥ ५४ ॥ स एवापास्यभाव-
 श्चोपासनानां परोत्तमम् । सीमा च सा परा सर्वयोगानां सा-

१ सम्प्रज्ञातसमाधयवस्थायां पूर्णोऽपि किमप्ये कोपि मन्त्र-घोऽवशिष्येत । अतस्तदवस्थया
 मूलो सति साधन परमेष्ठिमात्मैक्यमात्माद्यादिकमेव कममुक्तिपदं भ्रमने, ततश्च तस्य
 पुनर्वधनसमाधाना विद्यत एव । अतो हि निर्विकल्पकसाधिरैव परमोत्तमविषयश्च सर्वमथ
 रहितश्च भवति ॥ अत एव 'सम्प्रज्ञानसमाधि असम्प्रज्ञातनामय समाधि इत्यादि सु०
 भूति । २ अत एव 'आत्मसत्त्व तदा ज्ञानम्' इत्युक्त्वा । 'अस्पर्शयोगो व नाम हृदसो
 सर्वयोगीभे । योगिनो विन्यति ह्यस्मादनये मयदर्शिन ॥ अलिङ्गनमात्मास निपन श्रद्ध
 तत्तदा । मुषज्ञात सष्टय्योति समाधिरधनोऽभय ॥' इत्यादि श्रुति । ३ 'पुरपाप
 शून्यानां शृगाना प्रतिप्रसन्न वैषम्य स्वरूपप्रतिष्ठा वा विष्यति' इति योगदर्शनम् ।

धनस्य च ॥ ५५ ॥ सरित्पतो निविष्टाम्बु यथाऽभिन्नं लयं त्वि-
यात् । तथाऽभिन्नं मनस्तत्र समधिं समेवाप्रयात् ॥५६॥ नाहं
देहो न च प्राणो नेन्द्रियाणि तथैव च । न मनोऽहं न बुद्धिश्च
नेव चित्तमहंकृतिः ॥ ५७ ॥ नाहं पृथ्वी न सलिलं न च वह्निर्न
चानिलः । न चाऽकाशो न शब्दश्च न च स्पर्शस्तथा रसः ॥
॥ ५८ ॥ नाहं गन्धो न रूपं च न मायाऽहं न संसृतिः । सदा
साक्षिस्वरूपत्वाच्छिव एवास्मि केवलः ॥ ५९ ॥ इति धीर्या मु-
निश्रेष्ठ सा समाधिर्निहोच्यते ॥ ६० ॥ सलिले सैन्धवं यद्वत्साम्यं
भजति योगतः । तथात्ममनसोरेक्य समाधिर्गभिधीयते ॥ ६१ ॥
निर्विकारतया वृत्त्या प्रह्लाकारतया पुनः । वृत्तिविस्मरणं
सम्यक् समाधिर्ज्ञानसङ्गकः ॥ ६२ ॥ ऊर्ध्वपूर्णमधः पूर्णं मध्यपूर्णं
तदात्मकम् । सर्वपूर्णं सं आत्मेति समाधिस्थस्य लक्षणम् ॥६३॥
इति श्रीश्रीमधुसूदनसहिताया समाधिर्णन नाम अष्टादशोऽध्यायः ।

ऊनर्विशोऽध्यायः ।

वैराग्याऽभ्यासमाहात्म्यवर्णनम् ।

देव्युवाच ॥ कृपया ते कृपासिन्धो प्राणनाथ श्रुतं मया । स-
दाचारादिधर्माणा वर्णनं लोकमोचनम् ॥ १ ॥ श्रुताश्च देवपू-
जाना भेदा विविधरूपगाः । अष्टाङ्गाना च योगाना पूर्णं विव-
रणं श्रुतम् ॥ २ ॥ श्रुत्वा च परमानन्दो भवतः कृपया मया ।
अनुभूतः पुनः प्रष्टु प्रणोदयति मा भृशम् ॥ ३ ॥ को वा मि-

१ अत्र एव 'समाधि' सविन्यासि परज वैक्यतामिति । इत्यादि श्रामपुन्यपादक
ण्ड्रीपायनवेदव्यास । २ इति श्रीमूलमहितायाम् । ३ इति श्रीमन्युव्यास महर्षिर्विशिष्ट ।
४ इति श्रीमत्सुन्दरपाद महर्षिर्विशिष्टात् । ५ इति श्रीमत्सुन्दरपाद भागवत् वेदव्यासम् ।

योऽस्ति सम्बन्धो धर्माणा बहुरूपिणां । आचारादिसमाध्यन्त-
 नानाभेदरूपां विभो ॥ ४ ॥ किं वाऽवश्यं च कर्तव्यं साधकैः
 सिद्धिवाञ्छकैः । देवं वा वस्तु किं नाम यद्बहु श्रूयते भुवि ॥ ५ ॥
 उपदेशं तवैतेषु विषयेषु सुधोषमम् । श्रुत्वानुष्ठाय तद्रूपं स्यामहं
 सार्थजीविना ॥ ६ ॥ श्रीश्रीमधुसूदन उवाच ॥ परितुष्टोऽस्मि ते
 भद्रे तव प्रश्नैश्च धीमति । अधुनेव प्रवक्ष्यामि यन्मा पृच्छसि
 सुव्रते ॥ ७ ॥ आचारादिसमाध्यन्तसाधनानां पतिव्रते । सर्वै-
 पामेक एवेह सम्बन्धः सम्प्रवर्त्तते ॥८॥ सदाचाराननुष्ठाय शास्त्रो-
 क्तान् सज्जनादृत्तान् । नरो नरस्त्वमन्येति ह्यन्यथा पशुरेव सः ॥९॥
 ततो वर्णाश्रमाणाञ्च धर्मान् नानाविधान् प्रिये । नित्यात्रैमित्ति-
 काश्चैव साधयन् संयतेन्द्रियः ॥ १० ॥ बुद्धिमापादयन्तुद्वां वि-
 षयेषु च सर्वतः । वैराग्यं भजते यर्हि साधकः सुसमाहितः
 ॥ ११ ॥ तदैव जायते चास्य शक्तिर्मुक्तिविधायिनी । उपास-
 नामनुष्ठानुमीश्वरस्य जगत्प्रभोः ॥ १२ ॥ यथैकेन पत्रेण ह-
 ढेनापि सुसन्धिना । न शक्नोति कदाचिद्दे समुद्रन्तुं विहङ्गमः
 ॥ १३ ॥ तथा वैराग्यवृद्ध्युत्थसाधनास्त्रसमुन्नतिम् । विना नैव
 विमोक्षस्य समुपायोऽस्ति कश्चन ॥ १४ ॥ साधनानि हि स-
 र्व्वाणि सन्ति यावन्ति शौखतः । उपासनास्वरूपाणि तानि स-
 र्व्वाणि सुव्रते ॥ १५ ॥ अङ्गानि यानि चाष्टौ हि साधनानां शु-
 चिव्रते । अष्टाङ्गयोगनात्रैव श्रूयन्ते तानि शास्त्रतः ॥ १६ ॥ वै-
 राग्यं साधको गत्वा परिहृत्य बहिर्जगत् । अन्तर्ज्ञानपरो भूत्वा

१ 'आजैव चानृशस्य च ह्रम इन्द्रियनिग्रह । सर्वसाधारण धमे चातुर्वर्ण्यं प्रकीर्णम् ।' इति
 स्मरणम् । २ भन एव 'अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते' इति भगवद्वाक्य श्री-
 भद्रगवद्गीतायाम् । ३ आपराधविशेषपर्यन्तेष्वध्यायेषु सहिताया अस्यां पाणना निश्चिन्ता
 एवोपदेशा उपासनाधिकारान्गता ज्ञातव्या । स्वोत्कर्षसाधनार्थं साधकैः श्रीभगवच्छरणाय
 सैर्यदेव कियाजान समनुष्ठीयते सर्वमेव तदनुष्ठान " कियायोग " इति साधनमित्युपासनेति
 च नाम्ना परिचीर्यते ॥

ह्यन्तःस्थो नावसीदति ॥ १७ ॥ साधनानां तयोक्तानां समभ्या-
 साच्छन्नैः शनैः । जनैरात्मपदं रम्यं गम्यते नात्र संशयः ॥१८॥
 अतो हे चैव पूर्वोक्तिं वाञ्छनीये सदानये । वैराग्यबुद्धेरुत्कर्षः
 साधनानाञ्च साधनम् ॥ १९ ॥ किं नामेदं बत सुखं येयं संसा-
 रसन्ततिः । जायते मृतये लोको त्रिपते जननाय च ॥ अ-
 स्थिराः सर्व एवेमे सचराचरचेष्टिताः ॥ २० ॥ आपदां पतयः
 पापा भावा विभ्रवभूमयः ॥ २१ ॥ अयःशलाकासदृशाः पर-
 स्परमसाङ्गिनः । क्षिप्यन्ते केवलं भावा मनःकल्पनया स्वया ॥
 ॥ २२ ॥ मनः समायत्तमिदं जगदाभोगि दृश्यते । मनश्चासदि-
 चाभाति केन स्म परिमोहिताः ॥ २३ ॥ कास्तादृशो यासु न
 सन्ति दोषाः कास्ता दिशो यासु न दुःखदाहः । कास्ताः प्रजा
 यासु न भङ्गुत्वम् कास्ताः क्रिया यासु न नाम माया ॥ २४ ॥
 असतेव वयं कष्टं विकृष्टा मूढबुद्धयः । मृगतृष्णाभ्रसा दूरे वने
 मुग्धमृगा इव ॥ २५ ॥ न केन चिच्च विक्रीता विक्रीता इव सं-
 स्थिताः । बत मूढा वयं सर्वे जनाः किमिव शान्त्रैरम् ॥ २६ ॥
 किमेतेषु प्रपञ्चेषु भोगा नाम सुदुर्भगाः । सुधैव हि वयं मो-
 हात्संस्थिता बहर्भावनाः ॥ २७ ॥ आ ज्ञातं बहुकालेन व्यर्थ-

१ अन एव "अभ्यासवैराग्यभ्या तमिरौष ।" इति श्रीमधुसूदनपादभगवन्परतञ्जलिये
 गदर्शने । २ 'रात्र्या रात्र्या व्यतीतायामाद्यत्पतर यदा । गाधोदके मन्थ इव सुख विदेन
 कस्तदा ॥ पु'पाणीव विचि वतमन्थत्र गतमानस । अनवाप्तेषु कामेषु मृत्युभ्येति मानव ॥
 श्व कार्यमद्य कुवात पूर्वोक्ते चापरान्हिक । न हि प्रताप्ते मृत्यु कृत वाऽस्य न वा कृत ॥
 अर्थव क्रुह यच्छेयो मा त्वा कालोऽन्यगा महान् । को हि जानति कस्याव मृत्युकालो भ-
 क्तिर्यति ॥ अहृन्नेव कार्येषु मृत्युर्वै सप्रकर्षेति युवैव धर्मशील स्यादनिमित्त हि जीवित ॥'
 इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि । ३ इति श्रीभित्तुज्यपादमहापद्माम्बिके । शशव इहजानमिच
 वि मूढा । ४ "यद्द कालतमनिष्ठरीमुक्य समनुवनेत् । ग्राम्यमाहारमादद्यादस्वाद्यपि हि
 यापन ॥ तद्वन्सारवांतारमनिष्ठन् श्रमन पर । यात्रार्थमयादाहार व्याधितो भेपज यथा ॥"
 श्रीमुक्य शगम् । "स्वदेहजानस्वसज्ञान् यद्देगा वृ मोम्यजेत् । स्वसज्ञानस्वकोस्तद्वस्तुन
 शान् वृ मोम्यजेत् ॥" इति शांतिपर्वणि ।

मेव वयं वने । मोहे निपतिता मुग्धाः श्वप्रे मुग्धा मृगा इव ॥
 ॥ २८ ॥ पर्णानि जीर्णानि यथा तरूणां समेत्य जन्माशु लघं
 प्रयांति । तथैव लोकाः स्वविवेकहीनाः समेत्य गच्छन्ति कु-
 तोऽप्यहोभिः ॥ २९ ॥ भारो विवेकिनः शास्त्रं भारो ज्ञानश्च
 रागिणः । अशान्तस्य मनो भारो भारोऽनात्मविदो वयुः ॥३०॥
 युज्यते वेष्टनं वायोराकाशस्य च सण्डनम् । ग्रथश्च तरङ्गा-
 णामास्या नायुषि युज्यते ॥ ३१ ॥ मनोरमा कर्षति चित्तवृत्तिं
 कदर्थसाध्या क्षणभङ्गुरा च । व्यालावलीगात्रविवृत्तदेहा श्वत्रोत्थि-
 ता पुष्पलतेव लक्ष्मीः ॥ ३२ ॥ ललनालानसंलीना देवि मान-
 वदन्तिनः । प्रबोधं नाधिगच्छन्ति दृष्टैरपि शमाङ्गुशैः ॥ ३३ ॥
 केशकज्जलधारिण्यो दुःस्पर्शा लोचनप्रियाः । दुष्कृताभिःशिखा
 नार्यो दहन्ति तृणवन्नरम् ॥ ३४ ॥ कामनाम्ना किरातेन विकी-
 र्णा मुग्धचेतसाम् । नार्यो नरविहङ्गानामङ्ग बंधनवायुराः ॥ ३५ ॥
 यस्य स्त्री तस्य भोगेच्छा निःस्त्रीकस्य क्व भोगभूः । स्त्रिय-
 स्त्यक्त्वा जगत्स्यक्तं जगत्स्यक्त्वा सुंसीभवेत् ॥ ३६ ॥ दूरं दूरभि-
 तो गत्वा समेत्य च पुनः पुनः । भ्रमत्याशु दिग्गन्तेषु तृष्णी-
 न्मत्ता तुरङ्गमी ॥ ३७ ॥ कुटिलां कोमलस्पर्शा विपवैषम्यशंसि-
 नी । दशत्यपि मनाक् स्पृष्टा तृष्णा कृष्णेव भोगिनी ॥ ३८ ॥
 न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्ण-
 वर्त्मैव भूय एवाभिवर्द्धते ॥ ३९ ॥ कामिन्येषा बहुमलवसा-
 मांसव्रीभस्त्रकाया चित्रं मोदं जनयति मनो मोहयन्ती जना-
 नाम् । चित्रं लोकास्ततवहुतरायासलभ्यं कदर्थं रक्षास्वेदात्कृ-

१ इति श्रीमद्भुज्यपादमहावंताम्बीकेः । २ " एतावदेताद्विज्ञानमेतदस्ति च गतिश्च ।
 तृष्णावद् जगत्सर्वं च न चरिष्यतीति ॥ विसतनुर्यथैवायमत्स्यः सर्वतो भिसे । तृष्णातनुनाय-
 तस्ताया देहगतः सदा ॥ मृच्यते यथा वन्धे ससागयति वायकः । तद्वत्संसारसुदं हि तृष्णा-
 मृच्यते निवृत्तयने ॥" इति शनिपर्वणि । ३ इति श्रीमद्भुज्यपादमहावंता कृष्णद्वैपायनवेदव्यासस्य ।

तवहुभयं काञ्चनं कौमयन्ते ॥ ४० ॥ आदित्यस्य गतागतै-
 रहग्हः संसीयते जीवितं व्यापारैर्बहुकार्यभारगुरुभिः कालो
 न विज्ञायते । दृष्ट्वा जन्मजराविपत्तिमरणं त्रासश्च नोत्पद्यते
 पीत्वा मोहमयीं प्रमादमादिरामुन्मत्तभूतं जगत् ॥ ४१ ॥ एवं ह्येषा
 विषयमृगतद् नामदुःखैकहेतुान्ते नानाविषयफलकृन्नूनमापातर
 म्या । हेया सर्वैरमलमतिभिर्ज्ञानवैर्याश्रयेण व्यक्तो बुद्ध्या सद-
 सदिनां स्थैर्यमापय सम्यक् ॥ ४२ ॥ भोगे रोगभयं कुले
 च्युतिभयं विते नृपालाद्भयं माने दैन्यभयं बले रिपुभयं रूपे
 जराया भयम् । शास्त्रे वादभयं गुणे खलभयं काये कृतान्ता-
 द्भयं सर्व्वं वस्तु भयान्वितं भुवि नृणा वैराग्यमेवाभयम् ॥ ४३ ॥
 इति विषयनिकामे लौकिकेऽलौकिके वा नियतमालिनरूपे पूर्ण-
 वैराग्यभाजाम् । मनसि मलविहीने पुण्यशीलत्रियाणां समुदय-
 ति परा सा दिव्यवैराग्यबुद्धिः ॥ ४४ ॥ वैराग्यात्कमशो विशुद्धि-
 मनिशं यायात्सदासाधनेर्बुद्धिर्दाढ्यामियं विरक्तिजननी यायामृ-
 शं माचिरम् । दाढ्याञ्चैव तदा क्रमेण सुमतेः साधोर्विरक्तस्य वै
 ज्ञानं याति सदा सुबुद्धिमतुलं चित्ते परं शोभनम् ॥ ४५ ॥ ए-

१ अत एव "किमत्रहेय कनकत्र काना" इति श्रीमद्भूषपादशङ्कराचार्यभगवत ।
 " निर्विषयस्वयं मनसो मुक्तिरित्यने" इति बृह० श्रुति । "या दुस्वप्न इर्मतिभयं न
 जीयति जीयते । याऽसौ प्रणानिको गेयस्तां तुणा त्यज्ज सुखम् ॥" इति श्रीभूषपाद-
 कृष्णद्वैपायनवेदव्यसभगवत श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि । २ इति वैराग्यशतकस्यम् । अत्र
 एव "अग्नि निशमस्य चधुर्गस्तिल मन्वयममं तप । नामित्तागमम दुःख मग्नि तपामम
 सुख ॥" इति श्रीमद्भूषपादभगवत कृष्णद्वैपायनवेदव्यासस्य श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि ।
 ३ अत्र स्वविशेषेण मध्यमात्तमाधिसाधनेने भेदद्वैराग्य चत्वारो भवन्ति । तथा च प्रथम
 मात्रहृदयगजयोभाधिकारं सह घनुवध्वैराग्याणा सवधो विगुणे । यथा हि मध्यमवै
 राग्यवान् साधको म प्रथमम्, उत्तमवैराग्यवान् हृदयोगम्, अधिमात्रवैराग्यवान् ह्ययो
 गम्, परवैराग्यवान् रात्रयेगमैविदृष्ट्य अनिष्टेदिति मुक्तियुक्त भवति । परवैराग्यस्य
 सर्वश्रेष्ठत्वमेव मत्तन्नाम समवति । एव च वैराग्यत्रियामाधनयो परस्परं घनितं सम्भ-
 यो विगुणे । अत एव "ममत्वेन भवेत्तत्रो निर्ममत्वेन केवल " इत्यादि श्रुति ।

वञ्चैव यथा शनैः सुदृढतां संयाति वैरागिता शक्तिः सत्पुरुषा-
 र्थकृत्प्रतिदिनं वृद्धिं तथा गच्छति । शक्तिः सा पुरुषार्थसाधन-
 कारी सम्यक् प्रयुक्ता जनैरन्ते मोक्षपदं परं नयति तान् सर्वा-
 भिलाषास्पदम् ॥ ४६ ॥ सर्वमेवेह हि सदा संसारे तत्त्वविद्वरे ।
 सम्यक्प्रयुक्तात्सर्व्वेण पौरुषात्समवाप्यते ॥ ४७ ॥ इह हीन्दो-
 निबोदेति शीतलाह्लादनं हृदि । परिस्पन्दफलप्राप्तौ पौरुषादेव
 नान्यतः ॥ ४८ ॥ पौरुषं स्पन्दफलवदृष्टं प्रत्यक्षतो न यत् । क-
 ल्पितं मोहितैर्मन्दैर्देवं किञ्चिन्न विद्यते ॥ ४९ ॥ साधूपदिष्टमा-
 र्गेण यन्मनोऽङ्ग विचेष्टितम् । तत्पौरुषं तत्सफलमन्यदुन्मत्तचेष्टि-
 तम् ॥ ५० ॥ उच्छास्त्रं शास्त्रितं चेति द्विविधं पौरुषं स्मृतम् ।
 तत्रोच्छास्त्रमनर्थाय परमार्थाय शास्त्रितम् ॥ ५१ ॥ अनर्थः प्रा-
 प्यते यत्र शास्त्रितादपि पौरुषात् । अनर्थकर्तृ बलवत्तत्र ज्ञेयं
 स्वपौरुषम् ॥ ५२ ॥ द्वौ हुडाविव युध्येते पुरुषार्थो समासमो ।
 प्राक्तनश्रौहिकश्चैव शाम्यत्यत्राल्पवीर्यवान् ॥ ५३ ॥ अतः पुरु-
 पयत्नेन यतितव्यं तथा यथा । पुंसा तन्त्रेण सयोगाद्येनाश्वयत-
 नो जयेत् ॥ ५४ ॥ परं पौरुषमाश्रित्य दन्तैर्दन्तान्निचूर्णयन् ।
 शुभेनाशुभमुन्मुक्तं प्राक्तनं पौरुषं जयेत् ॥ ५५ ॥ तावत्तावत्प्रय-
 त्नेन यतितव्यं सुपौरुषम् । प्राक्तनं पौरुषं यावदशुभं शाम्यति
 स्वयम् ॥ ५६ ॥ शुभेन पौरुषेणाशु शुभमासायते फलम् । अ-
 शुभेनाशुभं नित्यं देवं नाम न किञ्च न ॥ ५७ ॥ न गन्तव्यम-
 नुयोगैः साम्यं पुरुषगर्हभैः । उयोगस्तु यथाशास्त्रं लोकहितय-
 सिद्धये ॥ ५८ ॥ योऽयमर्थं प्रार्थयते तदर्थं चेहते क्रमात् । अ-
 वश्यं स तमाप्नोति न चेद्दहन्निवर्त्तते ॥ ५९ ॥ पौरुषेण प्रय-
 त्नेन त्रैलोक्यैश्वर्य्यसुन्दराम् । कश्चित्प्राणिविशेषो हि शक्ततां

१ इति श्रीमत्पूज्यपादमहापरिव्रजः । देव प्राग्वा, तदपि पूर्वानुष्ठितं पौरुषमेव न तु
 तनोऽन्यत् । २ हुडी मेये ।

समुपागतः ॥ ६० ॥ सारेण पुरुषार्थेन स्वेनैव मकरध्वजः । क-
 श्चिदेव पुमानेव पुरुषोत्तमतां गतः ॥ ६१ ॥ दैन्यदारिद्र्यदुः-
 स्वार्त्ता अप्यन्ये पुरुषोत्तमाः । पौरुषेणैव यत्नेन याता देवेन्द्र-
 तुल्यताम् ॥ ६२ ॥ विश्वामित्रेण मुनिना देवमुत्सृज्य दूरतः ।
 पौरुषेणैव सम्प्राप्तं ब्राह्मण्यं देवि नान्यथा ॥ ६३ ॥ उत्साह दे-
 वसंपातं चक्रुस्त्रिभुवनोदरे । पौरुषेणैव यत्नेन साम्राज्यं दानवे-
 श्वराः ॥ ६४ ॥ यथा यथा प्रयत्नः स्याद्भवेदाशु फलं तथा ।
 इति पौरुषमेवास्ति देवमस्तु तदेव च ॥ ६५ ॥ ऋमेणोपार्जि-
 तेऽप्यर्थं नष्टे कार्या न सेदता । न बलं यत्र मे शक्तं तत्र का
 परिदेवना ॥ ६६ ॥ यथाशास्त्रमनुच्छिन्नां मर्यादां स्वामनुज्झतः ।
 उपतिष्ठन्ति सर्वाणि रत्नान्यम्बुनिधाविव ॥ ६७ ॥ शास्त्रतो
 गुरुतश्चैव स्वतश्चैति त्रिसिद्धयः । सर्वत्र पुरुषार्थस्य न देवस्य
 कदा च न ॥ ६८ ॥ अशुभेषु समाविष्टं शुभेष्वेवावतारयेत् । प्र-
 यत्नाच्चित्तमित्येव सर्वशास्त्रार्थसंग्रहः ॥ ६९ ॥ पुरुषो जायते
 लोके वर्द्धते जीर्यते पुनः । न तत्र दृश्यते देवं जरायौवनवा-
 ल्यवत् ॥ ७० ॥ देशदेशान्तरप्राप्तिर्हस्तस्य द्रव्यधारणम् । व्या-
 पारश्च तथाङ्गानां पौरुषेण न देवतः ॥ ७१ ॥ स्वकर्मफलस-
 म्प्राप्ताविदमित्यमितीति याः । गिरस्ता देवनाम्नेवाः प्रसिद्धिं
 समुपागताः ॥ ७२ ॥ भावीत्यवश्यमेवार्थः पुरुषार्थैकसाधनः ।
 यः सोऽस्मिन्नलोकसंपाते देवशब्देन कथ्यते ॥ ७३ ॥ यदेव ती-
 व्रसंवेगाद्दृष्टं कर्म कृतं पुरा । तदेव देवशब्देन पर्यायेणैह
 कथ्यते ॥ ७४ ॥ तत्रैव मूढपतिभिर्देवमस्तीति निश्चयः । आ-
 त्तःस्ते दुःस्वबोधेन रज्ज्वामिव भुजङ्गमः ॥ ७५ ॥ मूढैः प्रकल्पितं
 देवं तत्परास्ते क्षयं गताः । प्राज्ञास्तु पुरुषार्थेन पदमुत्तममागताः
 ॥ ७६ ॥ शुभाशुभार्थ्यां मार्गार्थ्यां बहन्ती वासनासारेत् । पौरु-
 षेण प्रयत्नेन योजनीया शुभे पथि ॥ ७७ ॥ अब्युत्पन्नमना

यावद्भवस्यज्ञाततत्पदा । गुरुशास्त्रप्रमाणैस्तु निर्णीतं तावदाचर ॥
 ॥ ७८ ॥ आलस्यो यदि न भवेज्जगत्यनर्थः को न स्याद्बहुधनको
 बहुश्रुतो वा । आलस्यादियमवनिः ससागरान्ता सन्पूर्णा नरप-
 शुभिश्च निर्धनेश्च ॥ ७९ ॥ तस्मात्पौरुषमाश्रित्य सच्छास्त्रैः
 सत्समागमैः । प्रज्ञाममलतां नीत्वा संसारजलधिं तरेत् ॥
 ॥ ८० ॥ एवं सर्वहितार्थाय तव चैव विशेषतः । विस्तरेण
 यथा प्रोक्त लोकानां हितसाधनम् ॥ ८१ ॥ रहस्यं रम्यतात्पर्यं
 सर्वशास्त्रनियन्त्रितम् । वैराग्यस्य प्रशस्तस्य पुरुषार्थस्य शो-
 भने ॥ ८२ ॥ एवं मद्गुपदेशेन पूर्णसाधकता गता । यतस्व मु-
 क्तिमध्येतुं संसारार्णवतारिणीम् ॥ ८३ ॥ देव्युवाच ॥ सच्छास्त्र-
 श्रवणान्नाथ मयि ते च कृपावशात् । वित्ते संसारवैराग्यमुदितं
 मे महाफलम् ॥ ८४ ॥ कस्तु पुरुषकारो मेऽनुष्ठेयः कश्च वाऽ-
 न्यथा । एवं विचारमापन्ना बुद्धिर्मे कुण्ठिता भृशम् ॥ ८५ ॥
 एकतः शास्त्रकाराणां विरोधः परिदृश्यते । मिथो मतेषु सर्वेषु
 बुद्धिस्तेन प्रतार्क्यते ॥ ८६ ॥ ततश्च साधनादीना संख्याहीना
 जगद्गुरो । सन्ति नानाऽधिकाराश्च बुद्धिस्तेन प्रमुह्यते ॥ ८७ ॥
 सन्देहं मे कृपासिन्धो मनस्तिभिरनादाक । अपनेद्वभिमं नाथ

१ पूर्वकाले चारिमभारते आर्य्यगणा सर्वेपि निराज्ञा सोत्साहा सान्यगुणोगशालिन
 आपन्नेदयःकर्मणो धृतिमता सत्त्वशालिनो दक्षाश्चतुर्विधपुरपर्वशालिन “कणश क्षणशश्चैव
 विद्यामर्थे च सोधयेत् । न त्वय दिवस कुर्यात्” इतीमामाज्ञा पालयतोऽप्रमत्ता प्रयत्नपरा
 बहव एवासन् । तदृतेन परमोप्राप्ति सर्वेष्वेव पुरगार्थेषु तदानीमसीत् । तद्विपरीत्येनेदान्-
 तना यत आर्यगणा सति अत एवार्थभावशून्या अन्यैरन्यर्थमाना पुरुषार्थरहिता स्वीयदेश
 विद्याधनसद्गुणावनतिकर्त्तार स्वविपरीताना पूर्वपद्धतिमनुसरता स्ता शील यत्न समुपहसति
 न सद्गुणभूर्ति कुर्वन्तीत्यज्ञे विपया गति कालस्य । ऐहलीकिरी पारलीकिरी काऽपि नितान्त-
 तमपमा सिद्धि पुरपकागमन्तरा कैरपि कदापि न लभ्यसि । “गच्छन्निपीनिका पति
 समुद्रमपि लपयेत् । भगच्छन्नेनतेयोऽपि पदमेक न गच्छति” अत सर्वैरपि स्वभिमतपुरु-
 पार्थपरिर्मन्त्र्यम् । अत एव “ उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वराश्रिवोषथ । शूरस्य धारा निशिता
 दुग्धया दुग्धं पयस्तत्त्वचयो वदन्ति । ” इति श्रुति ।

त्वमेवार्हसि साम्प्रतम् ॥ ८८ ॥ श्रीश्रीमधुसूदन उवाच । माने-
 ऽक्ष्यद्विकणादवारु कपिलवारु त्वंशब्दवाच्ये तदो वाच्ये श-
 ण्डिलजादिवारु फणिवचस्तात्पर्यवद्धीप्रहे । मीमांसा मतिशो-
 धि कर्मनिचये वेदान्तशास्त्रोक्तयस्तत्त्वं लक्ष्याविनिर्णयेऽनभिमत
 का वा विरोधे क्षतिः ॥ ८९ ॥ आयानां वै महर्षीणां पूज्यानां
 देवि सर्वथा । मतेषु न विरोधोऽस्ति कुत्रापि श्रुतिसाधने
 ॥ ९० ॥ सप्तानां ज्ञानभूमीनां साधकस्याखिलस्य वै । भेदादि-
 रोध इत्येवं दर्शनेषु प्रतीयते ॥ ९१ ॥ ज्ञानस्य तु समस्तस्य शास्त्रे
 वा दर्शने क्वचित् । न विरोधो न भिन्नत्वं दृश्यते श्रूयते बुधेः
 ॥ ९२ ॥ यावन्तो धर्ममार्गा वै पृथिव्यां चलिताः पुरा । वेदोक्तं
 धर्मविज्ञानं सर्वेषां कारणं मतम् ॥ ९३ ॥ प्रकृतीनामसंख्य-
 त्वान्तराणां पृथिवीतले । साधनानि भवेयुश्चेदसंख्यातानि का
 क्षतिः ॥ ९४ ॥ धर्मसंसाधनस्यास्य द्वे तु लक्ष्ये प्रकीर्तिते ।
 स्वर्गश्चैवापवर्गश्च सर्वमानाभिलक्षितः ॥ ९५ ॥ निकृष्टत्वेऽधि-
 कारस्य लक्ष्यः स्वर्गो भवत्युत । श्रेष्ठत्वे चास्य सर्वत्र मोक्ष

१ सप्तदर्शनविषयमुद्दिश्य विस्तृता टिप्पणी योगभेदानामाध्याये द्रष्टव्या । स्वभावसिद्ध
 समविद्या मनुष्याणां ज्ञानावस्थामनुसृत्यैव सप्तदर्शनविज्ञानस्याविर्भावोऽभवत् । अत्रत्य भाव्येव
 रीतिभेदस्तेषु शास्त्रेषु न चैष्यन्तिविहदो विषयभेदान् । तत्र हि बहिर्दृष्टयं दृष्टेषु विषयेषु
 भेदबुद्धि सञ्जायते । तत्रस्तु महर्षीणां पूज्यतमाना विचारेषु न कश्चिदस्ति मतभेद ।
 एतद्विस्तार परिशिष्टाप्याये द्रष्टव्य । २ सनातनधर्मविज्ञानमार्गो धर्ममार्गो क चिदाद्य जगति
 प्रचारितं विदेशीय महम्मदीय ईशागममत वा स्वदेशीय जैनबौद्धादिक वा खडनादिना दृष्ट-
 यितुर्नैव प्रवर्तते । यथा हि बहुपुत्रवान् वन्मल पिता ज्ञानाज्ञानशाल्ययीवनादिविशेषभूतास्व-
 पुत्रान्यथैवचित्श्रेष्ठैवावलोकयति, तथा लक्ष्यविषय धिक्कारसाधनानां परावृत्तवर्मेदं धर्मशास्त्राणां
 विविधानामपक्वोत्कृष्टस्वरूपेणाऽपि सनातनधर्मविज्ञानमार्गं सर्वानिव तान् धर्ममार्गानुभिता-
 दरेणैव ममादिश्यते । श्रीभगवान् जगत्पितेव सनातनवैदिकधर्मपि सर्वव्यापकं गमदर्शी मा-
 र्गजनीनहितकरी पूर्णज्ञानपुत्रश्च । अत एव “एकग्नोऽव्ययहाये” “सुविगतमेकगते म कि-
 दानन्दद्वैतेकरमासा” इत्यादिश्रुति । ३ अत एव “यतोऽभ्युदयानि श्रेयस्मिद्धि म धर्म ।”
 “तद्ब्रह्मदाध्यायस्य प्राप्तायम् ।” इति पूज्यपादमहर्षिणादावैशांशकदर्शने ।

एवाभिलक्ष्यते ॥९६॥ एवञ्च न विरोधोऽस्ति वैदिकेषु मतेष्वपि ।
नेव वा ज्ञानवैषम्यं सर्वमेकरसं स्मृतम् ॥ ९७ ॥ सत्यं नामाव्ययं
नित्यमविकारि तथैव च । सर्वधर्माविरुद्धेन योगेनेतदवाप्यते ॥
॥ ९८ ॥ त्वया यत्साधनं ज्ञातं सद्गुरोरुपदेशतः । प्रकृतेरनुकूलं
यत्तन्मुख्यं विद्धि सर्वदा ॥ ९९ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसंहितायां वैराग्याऽध्यासमाहात्म्यवर्णन नाम
ऊनविंशोऽध्यायः ।

विंशोऽध्यायः ।

ज्ञानयोगवर्णनम् ।

देव्युवाच । के वा विभागा वेदानां तात्पर्यं वा किमुत्तमम् ।
एतत्सारतरं हृद्यं वद मां कृपया प्रभो ॥ १ ॥ श्रीश्रीमधुसूदन
उवाच । उपासनापरः काण्डः कर्मकाण्डस्तथाऽपरः । ज्ञानका-
ण्डश्च वेदानां विभागाः प्रथितास्त्रयः ॥ २ ॥ तत्राहं प्रोक्तवान्

१ अत एव “सर्वं वेदा युक्तं मुप्रमाणा ब्राह्म ज्ञान परम त्वेकमेव । प्रकाशयन् न
विरोध कुतश्चिद्देव सर्वेषु तपोनिहाये ॥” इति श्रीमध्वमाध्यादाहृतयैर्ज्ञान । २ इति
श्रीमन्मू रपादभागवत वेदव्यास श्रीमहाभास्ते । ३ परब्रह्मभावतुका यथा सच्चिदानन्द इति
त्रिधा तदनुभव कुर्वति तथैव शब्दब्रह्मणो वेदस्यापि कर्मोपासनाज्ञानरूपेण प्रैरूप्य वेदवि-
द्विर्ज्ञायते । ते च वेदाः “अनन्ता वै वेदाः” इति श्रुतेर्यद्यप्यनन्तास्तथाप्यस्मि-कल्पे यावा-
स्तद्भागो मुनिभिर्दृष्ट स एव श्रीमगवता गुराणेषु कथ्यते तद्यथा “तथाऽपि मुनिगार्हत्या
शास्त्राभेदेन भेदित । अनन्ता वै द्विजा वेदा वेदार्थाऽपि द्विजोत्तमा ॥ अनन्तो वेदवेद्यस्य
शंकरस्य शिवस्य तु । मायया न स्वरूपेण द्विजा हा देववैभवम् ॥ ब्रह्मण मुनय पूवै
मृगु तस्मै महेश्वरः । दत्तवान्मविलावेदानात्मन्यैव दिव्यतामिमान् ॥ ब्रह्मा सर्वभगवत्तो
शिवस्य परमात्मन । प्रमादादेव ह्यस्य स्मृती सन्मार मुक्ता ॥ निष्णोवैश्वजगन्नाभो
विश्वेशस्य शिवस्य तु । आज्ञया परया युक्ती र्भानो जने गुरुमम ॥ स पुनर्देवदेवस्य
प्रपत्तादभिरापते । मक्षिय मङ्गलान्वेदाश्चतुर्धा वृत्तवान् द्विजा ॥ ऋग्वेद प्रथम प्रोक्तो-

भद्रे तत्वानि निखिलानि वै । सूक्ष्मातिसूक्ष्मरूपाणि स्थूलानि
परमाणि च ॥ ३ ॥ सर्वाणि सुगभीराणि भक्तिगर्भाणि शोभने ।
उपासनाविषयिणो वेदकाण्डस्य ते पुरा ॥ ४ ॥ अधुना ते
हितार्थाय ज्ञानकाण्डस्य चोत्तमम् । रहस्यं रम्यतात्पर्यं वर्णयामि
शुचित्रते ॥ ५ ॥ सारतत्त्वं विजानीहि यत्तेऽहं वक्षि साम्प्रतम् ।
ज्ञानकाण्डस्य वेदानां विदुषां परमं प्रियम् ॥ ६ ॥ एतद्वि परमं
तत्त्वं श्रीकृष्णो भगवान् पुरा । व्याचकाराज्जुनस्यैतत्त्वयं ब्रह्म
सनातनम् ॥ ७ ॥ एष वै विदुषा मान्यो मुनीन्द्रो वादरायणः ।
तपस्वी सत्यसन्धश्च परार्पकप्रयोजनः ॥ ८ ॥ त्रैलोक्यपूजितश्चा-
सौ ब्रह्मवेत्ता त्रिकालवित् । निगमागमतत्वज्ञो ब्रह्मण्यो ब्राह्मण-
प्रियः ॥ ९ ॥ ज्ञानभक्तिक्रियाकाण्डसमतादर्शकः सुहृत् । प्रणेता
पञ्चमस्यापि वेदस्य कलितापहृत् ॥ १० ॥ जिताभिर्ज्ञो ऋषिश्रे-
ष्ठः सर्वधर्मवेदिताम्बरः । वेदस्य च चतुर्भेदकर्त्ता वेदान्तसूत्रकृत्
॥ ११ ॥ विज्ञानविग्रहः साक्षाद्भगवान्भास्करयुतिः । कविचूडाम-
णिस्तद्वै निबन्ध जगद्धितम् ॥ १२ ॥ एतज्ज्ञानं विजानीहि सद-

—यजुर्वेदमत्त पर । तृतीय सामवेदाख्यश्रुतयोऽथर्व उच्यते ॥ एकविंशतिभेदेन ऋग्वेदे
भेदिनोऽमुना । यजुर्वेदे द्वितीया एकशतभेदेन भेदिता ॥ नवधा भेदितोऽथर्ववेद साम
सहस्रधा । 'व्यस्तवेदतया व्यस्त इति लोके श्रुतो मुनि ॥' इत्यादि श्रावणमहितायाम् ॥

१ भाष्येण तस्य ग्रन्थस्य उक्तविंशतिपर्यन्ते कथायेषु उपासनाविषयैश्च विस्तरेण वर्णन
कृतम् । सत्पुरुषार्थरूपेणोपासनासाधनेनैव केवलं जीव उत्पत्तिं साधयितुं समर्थः । उपासना
मार्गस्य श्रेयसीमान समाख्यत्रयस्यैव कर्मसु संप्राप्य साधको मुक्तिमश्नुति । एव उपासना
विषयेकमेव वैज्ञानिक श्रेयसं समाधिपद भवति । सत्पुरुषार्थमनुसरत प्रमेणामाश्रितलभमा-
नस्य साधकस्यातः करणे ज्ञानस्येतिथि मविकारो जयते तस्य च ज्ञानविकारास्य पूर्ण
तैव मुक्तिरिति कथ्यते ॥ ३ अत्र एव— कणभस्मस्वरण कैमिनिकविने पतजोति च
सुम् । श्रीमद्भागवतधोपिनयनीवरवर्णिगश्च शाश्वत्यम् । इति च श्रीनीलकण्ठाचार्ये ।

सद्व्यक्तिरूपकम् । सतो भेदेन विज्ञानमसतश्च तथान्वये ॥ १३ ॥
 नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः । उभयोरपि दृष्टो-
 ऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १४ ॥ न जायते घ्नियते वा क-
 दाचिन्नाथं भूत्वा भविता वा न भूयः । अजो नित्यः शाश्व-
 तोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ १५ ॥ वासासि जी-
 र्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि । तथा शरी-
 राणि विहाय जीर्णान्यन्यानि सयाति नवानि देही ॥ १६ ॥ कू-
 रेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगात्पतिव्रते । बुद्धौ शरणमन्विच्छ कू-
 पणाः फलहेतवः ॥ १७ ॥ बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदु-
 ष्कृते । तस्मायोगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥ १८ ॥
 कर्मज बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः । जन्मबन्धवि-

१ सामान्यतो ज्ञानस्य द्वौ भेदो, ज्ञान विज्ञानश्च तौ । ज्ञानस्य लौकिकत्वे निहितं त
 रज्ञानमज्ञानमिर्षयते, आध्यात्मिकत्वात्किञ्च ज्ञान विज्ञाननात्ता कथ्यते । अत एव “ज्ञान
 विज्ञानतत्त्वत् इत्यादि ब्रह्म ० श्रुति । यदा ह्यलौकिकप्रज्ञाबलेन साधक सपदार्यस्य व
 क्षणोऽन पदार्थस्य च मायाया पृथक्त्वमवगम्य सदैव विज्ञानदशाया स्थिरतया समवस्थान्
 शक्नोति तदैव तस्य मोक्षभावोऽयस्य सजायते ॥ अत एव “ज्ञान श्रेयश्रेयज्ञावज्ञेयम्” ।
 इत्यादिश्रुति । २ “उद्यद्भि सविता यद्वत्सजते रश्मिमडल । स एवान्तमपराच्छस्तदेवा
 त्मनि वच्छति । अतरामा तथा देहमाविश्यद्रिपरश्मिभि । प्राग्देदिवगुणा पच स्तोऽस्तमाकृत
 गच्छति । प्रर्णात कर्मणा मार्गं नाप्यमान एन एन ॥ प्राग्देत्यय कर्मफल प्रवृत्त धर्ममात्र
 वान् ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि । ३ अत एव— ‘येन येन शरारेण यद्यन्कर्म
 करोम्यय । तेन तेन शरारेण तत्तत्फलमुपास्यते ॥ यथा ह्येकरणा भूमिरे पथ्यर्वास्तारिणी ।
 तथा कर्मानुगा बुद्धिर्गन्तमाना नृदीशेना ॥ ज्ञानपूर्वा भवेत्किन्वा लिप्सापूर्वाऽभिहितता । अभिस
 धिपूर्वकं कर्म कर्मसूत्र तत पन् ॥ फल कर्मान्तक विद्याकर्म ज्ञेयान्तक तथा ज्ञेय ज्ञानान्तक
 विद्याज्ञान गदस्यदात्मक ॥ ज्ञानान्त च फलान्त च ज्ञेयान्त कर्मणा तथा । क्षयते यत्फल
 विद्या ज्ञान ज्ञेयप्रतिष्ठित ॥ इत श्रीमहाभारते मोक्षधर्म ॥ सनातनधर्मविज्ञानानुसारेण
 न भवति जायस्य मृत्युरभावस्त्वप । तादृशमृत्युवादस्य युक्तिविगर्हित वान् । एकैवस्य कर्म
 प्रवाहप्रवाहमाने स्थूलसूक्ष्मस्य परिवर्तन भवति जीवनात्म, तदेव च देहपरिवर्तन स्थूलद
 र्शिभिर्मृत्युनति कथ्यते ॥ अत एव ‘न तस्य रोगो न जग न मृत्यु’ । इत्यादि स्वे ०
 श्रुति । “शरारामात्र मृत्युना” । इत्यादि छं ० श्रुति ।

निर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥ १९ ॥ अपि चेदसि पापिभ्यः
 सर्वेभ्यः पापकृत्तमा । सर्वं ज्ञानद्वयेनैव वृजिनं सन्तरेष्यसि
 ॥ २० ॥ यथैथासि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुते प्रिये । ज्ञानाग्निः
 सर्वकर्मणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ २१ ॥ न हि ज्ञानेन सदृशं
 पवित्रमिह विद्यते । तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति
 ॥ २२ ॥ श्रद्धावान् लभते ज्ञानं तत्परः सयतेन्द्रियः । ज्ञानं
 लब्ध्वा परा शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ २३ ॥ न कर्तृत्वं न
 कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः । न कर्मफलसयोग स्वभा-
 वस्तु प्रवर्त्तते ॥ २४ ॥ नादत्ते कस्य चित्पापं न चैव सुकृतं
 विभुः । अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ २५ ॥ ज्ञा-
 नेन तु तदज्ञानं येना नाशितमात्मनः । तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्र-
 काशयति तत्परम् ॥ २६ ॥ तद्ब्रह्मयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परा-
 यणाः । गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ २७ ॥ यो-
 ऽन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः । स योगी ब्रह्मनि-
 र्व्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ २८ ॥ इदं शरीरं तत्त्वज्ञे क्षेत्रमि-

१ प्रकृत्यामवाद एवाज्ञानम्, प्रकृतिपुरुषयोर्भेदविवेकश्चैव ज्ञानमिति कथ्यते । अज्ञानाद्बोधो ज्ञानाच्च मुक्तिश्चावार्तां सञ्जायते । वस्तुतस्तु ज्ञानस्य मुक्तिकारणत्वात्, मुक्तिकारणेन सह बन्धकारणस्य सम्बन्धाप्रसगाच्च ज्ञानोदये एव साधकस्य सञ्जाने तस्य पापकर्मजात बन्धनमूल विनाशयति । ज्ञानफण्डस्येदमेव परमाद्भुत विज्ञानरहस्यम् ॥ अत एव “ज्ञानमेव पर तेषां पवित्रं ज्ञानमुत्तमम्” इत्यादि बृह० श्रुति । ‘ज्ञानं मृत्यूत्पत्तिविनाशार्हाहितं चैतन्यं ज्ञानमित्यभिधीयते’ इत्यादि शरभो० श्रुति । २ अपि च “दोषयोरेऽपि नोपमर्गं प्रधानस्य कुन्वधूवन्” इति श्रीमत्पुण्डरीकभगवतः पवित्रस्य सांख्यदर्शने । ३ अत एव ‘यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यःसहजं पुरस्तात् । आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुञ्च शूत्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः ।” “सूचनात्सूत्रमित्याह सूत्रं नाम परं पदम् । तसूत्रं विदितं येन स विप्रो वेदपारगः । येन सर्वमिदं प्रातः सूत्रे भणितं गणा इव । तसूत्रं धारयेद्योगी योगवित्तत्त्वदाशवान् । अमरिचं शिक्षां नान्या यस्य ज्ञानमयी शिक्षा । स शिक्षीत्युच्यते विद्याप्रेतरे केशवशिष्यः । शिक्षा ज्ञानमयी यस्य उदयत च तस्ययम् । ब्राह्मण्यं सकलं तस्य इति ब्रह्मविदो विदः ।” इत्यादि ब्रह्मोपनिषत् ।

त्यभिधीयते । एतयोवेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ २९ ॥
 क्षेत्रज्ञञ्चापि तं विद्धि सर्वक्षेत्रेषु शोभने । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं य-
 च्छानं यतं यमं ॥ ३० ॥ तत्क्षेत्रं यच्च यादृक् च यद्विकारि
 यतश्च यत् । स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥ ३१ ॥
 प्रापिभिर्वहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् । ब्रह्मसूत्रपदेष्वैव
 हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ३२ ॥ महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव
 च । इन्द्रियाणि द्रव्यैश्च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥ ३३ ॥ इच्छा
 द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः । एतत्क्षेत्रं समासेन सवि-
 कारमुदाहृतम् ॥ ३४ ॥ अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरा-
 जैवम् । आचार्य्योपासनं शौचं स्थैर्य्यमात्मविनिग्रहः ॥ ३५ ॥
 इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च । जन्ममृत्युजराव्याधिदुः-
 खदोषानुदर्शनम् ॥ ३६ ॥ असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।
 नित्यश्च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ ३७ ॥ ईश्वरेऽनन्ययो-
 गेन भक्तिरव्यभिचारिणी । विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥
 ॥ ३८ ॥ अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्वज्ञानार्थदर्शनम् । एतज्ज्ञान-
 मिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ ३९ ॥ ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि
 यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते । अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नास्तदुच्यते ॥
 ॥ ४० ॥ सर्वतः पाणिपादन्तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् । सर्वतः
 श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ ४१ ॥ सर्वेन्द्रियगुणाभासं

१ "शरीरादिभ्यतिरिक्तं एवाम्" इति साख्यदर्शनम् । २ अत एव "इन्द्रियाणां पृ-
 थग्भावमुदयास्तमयौ च यत् । पृथगुत्पाद्यमानानां भक्त्वा धीरो न शोचति" ॥ "इन्द्रिये-
 भ्यः परं मनो मनसं मन्तमुत्तमम् । सत्त्वादिभिः महानामा महतोऽव्यक्तमुत्तमम्" ॥ "अ-
 व्यक्तात् परं पुरुषो व्यापकोऽस्ति एव च । य ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरमृतत्वञ्च गच्छति" ॥
 "न सदशो तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कथं नैनम् । हृदा मनीषा मनसाभिकृतो य
 एतद्विदुरमृतान्ते भवति ॥" "तेभ्यो विलक्षणं साक्षी" । इत्यादि श्रुतिः । ३ "वेदाश्च वेद्य
 तु त्रिभिः च हृत्स्नमयो निरुक्त परमार्थता च । सर्वं शरीरात्मनि य प्रवेद तस्यैव देवा
 पश्यन्ति नित्यं ॥ भूमावपक दिवि चाप्रमेय हिरण्यं योऽज्जमडमध्ये । पतत्रिण पक्षिणम-
 तरिक्षे यो वेद भोग्यत्पनि रथिर्दीप्तः" ॥ इति श्रीमहामारते मोक्षधर्मैः ।

सर्वेन्द्रियविवर्जितम् । असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ-
 च ॥ ४२ ॥ बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च । सूक्ष्मत्वात्तद-
 विज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥ ४३ ॥ अविभक्तञ्च भूतेषु वि-
 भक्तमिव च स्थितम् । भूतभृत् च तज्ज्ञेयं प्रसिष्णु प्रभविष्णु
 च ॥ ४४ ॥ ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते । ज्ञानं
 ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धिष्ठितम् ॥ ४५ ॥ तद्भक्त एतद्वि-
 ज्ञाय तद्वावायोपपद्यते । इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयश्चोक्तं समास-
 तः ॥ ४६ ॥ प्रकृतिं पुरुषञ्चैव विध्यनादी उभावपि । विकारांश्च
 गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसम्भवान् ॥ ४७ ॥ कार्यकारणकर्तृत्वे
 हेतुः प्रकृतिरुच्यते । पुरुषः सुसदुःखाना भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥
 ४८ ॥ पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान् ।
 कारणं गुणसङ्गोस्य सदस्योनिजन्मसु ॥ ४९ ॥ उपद्रष्टालुमन्ता च
 भर्ता भोक्ता महेश्वरः । परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः
 परः ॥ ५० ॥ य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिञ्च गुणैः सह । सर्वथा
 वर्त्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥ ५१ ॥ सप्तं सर्वेषु भूतेषु
 तिष्ठन्तं परमेश्वरम् । विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स प-

१ अत एव—“सूक्ष्मेण मनसा विप्रो वाचा वक्तु न शक्नुम । मनो हि मनसा अथ दर्श-
 नेन च दर्शनं ॥ ज्ञानेन निर्मेनीहृत्त्व बुद्धिं बुद्ध्या मनस्तथा । मनसा चोद्विषयममश्न प्र-
 तिपद्यते ॥ इति श्रीमहामारते मोक्षधर्मम् । २ प्रकृतिपरिणामरूप जगत्प्रपञ्च पुरुषरूपञ्च
 परब्रह्मेति द्वयमेवादिबिहीनम् । अनादिरे च वस्तुविशेषस्य, तस्यानन्तत्वमपि मुक्ति त
 सत्सिद्धमेवेति जगत्प्रपञ्चमनन्त मपने, जगत्प्रपञ्चस्यानन्तत्वेपि जीवाणा पक्षे न तदन्त
 भवति । तथाचे मुक्तिपदस्याऽ-पुद्गो नैव समवति मुक्तिदशाया जीवस्य चेनाशो ब्रह्मण्य-
 नन्तचैतन्याधाररूपे, अज्ञात प्राकृतिकश्चानन्तमूत्प्रकृतौ लयमापद्यत । एव च विद्यमानेपि
 जगत्प्रपञ्चे मुक्तपुरुषस्य पक्षे तद्वान विलुपमेव भवति । “ एवैव पुरुषस्य मुक्ति एव
 एव च “ प्रकृतेर्नैवभाव ” । फलतन्तु प्रकृतिपुरुषयोर्द्वयोपपन्नादिवादे नास्ति कश्चिद्विरोधः ॥
 अत एव “विमुक्तमोक्षार्थं स्वर्थं वा प्रधानस्य ” इति श्रमन्त्युपादभवान् कपिलद्वर
 साख्यदर्शने । ३ अत एव “अथाशुभागामनुमानेन कोरो धूमदिभिरिव वहे” । “तत
 प्रकृते ” इत्यादि श्रीमत्पुरुषोपादभगवान् कपिल माण्यदर्शने ।

श्यति ॥ ५२ ॥ सपं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् । न
 हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम् ॥ ५३ ॥ प्रकृ-
 त्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः । यः पश्यति तथा-
 त्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ ५४ ॥ यथा भूतपृथग्भावमेकस्थम-
 नुपश्यति । तत एव च विस्तारं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ ५५ ॥
 अनादित्वानिर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः । शरीरस्थोऽपि धर्मे-
 ज्ञेन करोति न लिप्यते ॥ ५६ ॥ यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं
 नोपलिप्यते । सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥ ५७ ॥
 यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः । क्षेत्रं क्षेत्री तथा
 कृत्स्नं प्रकाशयति सुखे ॥ ५८ ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानच-
 क्षुषा । भूतप्रकृतिमोक्षश्च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥ ५९ ॥ अथ
 ज्ञानप्लवं धीरो गृहीत्वा शांतिमात्मनः । उन्मज्जंश्च निमज्जंश्च
 ज्ञानमेवाभिसंश्रयेत् ॥ ६० ॥ परावरं तु भूतानां ज्ञानेनैवोपल-
 म्पते । विद्यया देवि सृष्टानां विद्यैवेह परा गतिः ॥ ६१ ॥ भू-
 तानां जन्म सर्वेषां विविधानां चतुर्विधम् । जरायुजांडजोद्भिज्ज-
 स्वैदजं चोपलक्षयेत् ॥ ६२ ॥ स्थावरैर्म्यो विशिष्टानि जंगमान्यु-
 पधारयेत् । उपपन्नं हि यच्छेष्टा विशिष्येत विशेष्यया ॥ ६३ ॥
 आहूर्वे बहुपादानि जंगमानि ह्यानि तु । बहुपाद्भ्यो विशिष्टानि
 द्विपादानि बहून्यापि ॥ ६४ ॥ द्विपादानि ह्यान्याहुः पार्थिवानी-
 तराणि च । पार्थिवानि विशिष्टानि तानि ह्यत्रानि भुंजते ॥ ६५ ॥
 पार्थिवानि ह्यान्याहुर्मध्यमान्युत्तमानि तु । मध्यमानि विशिष्टा-

१ अत एव “यदा तदा तदुच्छितिः पुरपार्थस्तदुच्छितिः पुरपार्थः” इति साख्य-
 दर्शनम् । “पुण्यपापमयं देह क्षणमन्मसश्चान् । क्षणदेह पुनर्देही यदावमुपगच्छति ॥
 पुण्यपापशुभाय हि सांख्यज्ञान विधीयते । तस्यै ह्यस्य पश्यति ब्रह्मभावे परां गतिम्” ॥
 इति श्रीमहाभारते मोक्षधर्मे । २ अत एव “गवामनेकवर्णानां शरीरस्याप्येकवर्णता ।
 क्षीरपशवने ज्ञानं विद्विनन्तु गवां यथा” इति ब्र. की. श्रुतिः ।

निजातिधर्मोपधारणात् ॥ ६६ ॥ मध्यमानि ह्यान्याहुर्धर्मज्ञानी-
तराणि च । धर्मज्ञानि विशिष्टानि कार्याकार्योपधारणात् ॥ ६७ ॥
धर्मज्ञानि ह्यान्याहुर्वेदज्ञानीतराणि च । वेदज्ञानि विशिष्टानि
वेदो ज्ञेषु प्रतिष्ठितः ॥ ६८ ॥ वेदज्ञानि ह्यान्याहुः प्रवक्तृणीत-
राणि च । प्रवक्तृणि विशिष्टानि सर्वधर्मोपधारणात् ॥ ६९ ॥
विज्ञायते हि यैर्वेदाः सधर्माः सक्रियाफलाः । सधर्मा निखिला
वेदाः प्रवक्तृम्यो विनिःसृताः ॥ ७० ॥ प्रवक्तृणि ह्या-
न्याहुः सात्मज्ञानीतराणि च । आत्मज्ञानि विशिष्टानि जन्मा-
जन्मोपधारणात् ॥ ७१ ॥ धर्मद्वयं हि यो वेद स सर्वज्ञः स सर्व-
वित् । स त्यागी सत्यसंकल्पः सत्यः शुचिरश्वेधरः ॥ ७२ ॥
ब्रह्मज्ञानप्रतिष्ठं हि तं देवा ब्राह्मणं विदुः । शब्दब्रह्मणि निष्णा-
तं परे च कृतनिश्चयं ॥ ७३ ॥ अन्तस्य च वैद्विष्टं च साधिय-
ज्ञाधिदैवतं । ज्ञानान्वितं हि पश्यन्ति ते देवास्तात ते द्विजाः ॥ ७४ ॥
तेषु विश्वमिदं भूतं सर्वं च जगदाहितं । तेषां माहात्म्यभावस्य
सदृशं नास्ति किं च नै ॥ ७५ ॥ ज्ञानाम्यासाञ्जागरणं जिज्ञा-
सार्थमनंतरं । विज्ञानाभिनिवेशात् स जागर्त्यनिशं सदा ॥ ७६ ॥
तच्चित्तं तत्कथनमन्योन्यं तत्प्रबोधनं । एतदेकपरस्य च ज्ञाना-
म्यासं विदुर्बुधोः ॥ ७७ ॥ आर्जवेनाप्रमादेन प्रसादेनात्मवक्तृमा ।

१ इदमपि सर्वे ज्ञानो कर्षवर्णन वचनजातम् श्रीमद्ब्रह्मसूत्रस्य ॥ अपि च “ कृमिकी-
टपतद्भ्यश्च श्रेष्ठा पश्चादवस्तथा । पश्चादिभ्यो नरा श्रेष्ठा नरेभ्यो ब्रह्मणास्तथा ॥ ब्रह्म
णोऽन्येषु विद्वानो विद्वन्नु कृतबुद्धयः । कृतबुद्धिषु कर्तारस्तेभ्य सन्यासिनो वरा ॥ तेषां
कुर्वाचका श्रेष्ठा बहुदकसमश्रिता । बहुदकादग्रे ह्यनो ह्यमात्परमहमक ॥ परहसादपिश्रेया-
नात्मविमर्स्वतोऽधिक ॥ तस्मादात्मविद् पूष्या सर्वदा सर्वजन्तुषि ॥ ” इति श्रीसूत्रसहि-
तायाम् ॥ २ अत एव “ लोकस्य नोपदेशात्सिद्धिः पूर्ववत् ” पारस्पर्येण तत्सिद्धौ वि-
मुक्तिश्चरति ” इत्यादि श्रीमत्पुण्यपादमगवत् कवितस्य साक्ष्यदर्शने । “ त पूर्वाऽपररात्रेण
सृजनं सततं बुध । लक्ष्मि रो विमुक्तात्मा पश्यन्त्यामानमात्मनि ” इति च श्रीपुण्यपाद-
मगवान् वेदव्याम् ।

वृद्धशुश्रूषया देवि पुरुषो लभते महत् ॥ ७८ ॥ धर्मोपस्थो हीव-
 रूय उपायापायकृवरः । अपानाक्षः प्राणयुगः प्रज्ञायुर्जीववंध-
 नः ॥ ७९ ॥ चेतनावंधुरश्चारुश्चाचारग्रहनेमिमान् । दर्शनस्पर्श-
 नवहो घ्राणश्रवणवाहनः ॥ ८० ॥ प्रज्ञानाभिः सर्वतंत्रप्रतोदो
 ज्ञानसाराधिः । क्षेत्रज्ञाधिष्ठितो धीरः श्रद्धादमपुर-सरः ॥ ८१ ॥
 त्यागसृष्टमायुगः क्षेम्यः शौचगो ध्यानगोचरः । जीवयुक्तो रथो
 दिव्यो ब्रह्मलोके विराजते ॥ ८२ ॥ यत्र काले त्वनाकृत्तिमावृत्तिं
 चैव योगिनः । प्रयाता याति त काल वक्ष्यामि कुलपूजिते
 ॥ ८३ ॥ अग्निर्ज्योतिरहः शुकः पण्मासा उत्तरायणम् । तत्र प्र-
 याता गच्छति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ ८४ ॥ धूमो रात्रिस्तथा
 कृष्णः पण्मासा दक्षिणायनम् । तत्र चाद्रमसं ज्योतिर्योगी
 प्राग्य निवर्त्तते ॥ ८५ ॥ शुककृष्णे गती होते जगतः शाश्वते
 मते । एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्त्तते पुनः ॥ ८६ ॥ नेते स-
 ती देवि जानन्योगी मुह्यति कश्च न । तस्मात्सर्वेषु कालेषु यो-
 गयुक्ता भवानद्ये ॥ ८७ ॥ वेदेषु यज्ञेषु तप-सु चैव दानेषु यत्पु-
 ष्यफलं प्रदिष्टम् । अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी पर स्था-
 नमुपैति चाद्यम् ॥ ८८ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसहितायां ज्ञानयोगवर्णनं नाम विशोऽध्याय ।

एकविंशोऽध्यायः ॥

अध्यात्मरहस्यवर्णनम् ।

देव्युवाच । भगवच्छ्रोतुमिच्छामि यत्तदध्यात्मसञ्चितम् । रहस्यं
 विश्वस्रष्ट्यादिसमेतं ज्ञानसिद्धये ॥ १ ॥ श्रीश्रीमधुसूदन उवाच ।

१ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि । २ इति श्रीभगवद्रहस्यवर्णने ।

यत्तद्ब्रह्म मनोवाचामगोचरमितीरितम् । तत्सर्वकारणं विद्धि सर्वाध्यात्मिकमित्यपि ॥२॥ अनाद्यंतमजं दिव्यमजरं ध्रुवमव्यम् । अप्रतर्क्यमविज्ञेयं ब्रह्माग्ने संप्रवर्तते ॥ ३ ॥ स्वेच्छामायाख्यया यत्तज्जगज्जन्मादिकारणम् । ईश्वराख्यं तु तत्तत्त्वमधिदैवमिति स्मृतम् ॥ ४ ॥ सर्वज्ञः सद्गुरुर्नित्यो ह्यंतर्यामी कृपानिधिः । सर्वसद्गुणसारात्मा दोषशून्यः परः पुमान् ॥ ५ ॥ यत्कार्यब्रह्म विश्वस्य निधानं प्राकृतात्मकम् । विराडाख्यं स्थूलतरमधिभूतं तदुच्यते ॥ ६ ॥ यस्येहावयवैर्लोकान्कल्पयति मनीषिणः । कठ्यादिभिरधः सप्त सप्तोर्ध्वं जघनादिभिः ॥ ७ ॥ ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः । ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च

१ यद्यपि पर ब्रह्म मनोवाचामगोचर तथाऽपि तत्त्वद्रष्टारो मुनयस्तस्मिन्नेवाद्भिताये पर ब्रह्मणि प्रैविष्य कल्पयति । यथाऽपि विद्यावच्छिन्नजीववैतन्यस्य स्थूलभूतकाण्डरूपं देहत्रितय मस्ति । तथा मायान्याश्रय पर ब्रह्म । मायोबहिल चेश । मायालीलाविष्णुतविहाराश्रित च विगद् । आध्यात्मिकादित्रैविध्याविवेक सर्ववेदशास्त्रस्य परम रहस्य विगडतर्गतेषु सर्वेषुपि कार्यफलणसमूहेषु प्रैरूप्यविवेचनमेव परमोद्वेगनाधिकार । तथैव शब्दब्रह्मणो वेदस्याऽपि कर्मोपासनाज्ञानरूपेण आविर्भाव इति ज्ञेयम् । अत एव "तन्ममाध्यात्मिक दृष्टा" इत्यादि गौ० श्रुति "आध्यात्मिकादि त्रैवध्यरूपम्" इत्यादि भा० श्रुति २ यज्ञस्य साधनरूपं साधनतपोदानरूपेण त्रिधा भिन्न धर्मविज्ञानवर्णनादये पचमेऽध्याये वर्णित । तत्र साधनमपि कर्मोपासनाज्ञानरूपेण त्रिधा भिन्न सध्यानोपासनाध्याये चैषा नवधा भेदा निदिष्टामत्र त्रिगुणभेदत्वसर्वैशानिभेदा । एव तपनो दानस्यापि नवनवेष्टादशसकलनया पचचत्वारिंशद्भेदा सर्वैयिते यज्ञभेदा एव । ये के चन यं कैश्चिदन्ष्टायमाना धर्मशब्दवाच्या स्ते सर्वैयतेष्वेव भेदेषु वरिमध्यतर्भक्तीति सनातनस्यास्य वैदिकधर्मस्येवमेव सर्वैसग्राहकता बोध्या । एतेषां के चिद्भेदा श्रीभगवताऽपि गीता यथा "ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्निं ब्रह्मणा हुतम् । ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ देवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ॥ ब्रह्मानवापरे यज्ञं यज्ञैर्नैवोपशुद्धते ॥ ओन्नदीनीन्द्रियाण्ये सयमाभिन्युज्जति । शब्दादीन्विषयानय इन्द्रियाग्निषु जुह्वति ॥ सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे । आत्मनश्चमयोगान्नी जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥ द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञस्तथा परे । स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यत्न सशिनमता ॥ भगवते जुह्वति प्राण प्राणेऽपान त्सा परे । प्राणापानगती रथा प्राणायामप्राणायामा ॥ अपरे नियतहारा प्राणान् प्राणेषु जुह्वति । सर्वैयते यज्ञविदो यज्ञश्चित्तकर्मणा ॥ यज्ञांशुऽऽमृतमुपां यानि ब्रह्म सनातनम् । नाय लोकोऽस्त्ययज्ञस्य-

विहिताः पुरा ॥ ८ ॥ तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः । प्रवर्तते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥ ९ ॥ तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञतपःक्रियाः । दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकांक्षिभिः ॥ १० ॥ सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते । प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दो देवि युज्यते ॥ ११ ॥ यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते । कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाऽभिधीयते ॥ १२ ॥ अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् । असदित्युच्यते देवि न च तत्प्रेत्य नो इहे ॥ १३ ॥ अधुना कथयिष्यामि सृष्टिज्ञानं सुदुर्लभम् । यत्त्रिगुणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् । प्रधानं प्रकृतिं प्राहुरविशेषं विशेषयत् ॥ १४ ॥ पंचभिः पंचभिर्ब्रह्म चतुर्भिर्दशभिस्तथा । एतच्चतुर्विंशतिकं गणं प्राधानिकं विदुः ॥ १५ ॥ महाभूतानि पञ्चैव भूरापोऽग्निर्पृथुभ्रमः । तन्मात्राणि च तावन्ति गन्वादीनि मतानि मे ॥ १६ ॥ इन्द्रियाणि दश श्रोत्रं त्वग्दृशसननासिकाः । वाक्श्रोत्रचरणौ मेढूं पायुर्दशम उच्यते ॥ १७ ॥ मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तमित्यन्तरात्मकम् । चतुर्धा लक्ष्यते भेदो वृत्त्या लक्षणरूपया ॥ १८ ॥ एतावानेव संख्यातो ब्रह्मणः सगुणस्य ह । सन्निवेशो मया प्रोक्तो यः कालैः पञ्चविंशकः ॥ १९ ॥ अनाद्यवियायुक्तस्य पुरुषस्यात्मवेदनम् । स्वतो न संभवादन्यस्तत्त्व-

—कृतोऽयं कुरुत्तम ॥ एव बहुविधा यज्ञा क्लृप्ता अद्यगो मूले । कर्मजात् विद्धि तान् सत्त्वोव ज्ञाना विमोक्षसे ॥ श्रेयान् द्रव्यमयाज्ञाज्ञानयज्ञ परतप । सर्वं कर्माऽसिलं पापं ज्ञाने पत्सिमात्यते ॥ तद्विद्धि प्रविपातेन परिप्रथेन सेवया । उपदेक्ष्यति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदासिन ॥ ” इति ।

१ इति श्रीभगवद्गीतायाम् । २ अत एव “ सत्त्वरजस्तमसा माध्यायस्या प्रकृति प्रकृतमहान् महतोऽहकारोऽहकारात्पतन्मात्राण्युभवमिन्द्रिय तन्मात्रैश्च स्थूलभूतानि पुरुष इति पञ्चविंशतिर्गणः । ” इत्यादि श्रीमण्डूक्याद्भगवान्कपिनः साख्यदर्शने । ३ कालस्य विस्तृत स्वरूपं द्वादशाध्याये वर्णितमेव ।

ज्ञो ज्ञानदो भवेत् ॥ २० ॥ पुरुषेश्वरयोत्र न वैलक्षण्यमप्यपि ।
 तदन्यकल्पनाऽपार्था ज्ञानं च प्रकृतेर्गुणैः ॥ २१ ॥ अनादिरात्मा
 पुरुषो निर्गुणः प्रकृतेः परः । प्रत्यग्धामा स्वयं ज्योतिर्विश्वं येन
 संमन्वितम् ॥ २२ ॥ स एष प्रकृतिं सूक्ष्मा देवो गुणमयीं
 विभुः । यदृच्छयैवोपगतामभ्यपद्यत लीलया ॥ २३ ॥ गुणैर्वि-
 चित्राः सृजतीं सरूपाः प्रकृतिं प्रजाः । विलोक्य मुमुहे सचः स
 इह ज्ञानगूहया ॥ २४ ॥ एवं पराभिध्यानेन कर्तृत्वं प्रकृतेः पुमान् ।
 कर्मसु क्रियमाणेषु गुणैरात्मनि मन्यते ॥ २५ ॥ तदस्य सं-
 सृतिर्बन्धः पारतन्त्र्यं च तत्कृतम् । भवत्यकर्तुरीशस्य साक्षिणो
 निर्वृतात्मनः ॥ २६ ॥ कार्यकारणकर्तृत्वे कारणं प्रकृतिं विदुः ।
 भोक्तृत्वे सुखदुःखानां पुरुषं प्रकृतेः परम् ॥ २७ ॥ देवात्सु-

१ प्रधानप्रकृतेश्चतुर्विंशतिको गण । पञ्चविंशत् काल । पश्चिम एव इत्येव
 तन्वसङ्ख्यान । तत्र तत्वेषु परस्परमतर्भावविभागाभ्यां सत्प्रभेदोपार्थो न मतभेदाय
 भवति । तदुक्तं श्रीमद्भागवते “युक्तय सन्ति सर्वत्र भाषन्ते ब्रह्मण यथा । माया मदी-
 यामनृष्य वदतां किं नु दुर्घटम् ॥ नैतदेव यथाप्य त्व यदह वच्मि तत्तथा । एव विवदता
 हेतु शक्तयो मे ह्यस्तथा ॥ यासां व्यनिकरादासीद्विकल्पो वदता पदम् । प्राप्ते शमदमेऽप्ये-
 ति वदस्तमनुशाम्यति ॥ परस्परानुप्रवेशात्तत्वात् पुरुषैर्मम । पूर्वोपर्यप्रसङ्ख्यान यथा व-
 तुर्विबन्धितम् ॥ एकस्मिन्प्रापि ह्यन्यन्ते प्रविष्टान्निराण च । पूर्वस्मिन् वाऽपरस्मिन्वा त-
 न्ने तवानि सर्वेश ॥ पूर्वोपर्यमतोऽमीया प्रसङ्ख्यानमर्भत्सताम् । यथा विवित् यद्वक्त्रुह्य-
 मो युक्तिमभवान्’ इत्यादि । २ “सघातपदार्थत्वात्परस्य इति श्रीमत्पुण्यगदभगवत
 कपिलस्य मौल्यदर्शने । अपि च “नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं नासीद्रजो नो व्योमापनो
 यत् । किमा वरीव कुहकस्य शर्मभ्रम्भ किमसीद्रहन गभीरम् ॥ न सृष्ट्यासीत्सृजत न त-
 र्हि न राज्या अद्भ आनीत् प्रकेत’ । आनीदवात् स्वधया तदेक तममाद्धान्यत्रय किञ्च नभम् ॥
 तमभासीत्तममा गूढमप्रे प्रकेत सलिल मन्वेमा इदम् । तुच्छेन भविषि हित यदासात्तपसस्त-
 मर्हिनाऽऽजप्यतेऽम् ॥ कामस्तदप्रे समवर्त्तताधिमानसो रेत प्रथम यदामान् । गतो ध-
 मसनि निरविन्दन् हृदि प्रतीप्या कवयो मनीषा ॥ निरक्षीनो विन्दो रभिरेषामध दिवदा
 सात्पुष्पिवदधीन् । रेतोषा आम साहिमान आम त्स्ववा भवन्तात्प्रयति पम्तान् ॥ को
 अद्वा वेद क इह प्रवोक्तुञ्ज आ जज्ञा कुत इय विमृष्टि । अर्वाग्देवा भन्य विसर्जनेनाथा
 को वेद यत् आ बभूव ॥ इय विच्छेद्येत आ बभूव यदि वा दधे यदि वा न । यो अम्य
 प्यश्च परम व्यामान् सो अद्भ वेद यदि वा न वेद’ ॥ इत्यादि प्रकृत्युक्ति ।

मितधर्मिण्यां स्वस्यां योनौ परः पुमान् । आद्यत्त वीर्यं सासूत
 महत्तत्त्वं हिरण्मयम् ॥ २८ ॥ विश्वमात्मगतं व्यञ्जन्कूटस्यो ज-
 गदङ्कुरः । स्वतेजसाऽपिब्रवीत्प्रमात्मप्रस्थापनं तमः ॥२९ ॥ यत्त-
 त्सत्वगुणं स्वच्छं शांतं भगवतः पदम् । यदाहुर्वासुदेवाख्यं चित्तं
 तन्महैद्ददात्मकम् ॥ ३० ॥ स्वच्छत्वमविकारित्वं शान्तत्वमिति
 चेतसः । वृत्तिभिर्लक्षणं शोक्तं यथाऽपां प्रकृतिः परा ॥ ३१ ॥
 महत्त्वाद्दिकुर्वाणाद्भगवद्दीर्यसंभवात् । क्रियाशक्तिरहंकारस्त्रिवि-
 धः संपपद्यत ॥ ३२ ॥ वैकारिकस्तेजसश्च तामसश्च यतो भवः ।
 मनसश्चेन्द्रियाणां च भूतानां महतामपि ॥ ३३ ॥ सहस्रशिरसं
 साक्षायमनन्तं प्रचक्षते । संकर्षणाख्यं पुरुषं भूतेन्द्रियैर्मनोमयम्
 ॥ ३४ ॥ कर्तृत्वं करणत्वं च कार्यत्वं चेति लक्षणम् । शान्त-
 धोरविमृष्टत्वमिति वा स्यादहंकृतेः ॥ ३५ ॥ वैकारिकाद्दिकुर्वा-
 णान्मनस्तत्त्वमजायत । यत्संकल्पविकल्पाम्यां वर्तते कौमसं-
 भवः ॥ ३६ ॥ यद्विदुर्हानिरुद्वाख्यं हृषीकाणामधीश्वरम् । शारदे-
 न्दीविरश्याम संराध्यं योगिभिः शनैः ॥ ३७ ॥ तेजसानु विदुर्वा-
 णानुद्वितत्वमभूत्सति । द्रव्यस्फुरणविज्ञानमिन्द्रियाणामनुग्रहः ॥

१ अत एव "महदाद्य कार्यं तमन" (यत्प्रवृत्तेर्गद्य कार्यं तमहत् महत्त्वं अ-
 त्करण बुद्धि) इति साध्यदर्शनम् । २ अत एव "चरमोऽहंकार" । "तत्तद्विषयम-
 भेषाम्" इत्यादि साध्यदर्शनम् । ३ महत्तापे वासुदेवाख्य अहत्त्वे संकर्षणाख्य तद्विकार-
 भूतमनआदिरात्वे च निरन्धाख्य अधिदेवस्वरूपमुपास्यतया निर्दिश्यते । इदमेवास्ति तद्विकृता
 एवदर्शनमहम्य बोध्यम् । ४ अत एव "अभिमानीऽहंकार" एकादश पञ्चतन्मात्र
 पत्कार्यम् । "सत्त्वादिक्मेवादशक प्रवर्तते वैहृतादहंकारात्" । "कर्मद्वियवद्दीन्द्रियैरान-
 ग्मेकादशक मन ।" इत्यादि साध्यदर्शनम् । ५ अत्र मनस्तत्त्वाद्युत्पन्न लक्षणा बुद्धि सा
 तु ज्ञानेन्द्रियाणा धारणकर्त्री ज्ञानशक्तिस्वरूपा बोध्या न तु "मनमस्तुवरा बुद्धि" इत्यत्रोक्ता
 बुद्धिर्बोधा । मनो मतिर्ज्ञाना बुद्धिर्ब्रह्मादय पर्यायशब्दाश्च भिन्नरूपेण शब्देषु व्यवहियते ।
 तत्र शुद्धाया लघतबुद्धे प्रतिभा नाम मलिनयास्वकारया बुद्धर्भाषणा नाम । तत्र धारणा
 बुद्धि सर्वेषु चेतनेषु साधारणा । प्रतिभाबुद्धिस्तु समुद्रतज्ञानाधिभारिभवेनासाधारणा । प्र-
 तिभा च महत्त्वसङ्घर्षिणी धारणा तु सैजमाहृत्परकार्यरूपेतिशेषम् ।

॥ ३८ ॥ संशयोऽथ विपर्यासो निश्चयः स्मृतिरेव च । स्वाप इत्यु-
 च्यते बुद्धेर्लक्षणं वृत्तितः पृथक् ॥ ३९ ॥ तैजसानीन्द्रियाण्येव
 क्रियाज्ञानविभागशः । प्राणस्य हि क्रियाशक्तिर्बुद्धेर्विज्ञानशक्तिता
 ॥ ४० ॥ तामसाच्च विकुर्वाणाद्भगवद्दीर्यचोदितात् । शब्दमात्रम-
 भूतस्मान्नभः श्रोत्रं च शब्दगम् ॥ ४१ ॥ अर्थाश्रयत्वं शब्दस्य द्रष्टु-
 र्लिङ्गत्वमेव च । तन्मात्रत्वं च नभसो लक्षणं कवयो विदुः ॥
 ॥ ४२ ॥ भूतानां छिद्रदातृत्वं बहिरन्तरमेव च । प्राणेंद्रियात्म-
 धिष्यत्वं नभसो वृत्तिलक्षणम् ॥ ४३ ॥ नभसः शब्दतन्मात्रा-
 त्कालगत्या विकुर्वतः । स्पर्शोऽभवत्ततो वायुस्त्वक्स्पर्शस्य च
 संग्रहः ॥ ४४ ॥ मृदुत्वं कठिनत्वं च शैत्यमुष्णत्वमेव च । एत-
 त्स्पर्शस्य स्पर्शत्वं तन्मात्रत्वं नभस्यतः ॥ ४५ ॥ चालनं व्यू-
 हनं प्राप्तिर्नेतृत्वं द्रव्यशब्दयोः । सर्वेन्द्रियाणामात्मत्वं वायोः क-
 र्माभिलक्षणम् ॥ ४६ ॥ वायोश्च स्पर्शतन्मात्राद्रूपं देवेरितादभूत् ।
 समुत्थितं ततस्तेजश्चक्षुरूपोपलम्बनम् ॥ ४७ ॥ द्रव्याकृतित्वं
 गुणता व्यक्तिसंस्थात्वमेव च । तेजस्त्वं तेजसः साधि रूपमात्र-
 स्य वृत्तयः ॥ ४८ ॥ योतनं पचनं पानमदनं हिममदनम् । तेजसो
 वृत्तयस्त्वेताः शोषणं क्षुत्तृडेव च ॥ ४९ ॥ रूपमात्राद्विकुर्वा-
 णात्तेजसो देवचोदितात् । रसमात्रमभूत्तस्मादम्भो जिह्वा रसग्रहः
 ॥ ५० ॥ कपायो मधुरास्तिक्तः कटुम्ल इति नेकधा । भौति-
 काना विकारेण रस एको विभियते ॥ ५१ ॥ क्लेदनं पिण्डनं तृप्तिः
 प्राणनाप्यायनोदनम् । तापापनोदो भूयस्त्वमम्भसो वृत्तयास्त्वि-
 माः ॥ ५२ ॥ रसमात्राद्विकुर्वाणादम्भसो देवचोदितात् । गन्ध-
 मात्रमभूत्तस्मात्पृथ्वी घाणस्तु गन्धगः ॥ ५३ ॥ करम्भपृतिसौ-
 रम्भशान्तोग्राम्लादिभिः पृथक् । द्रव्यावयववैषम्याद्गन्ध एको
 विभियते ॥ ५४ ॥ भावनं ब्रह्मणः स्थानं धारणं सहिदोषणम् ।
 सर्वसत्त्वगुणोद्भेदः पृथिवीवृद्धिलक्षणम् ॥ ५५ ॥ नभोलुणविशो-

षोऽर्थो यस्य तच्छ्रोत्रमुच्यते । वायोर्गुणविशेषोऽर्थो यस्य त-
त्स्पर्शनं विदुः ॥ ५६ ॥ तेजोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तच्चक्षुरु-
च्यते । अम्भोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तद्रसनं विदुः ॥ ५७ ॥
भूमेर्गुणविशेषोऽर्थो यस्य स घ्राण उच्यते । परस्य दृश्यते धर्मो
द्यपरस्मिन्समन्वयात् ॥ ५८ ॥ अतो विशेषो भावाना भूमावेवो-
पलक्ष्यते । एतान्यसंहृत्य यदा महदादीनि सप्त वै ॥ ५९ ॥
कालकर्मगुणोपेतो जगदादिरुपाविशत् । ततस्तेनानुविद्वेभ्यो
युक्तेभ्योऽण्डमचेतनम् ॥ ६० ॥ उच्यते तदिह प्रोक्ता तत्त्वस्-

१ अत एव "सृष्टात् पचत मात्रम्" इति साख्यदर्शनम् । स्थूलात् पचस्थूलभूतात्
काय्यात् सत्त्वजस्तमोभेदेन शान्तिघोरमूढरूपात् पचत मात्रस्य ज्ञानम् । पच स्थूलभूतानि तु
पचीकृतानि । पचीकरण तु आनाशादि पचसु एकैक द्विधा सम विभज्य तेषु दशसु भागेषु
मध्ये प्राणमिहान् पच भागान् प्रत्येक चतुर्णां सम विभज्य तेषु चतुर्णां भागाना स्वस्व
द्वितीयाह्नभाग परित्यज्य भागातरेषु मयोननम् । अत एव भूतानि पचाटतापचीकृतभेदेन
द्विविधानि इति ज्ञेयम् । २ इति श्रीकपिलर्गातायाम् । अत एव "ॐ सहनात्रविक्रिति
ज्ञाति । ३ अनाऽत पृथिव्यादिमहाभूतानां समवाय शरीरम् । इत्येकं स पृथिवी यच्च
तदापो यदुष्ण ततो ज्यो यत्सञ्चरति स वायुर्यस्तुपिर तदाकाशम् । श्रोत्राऽदीनि ज्ञानोद्वियाणि ।
श्रोत्रमाज्ञाने वाचीव गन्धीषु रप्सुजिह्वा पृथिव्या प्राणमिति । एवमिन्द्रियाणा यथाक्रमेण
शब्दरशोरूपरसगन्धाश्चेते विपया पृथिव्यादिमहाभूतेषु क्रमेणोपजा । वाक्प्राणोपादवायु
पस्थाऽऽह्न्यानि कर्मोद्वियाणि । तेषा क्रमेण वचनाऽऽदानगमगविसर्गाऽऽनदाधेते विपया ।
पृथिव्यादिमहाभूतेषु क्रमेणोपजा । मनोबुद्धिरहकारधित्तमियन्त करणचतुष्टयम् । तेषा क्रमेण
सत्त्वविक्रियाऽऽप्यवसायाऽभिमानाऽवधारणास्वरूपाऽनैते विपया । मन स्थान गलाऽत बु
देवदममहद्धारस्य हृदय चित्तस्य नाभिरिति । अस्त्विचर्मनाडारोममासाधेति पृथिव्यशा मू
त्रशेभ्ररत्तशुकस्वेदा अवशा । धातुणाऽऽह्नस्यमोहमैथुनान्यग्ने । प्रणारणविलस्वनस्थूलाऽऽगु-
मेपनिमेषाऽऽदि वायो । कामक्रोभलोभमोहभया वाकाशस्य । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा पृथि-
विगुणा । शब्दस्पर्शरूपरसश्र वा गुणा । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धार्थनिगुणा । शब्दस्पर्शोविति वायुगुणौ ।
शब्द एक वाकाशस्य । सात्त्विकराजस्तामसलक्षणानि त्रयो गुणा " अहिंसा सत्यमस्तय-
नम्रकथोऽपरिग्रह । भक्तो ज्ञो गुरुशुश्रूषा शौच सन्तोष आर्जवम् । भ्रमणित्वमदमित्यना
स्तिःश्रमहिंस्रता । एते सर्वे गुणा ज्ञेयास्सात्त्विकस्य विशेषतः । अहर्कताऽऽस्यह मोक्षाऽ-
स्यह वताऽभिमानवान् । एते सर्वे गुणा राजसत्व प्रोच्यन्ते ब्रह्मवित्तमि । निद्राऽऽऽह्नस्योमोहरागी
मैथुन चीर्यमेव च । एते गुणास्तामसस्य प्रोच्यन्ते ब्रह्मवादिभि । ऊर्ध्वं सात्त्विके मध्ये राज
सोऽप्यस्तामस इति । सत्यज्ञान सात्त्विकम् । धर्मज्ञान राजसम् । तिमिःऽऽऽतामसमिति ।-

ष्टिस्तवानये । ततो व्यष्टिस्वरूपेण सृष्टिर्वहविधाप्यभूत् ॥ ६१ ॥
 योध्यात्मिकोऽयं पुरुषः सोऽसावेवाधिदैविकः । यस्त्रोभयवि-
 च्छेदः पुरुषो ह्याधिभौतिकः ॥ ६२ ॥ एकमेकतराभावे यदा नोप-
 लभामहे । त्रितयं तत्र यो वेद स आत्मा स्राश्रयाश्रयः ॥ ६३ ॥
 समष्टिरूपं विस्तारादनंतं प्रकृतीशयोः । व्यष्टिरूपं त्वनंतं स्या-
 त्संख्याद्यानंत्यतस्त्रयोः ॥ ६४ ॥ आविर्भावतिरोभावातुभयोर्देश-
 कालतः । परिच्छिन्नो यदा ज्ञातो तदा सत्ता तयोः पृथक् ॥
 ॥ ६५ ॥ अत एवाधिदेवात्तु पुरुषादीशशब्दितात् । कूटस्थस्याधि-
 यज्ञस्य पृथक् सत्ता प्रतीयते ॥ ६६ ॥ ब्रह्मविद्धिरतो ब्रह्म द्विधा
 वेद्यतया स्मृतं । स्वरूपं च तदस्य च तच्चूडुत्यनुसारतः ॥ ६७ ॥
 स्वस्वरूपस्थितौ भानं त्रयाणापेकमेव तु । स्यात्परं व्यष्टिसत्तायां
 तेषा भानं विलक्षणम् ॥ ६८ ॥ प्रकृतिः पुरुषश्चेति विकल्पस्त-
 त्वविहरे । एव वैकारिकः सगो गुणव्यतिकारात्मकः ॥ ६९ ॥
 ईशस्य मायागुणमयनेकधा विकल्पबुद्धिश्च गुणैर्विधत्ते । वैका-
 रिकस्त्रिविधोऽध्यात्ममेकमथाधिदेवमधिभूतमन्यत् ॥ ७० ॥ दृ-
 गूपमाकं वपुरत्र रंध्रे परस्परं सिध्यति यः स्वतः से । आत्मा
 यदेपामपतो य आयः स्वयाऽनुभूत्याऽखिलसिद्धसिद्धिः ॥ ७१ ॥

—जाग्रत्सप्रभुमिचुरीयमिति चतुर्विधा अवस्था । ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियाऽत करणचतुष्टय चतु-
 र्दशकरणयुक्तं जाग्रत् । अन्त करणचतुष्टयेव सतुक्तस्वप्न । चित्तैकरणात्सुषुप्ति ।
 केवलजीवयुक्तमेव तुरीयमिति । उमीलितनिर्मोहितमध्यस्थअक्षिपरमाऽऽत्मतोर्मध्ये जीवाऽमा-
 श्रेयज्ञ इति विज्ञायते । “बुद्धिकर्मेन्द्रियप्राणपचकैर्मनसा धिया । शरीर समदृशामिस्सूक्ष्म तद्वि-
 द्मच्यते । मनो बुद्धिहृद्धार स्वाऽग्निनाऽग्निजनानि भू । एता प्रहृतयस्त्वष्ट्री विकाराणो
 दशाऽपरे । श्रोत्र त्वद् चक्षुषी जिह्वा घ्राण चैव तु पचमम् । पादयस्त्रो करी गर्दी वाङ्
 चैव दशमी मता । शब्दरूपरसश्च रूप च रतो गंधस्तथैव च । त्रयोविंशतिरेतानि तत्त्वानि
 प्रकृतानि तु । चतुर्विंशतिरेत्येक प्रधान पुरुष पर ।” इति शारीरकोपनिषद् ।

१ अत एव “भट्टितश्रुतिविगोषो जातिपरत्वान्” “जमादिव्यवस्थात पुरुषबहुव”
 [त्यादि साख्यदर्शनम् । तथा “तामैश्वर्यपदा काश्यप परवात्” इति भक्तिदर्शनम् । अ-
 पि च कूटस्थायिचक्षस्य भेदप्रतीत्या साख्ये पुरुषबहुव तदनुसारेण तामैश्वर्यपदामिति मू-
 त्रेत काश्यपेनमतप्रदर्शनपर भक्तिदर्शन च नाभेकयासेद्धातविरुद्धम् ।

एवं त्वगादि त्रिविधं विविक्तं ज्ञानादिकर्मादि च चित्तयुक्तम् ।
 योऽसौ गुणलोभकृतो विकारः प्रधानमूलान्महतः प्रसूतः ॥७२॥
 अहं त्रिवृन्मोहविकल्पहेतुर्वैकारिकस्तामस ऐन्द्रियश्च । आत्मा
 परिज्ञानयस्यो विवादो ह्यस्तीति नास्तीति भिदाऽर्थनिष्ठः ।
 व्यर्थोऽपि नैवोपरमेत पुंसा तस्मात्परावृत्तधिया स्वलोकात् ॥७३॥
 एवं रूपेण कल्पन्ने कल्पका विश्वसंभवम् । अन्योन्यापाश्रया-
 त्सर्वमायतवदवस्तु यत् ॥ ७४ ॥ आध्यात्मिकादिरूपेण सर्वं व-
 स्तु प्रकाशते । विशेषलक्ष्योपादाने भेदो भवति नान्यथा ॥७५॥
 तथैव वस्तु नास्त्येव भासकं वर्तते परम् । स्वरूपत्वेन रूपेण
 स्वरूपं वस्तु भास्यते ॥ ७६ ॥ प्रकृतौ सस्यितं व्यक्तमतीतप्र-
 लये तु यत् । तस्मात्प्राकृतसंज्ञोऽयमुच्यते प्रतिसत्परः ॥ ७७ ॥
 अनादिर्भगवान्कालो नास्तोऽस्य देवि विद्यते । अव्युच्छिन्नास्त-
 तस्त्वेते सर्गस्थित्यंतसंप्रमाः ॥७८॥ अथाध्यात्मरहस्यं ते कथया-
 मि सुदुर्लभम् । यज्ज्ञानादीशकृपया साधसो मोक्षमाप्नुयात् ॥७९॥

१ अत्रेदं तत्र-जैनब्राह्मिदिमिद्धातेषु तन्वविचारा बहव एकोनताविकारप्रापका सन्ति पर-
 तेषु सर्वेषुपि आधिभौतिक-आत्मिकस्वरूपयोग्येव छष्टिगतार्थेषु विविङ्गानुभवमगदन निर्दि-
 श्यते । आधिदेविकस्य तृतीयस्य स्वरूपस्य तेषु परिचयोऽपि गताभ्येव महती न्यूनता ।
 तस्यैवाधिदेवस्य प्रधानस्य त्रिष्वपि चाभिप्रेतयानुत्प्रेक्षेन वैदिकेऽभिमतदेशेने मुद्ग क्रियत इ-
 तोयता महता भेदेन परिपूर्णतमो वैदिकः पथा । २ इति श्रीमत्पुत्रपादभगवत् वेदव्यास-
 स्य । तस्मात्स्वर्गोपापरावृत्तधोन्व कुत इति चत् तदुक्तं “ तर्पच्छदो न भवति पुरःप्रवेष्ट-
 वन्मगन् । निवर्तते तदा तर्प पापमतात्त यदा ॥ विषयेषु तु मसर्गच्छाश्रयतस्य तु सश्र-
 यात् । मनसा चा यथा काश्रम न प्रतिवद्यते ॥ ज्ञानमुपघते पुसा क्षयात्पापस्य कर्मण ।
 यथाऽऽदर्शते प्रत्ये पदवत्यामनमात्मनि ’ ॥ इति श्रीमद्भागते मोक्षधर्मम् । ३ प्रह-
 ताविति । अतीतग्रहण सर्वप्रत्योपलक्षणार्थे अतीतप्रत्ये यद्यस्मान् प्रहृती सदिभ्या-
 नान निध आसीत् । तस्मान् विश्वस्य प्रहृती सवराणात् प्राकृत अय महाप्रलय
 उच्यते । ४ अनादिरिति । तत् कारणादेते सर्गस्थित्यनसंप्रमा सर्ग स्थिति च तदने स-
 यम च अव्युच्छिन्ना प्रवाहरूपेण अविरता । अत एव ‘अनादाद्य वाक्छायाकाविव्यदधैव ।
 इदानीं भिन्न सर्वत्र नाथतोच्छेद् ” इत्यादि श्रीमत्पुत्रपादभगवत् करिणस्य साहस्यदर्शने ।
 इति पञ्च श्लोका विज्ञानभासतत्रस्या ।

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते । भृतभावोद्भवकरो वि-
सर्गः कर्मसंज्ञितः ॥ ८० ॥ अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदे-
वतम् । अधियज्ञं तमेवात्र देहे विद्धि विदा वरे ॥ ८१ ॥ एवं
भावप्लवं धीरो गृहीत्वा भक्तिमात्मनः । उन्मज्जंश्च निमज्जंश्च
भावमेवाभिसंश्रयेत् ॥ ८२ ॥ पुरुषः स परो देवि भक्त्या लभ्य-
स्त्वनन्यया । यस्यांतस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥ ८३ ॥
इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बु-
द्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥ ८४ ॥ महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पु-
रुषः परः । पुरुषान्नपरं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ ८५ ॥
एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते । दृश्यते त्वग्रया बु-
द्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ ८६ ॥ साधिभूताधिदेवं तं सा-
धियज्ञं च ये विदुः । प्रयाणकालेपि पर ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ८७ ॥
इति श्रीश्रीमत्सूदनसहिताया अध्यात्मरहस्यवर्णननामैकाविंशोऽध्यायः ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ।

कर्मयोगवर्णनम् ।

देव्युवाच । रहस्यं ज्ञानकाण्डस्य वेदाना तत्त्वतोऽधुना । श्रु-
त्वाहं परमा तृप्तिं गता वेदविदा वर ॥ १ ॥ कर्मकाण्डस्य तत्त्वे-
न रहस्यं वर्णयन्परम् । इदानीं कुरु मे नाथ कल्याणं परमं
प्रभो ॥ २ ॥ श्रीश्रीमधुसूदन उवाच । गुणानां परिणामेन सम्बन्धः
प्रकृतेर्यथा । कर्मभिश्च शरीरेण सम्बन्धोऽस्तीह तादृशः ॥ ३ ॥
न कर्मणा निवृत्तिः स्यात्स्यते देहे कदा च न । कर्मानुष्ठान-
वृत्तिर्देहेधर्मः प्रकीर्तितः ॥ ४ ॥ कृत्वापि कर्म यत्साधुरव-

१ श्रीमद्भगवद्गीतापरमिन्द्र । २ बुद्धेः परं महान् भासा महत्तवम् इत्यारिन्तर श्रुतयः
काण्डपरमिन्द्रता । ३ श्रीमद्भगवद्गीतापरमिन्द्र ।

र्मत्वं प्रतीच्छति । कर्मयोगः स एवास्य माहात्म्यं लोकविश्रु-
 तम् ॥ ५ ॥ यथा कर्मप्रभावोऽयं सृष्टमात्सूक्ष्मतरो महान् । त-
 थैव कर्मयोगस्य महिमातीन्द्रियकर्मः ॥ ६ ॥ शुभं वाऽशुभमु-
 त्कृष्टं निकृष्टं वा बृहल्लघु । न नश्यति क्वचित्कर्म समये फल-
 ति ध्रुवम् ॥ ७ ॥ यथेष्टं सात्त्विकं कर्म स्वर्गादिसुखकारणम् ।
 तथैव तामसं कर्म यातनादुःखकारणम् ॥ ८ ॥ इत्येवाध्यात्मत-
 त्वांशं विद्वद्भिर्ऋषिभिः स्मृतम् । तत्तत्फलौषभोगाय लोकानां
 कल्पना कृता ॥ ९ ॥ सप्तानामूर्ध्वलोकानामधस्तात्तावतार्मपि ॥
 कर्मैव कारण मन्ये बलस्येवेह भोजनम् ॥ १० ॥ एतत्संक्षेपरू-
 पेण विस्तरेणापि भूयसा । श्रुतिस्मृतिपुराणार्थैर्दर्शितं लोकवत्स-
 लैः ॥ ११ ॥ पठित्वा वा समाकर्ष्य तानि शास्त्राणि यत्नतः ।
 सदादेयमसद्व्ययं कर्मैव सुखमिच्छता ॥ १२ ॥ सकामकर्मणामेव
 पन्था निष्कण्ठकः स्मृतः । निष्कामकर्मप्राशस्त्यं वक्तुर्माशो न

१ समाधिवर्णनेनोपमनाऽण्डविज्ञानम्, ज्ञानयोगवर्णनेन च ज्ञानकाण्डविज्ञान प्रदर्श्य अ-
 ध्यायेऽस्मिन् कर्मयोगव्याख्याया कर्मकाण्डस्य परमाद्गत विज्ञान प्रदर्शयते । त्रयाणामेव वे-
 दकाण्डानामेकमेव लक्ष्य भवति भावत्रयाणाम्नु तन्निष्ठानां स्वतः प्रवात्स्वत नरूपेणैव श्रीणि
 काण्डानि सविस्तरं वर्णितानि । अत एव ध्यानेनामानि पश्यति के विदा मानमा मना ।
 अथ साधनेन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतोपनिषद् । २ अर्थात्
 धर्मजिज्ञासा । इति कर्ममीमांसादर्शनं वेदाध्ययनानन्तरं धर्मो जिज्ञासितव्यं स हि
 नि श्रेयसेन पुरुष सधुनत्तीति प्रतिजानीमइ इति हि सूत्रभाष्यम् । चोदनालक्षणोऽर्थो
 धर्म । क्रियाप्रवर्तकं वचनेन भतभवद्भक्तित्यस्यस्यव्यवाहितविप्रकृष्ट इत्येवमादिजाती
 यरोऽर्थो लक्ष्यते सोऽर्थे पुरुष नि श्रेयसेन सधुनत्तीति प्रतिजानीमहे । चोदनेऽर्थेऽर्थे इतो
 त्यवगमयितुं नायदिकं च नेंद्रियम् इति एतन्नेवार्थं तर्कपादेन प्रथमेन सूत्रयतिस्म भगवान्
 जैमिनि । ३ अत एव ' ऊर्ध्वं गच्छति सचस्था मन्थे तिष्ठति रात्रसा । जप-यगुगवति
 स्या अधो गच्छति तामसा ' इति श्रीमद्भ्रातृपनिषद् । एव यथा सत्कर्मयोगेण क्रमोऽस्ति
 भवति तथा सर्वमेव धर्मविज्ञानवर्णनाध्याये सविस्तरं प्रपञ्चितम् । ४ प्रवृत्ते सत्प्रकाररक्षा
 दूर्घावो लोका सत् सत्तथैव सत्तमोमया पुण्यपापमुत्पन्नं यथा विराजि कल्पिता ।
 ५ 'देहादिपञ्चर यत्र तदारोहोऽभिमानिता । विद्वित्प्रतिपिदेव प्रवृत्तिर्भ्रम भवेत् ॥ ''
 इति श्रीविद्याखण्डमुनीश्वरा ।

कश्च न ॥ १३ ॥ निष्काममेव सत्कर्म मुक्तिं यच्छति दुर्लभाम् । कर्तव्यमिति कुर्वन्तमनिच्छन्तं फलान्यपि ॥ १४ ॥ कर्माणि नैव वध्नन्ति प्रमदा इव योगिनम् । फलान्यकांक्षमाणो योऽशुभं वा शुभमाचरेत् ॥ १५ ॥ सुखदुःखफलैः पार्श्वेन सम्बध्येत कर्हिचित् । सिद्ध्यन्सर्वेषु भूतेषु निन्दितां वर्जयन् क्रियाम् ॥ १६ ॥ केवल्यमपि संप्राप्तं हस्ते कृत्य सुखी भवेत् । इत्यादि सर्वशास्त्रेषु व्याप्तादिविविधर्षयः ॥ १७ ॥ निष्कामकर्मयोगस्य फलानन्त्यमलं जगुः । ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रः स्त्री वायका च न ॥ १८ ॥ ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वनस्थो वापि भिक्षुकः ॥ वर्त्तमानः सदाचारे यथा वर्णं यथाश्रमम् ॥ १९ ॥ यथाधिकारं निष्कामं स्वधर्मं चैव आश्रयेत् । संकल्पवर्जितं कर्मयोगं सत्साधनं विदुः ॥ २० ॥ चतुर्वर्गप्रदस्तस्य कर्मयज्ञ उदाहृतः । नित्यनैमित्तिकत्वाम्या काम्यरूपेण च त्रिधा ॥ २१ ॥ कर्माणि भेदतः प्रोक्तमपिभिस्तत्त्वदर्शिभिः । आधिदैविकमध्यात्ममविभूतं पुनस्त्रिधा ॥ २२ ॥ अतो हि कर्मकाण्डस्य विस्तारोऽनन्त

१ विस्तृतम् कर्मपरिवरणं सदाचरवर्णनाद्याद्यादिचतुर्भिरध्याये प्रायः प्रपञ्चितमेव परमिति । २ अत एव नित्यकर्मविषये कर्ममीमांसादर्शनं 'अपि वाऽप्येकदेशेऽस्यान् प्रसंगे ह्यर्थनिश्चितिशुभमात्रमितरत्तदर्थत्वान्' अ ६ पा ३ सू० २ "विध्यपरगद्ये च दर्शनानामाप्ते" ६ प्रायश्चित्तविधानम् ७ तथा नैमित्तिकविषये च । "नैमित्तिके विकारत्वात्तन्प्रधानमग्रत्त्वान्" अ ४ पा ३ अ २ । नैमित्तिके अथार्थे नियार्थं च प्रकृतं भवेत् नैमित्तिकं नवव्यये यथा ना यथे कृत्या प्रणीयते ताभ्यश्च यन्तीयं पीयते उपरदृश्यते च एव नित्ये दर्शपूर्णमासाद्गोदीहनादिर्नैमित्तिकं तस्मिन् श्रूयमाणे ऋचमग्रत्त्वान् कृतं विकारत्वात् विशेषेण श्रवणत्वात् इत्यर्थः । अर्पते विशेषे तर्नैमित्तिकं न भवतीति तद्व्याप्यम् । काम्ये च काम्यानां यथोक्तकाम्यफलत्वे "कामो वा तन्प्रयोगेन चेतने, वीते च नियमस्तदर्पम्" ४ । ३ । ९ अ तथा काम्यानामीदृशानुमित्फलत्वे "योगमित्तिर्वाप्यस्योपपद्यते सयोहितत्" ४ । ३ । १२ अ. इत्यादि । ३ "गहना कर्मणो गति" इति भगवद्भानु-कर्मणा विस्मरवाह्येऽपि तदधिकारिणा भावभेदेनापि पुनस्तदेव कर्माधिदैवादिभेदेन भिद्यते । तत्राधिदैव यथा सोमयज्ञादि । अध्याम यथा उजालि जीवहितार्थं धर्मज्ञानादिसर्वप्रणयनादित्य । अधिभूत यथा ब्रह्मणभोजनादि । दिग्दर्शनार्थमुदाहृतं सुधेभिर्न्यम् ।

ईक्ष्यते । अत एव सुसंक्षिप्तं विज्ञानं वर्णयत्परम् ॥ २३ ॥ मी-
मासादर्शनं शास्त्रं सर्वतोऽत्यतिरिच्यते । अतश्चोत्कर्ष्यमाणं
गीताशास्त्रं धरातले ॥ २४ ॥ यथोपनिषदः सन्ति वेदसारसमु-
ज्ज्वलाः । तथोपनिषदां सारं गीताशास्त्रं विदुर्वृधाः ॥ २५ ॥
तस्यापि सारं ते कर्मयोगं देवि ब्रुवेऽधुना । यमनुष्टाय देवाश्च
ऋषयश्च परं गताः ॥ २६ ॥ नेहाभिक्रमनात्रोऽस्ति प्रत्यवायो न
विद्यते । स्वल्पमायस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ २७ ॥
व्यवसायात्पिका बुद्धिरेकेह पतिवत्सले । बहुशाखा हानन्ताश्च
बुद्धयो व्यवसायिनाम् ॥ २८ ॥ योगस्था कुरु कर्माणि सङ्गं
त्यक्त्वा शुचिस्मिते । सिध्यासिध्दयोः समा भूत्वा समत्वं योग
उच्यते ॥ २९ ॥ आपूर्व्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति
यद्गत् । तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वं स शान्तिमाप्नोति न का-
मकामी ॥ ३० ॥ न कर्मणामनारम्भान्नेष्कर्म्य पुरुषोऽश्नुते ।
न च सक्रयसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ३१ ॥ न हि कश्चि-
त्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् । कार्प्यते ह्यवशः कर्म सर्वः
प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ३२ ॥ कर्मैन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा
स्मरन् । इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा भित्त्याचारः स उच्यते ॥ ३३ ॥
यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभते प्रिये । कर्मैन्द्रियैः कर्म-

१ बहिरर्तलक्ष्यभेदेन स्वतावद्विषयम् । बहिरल्पस्य प्रकृत्याश्रितत्वात्तदनन्त भवति ।
अतस्त्वस्य तु केवलमाव्याप्तिकविज्ञानाश्रयेण निर्णयकारकमेव सम्भवति । सैव बुद्धि-
रन्तर्लक्ष्यविषया व्यवसायानिज्ञा प्रज्ञा परारथा एकेव निधीयते । २ यथा हि पूर्णा जल-
धिसमूहयदाप्रनाहृषातीरणि नैव चञ्चलता प्रकृति, तथैव निष्कामभावबलम्बनेन पूर्णतामाप्त
साधकस्यान कर्मण नैव कर्मस्रोतसा प्रलियातेश्चाकर्ण्यकृते । एव च पूर्णताप्राप्त साधकान्त
कर्मण सर्वोपस्थापामेव सिद्धमनतिष्ठते । अपूर्णमेव हि वस्तु चञ्चलमभि भवति पूर्णन्तु न
कदापि परिवर्तन भङ्गेन । तथा च कामनादिदूषितत्वाद्पूर्णभावकृतेमेवान कर्मण कृति
चाचम्यरुनिभिहितपितराध्यायिकादिदेविनाभिर्भक्तिरूपाडयते । निष्कामभावबलम्बनेन तु
पूर्णताप्राप्त त कर्मण न कदापि चाचम्यलेशास्पद भवताति निश्चितमेव ॥

योगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ३४ ॥ नियतं कुर कर्म त्वं कर्म
 व्यायो ह्यकर्मणः । शरीरस्यानापि च ते न प्रसिध्येदकर्मतः
 ॥ ३५ ॥ यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मवृत्तश्च मानवः । आत्मन्येव
 च सन्तुष्टस्तस्य कार्प्यं न विद्यते ॥ ३६ ॥ नैव तस्य कृतेनार्थो
 नाकृतेनेह कश्च न । न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः
 ॥ ३७ ॥ कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः । लोकसं-
 ग्रहमेवापि पश्यन्ती कर्तुमर्हसि ॥ ३८ ॥ यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्त-
 देवेतरो जनः । स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्त्तते ॥ ३९ ॥
 सक्ताः कर्मण्यविदासो यथा कुर्वन्ति शोभने । कुर्व्याद्दिदांस्त-
 थासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥ ४० ॥ प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः
 कर्माणि सर्वशः । अहङ्कारविमृहात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते ।
 ४१ ॥ तत्त्वित्तु पतिप्राण्ये गुणकर्मविभागयोः । गुणा गुणेषु
 वर्त्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥ ४२ ॥ सद्यश्चेष्टते स्वस्याः प्र-
 कृतेर्ज्ञानवानपि । प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति
 ॥ ४३ ॥ किं कर्म किमकर्म्मति क्वयोऽप्यत्र मोहिताः । तत्ते
 कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभान् ॥ ४४ ॥ कर्मणो
 ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यञ्च विकर्मणः । अकर्मणश्च बोद्धव्यं ग-

१ अत एव ' कुर्वन्नेवेह कर्माणि जीवीविषेच्छन समा " इति श्रुति ॥ "अतस् यगी
 वहि सगो सुप्र विचर राषव । इय ज्ञानकरा राम सङ्गजाता विवर्धते ' इति च महागमा
 यणम् । एव धृतिमृत्युवेकवाक्यताया अस्मिन्नेके निःकामकर्मण्येव कुर्वन् जीवितुमिच्छेदि
 ति । अत एव अ २ पा ४ अ १ ' यावज्जीविकोऽप्यात्म- कर्मधर्म प्रकरणात् ' 'क
 तुस्तु धर्मनियमात्कारशास्त्र निमित्त स्यात्' ' जीवने निमित्ते कर्मकर्तुर्धर्मो निवमथोपयत
 इत्यधिकरणार्थे " इति कर्ममीमांसादर्शनम् । २ कर्मयोगिन स्वदृष्टान्तरादेशवचनैश्च
 जगति बधनागताना जीवानामशेषकल्याण साधयन्तीति कर्मयोगस्य परमोपकारिता प्रसिद्धा
 जीवन्मुक्ता हि "ज्ञानयोगभावयुक्ता " ' कर्मयोगभावयुक्ता " चेति द्विश्रेणिका भवति ।
 जगतादशो महामान कर्मयोगभावयुक्ता जीवन्मुक्ता आसन् । यावदेव जगतामुपकारजात
 भूतपूर्वै यन् भवति भावि च, निविलम्बेव तज्जीवन्मुक्तैर्महात्मनि साधिन साधने साध्य
 च । इदमेव कर्मयोगस्य परम श्रेष्ठत्वमवगन्तव्यम् ॥

हना कर्मणो गतिः ॥ ४५ ॥ कर्मण्यकर्म यः पश्येत्कर्मणि
 च कर्म यः । स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ ४६ ॥
 यस्य सर्वं समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः । ज्ञानाग्निदग्धकर्मणि
 णं तमाहुः पण्डितं बुधैः ॥ ४७ ॥ त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नि-
 त्यवृत्तो निराश्रयः । कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति
 सः ॥ ४८ ॥ श्रेयो हि ज्ञानमम्यासाज्ज्ञानाद्वयानं विशिष्यते ।
 ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरर्नन्तरम् ॥ ४९ ॥ का-
 म्याना कर्मणा न्यास संन्यास कथयो विदुः । सर्वकर्मफल-
 त्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥ ५० ॥ त्याज्य ढोषवदित्येके
 कर्म प्राहुर्मनीषिणः । यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चा-
 परे ॥ ५१ ॥ एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।
 कर्तव्यानीति मे देवि ! निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ५२ ॥ नियतस्य
 तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते । मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः
 परिकीर्तितः ॥ ५३ ॥ दुःस्वमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्प-
 जेत । स कृत्वा राजसं त्याग नैव त्यागफलं लभेत् ॥ ५४ ॥
 कार्यमित्येव यत्कर्म नियत क्रियते प्रिये ! । त्यक्त्वा सङ्गं फ-
 लञ्चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥ ५५ ॥ न द्वेषयुक्तं कर्म
 कुशले नानुषज्जते । त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी उन्नतशयः
 ॥ ५६ ॥ न हि देहभृता शक्य त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः । यस्तु
 कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥ ५७ ॥ अनिष्टमिष्ट

१ कर्मलक्षणस्य स्वभावसिद्धं शान्तिं वा क्षणमपि न शनैर्यदस्यानुम् । परतु
 कर्मोपस्थायामपि स्थान्त इत्यस्य भाववैलक्षण्यानुसारण जीवो नरक इव । मुक्तिपदं वा ते स
 लभते । अतश्च नित्यक्षणफलप्रदायकत्वात्कर्मणो भावत्रयस्य विलक्षणमेष नामत्रयं प्रदत्त
 म् । भावत्रयस्येतेषु द्वेषेयं भवति मर्मं यावार्थम् । गहनं हि कर्मणो गतिं सा योगविद्विरेव
 परिज्ञातुं शक्यते । २ एतदेव कर्मयोगस्य विज्ञानम् । ३ एतदेव कर्मयोगिणो लक्षणम् ।
 ४ अत एव ' एव चयि नायथास्ति न कर्मं लिप्यते नरे ' इति श्रुतिः । ५ कर्मणा
 प्राधान्यं लक्षणं यथा वैश्वदेव न चिञ्चिस्थते तानि प्रधानभूतानि इत्यस्य गुणभूतत्वात् ।
 इति अ २ पा १ सू ७ कर्मयोगवर्णनम् ।

मिश्रञ्च त्रिविधं कर्मणः फलम् । भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु
 सन्न्यासिना क्वचित् ॥ ५८ ॥ सन्न्यासः कर्मयोगश्च निश्चयस-
 करानुभो । तयोस्तु कर्मसन्न्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥५९॥
 ज्ञेयः स नित्यसन्न्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति । निर्द्वन्द्वो हि
 महादेवि ! सुखं बन्धात्ममुच्यते ॥६० ॥ साख्ययोगो पृथग्बालाः
 प्रवदन्ति न पण्डिताः । एकमप्यास्थितः सम्यग्भुभयोर्विन्दते फे-
 लम् ॥ ६१ ॥ यत्साख्यैः प्राप्यते स्थानं तयोगैरपि गम्यते ।
 एकं साख्यञ्च योगञ्च यः पश्यति स पश्यति ॥ ६२ ॥ सन्न्या-
 सस्तु शुभाचारे ! दुःस्वमातुमयोगतः । योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न
 चिरेणाधिगच्छति ॥ ६३ ॥ योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा
 जितेन्द्रियः । सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥६४॥
 नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् । पश्यन् शृण्वन्
 स्पृशन् जिघ्रन्नश्नन् गच्छन् स्वप्नन् श्वसन् ॥ ६५ ॥ प्रलपन्
 विसृजन् गृह्णन्निपन्निमिपन्नपि । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वृत्त-
 न्त इति धारयन् ॥ ६६ ॥ ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा
 करोति यः । लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ ६७ ॥
 पञ्चेमानि शुभाचारे ! कारणानि निबोध मे । साख्ये कृतान्ते
 प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥ ६८ ॥ अधिष्ठानं तथा कर्त्ता
 करणञ्च पृथग्विधम् । विविधाश्च पृथक्चेष्टा देवश्चेवात्र पश्वमम्
 ॥ ६९ ॥ शरीरवाद्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः । न्यार्थ्यं वा
 विपरीत वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥ ७० ॥ तत्रैवं सति कर्त्तरिमा-
 त्मानं वेवलन्तु यः । पश्यत्यकृतवृद्धित्वान्न स पश्यति दुर्म-

१ ज्ञानयोग कर्मयोगश्चेति द्वयमेव तुल्यफलप्रदं तत्तत्रैकरूपम् । कर्मत्यागाधिक्यामु-
 त्त्तं पुरयो ज्ञानयोगी, निष्कर्मकर्मसाधनाधिक्यात् कर्मयोगेति भिन्नसन्न्यासनिर्धीयते ॥ अत-
 एव ' सर्वयोगो तोष ईश्वर क्रियाज्ञानानाम् । इत्यादि श्रुतिः । २ अत एव ' परिद्यातापुथिर्षी
 मद्यहेत्वापिनेकोक्तान् परिदिश पापम् । अनस्य तन्तु विनन विच्युञ्च तदपश्यन् तदभवन्
 तदामान्' । इति श्रुतिः । ३ इदमपि सर्वकर्मयोगवर्णनवचनजात श्रीमद्भगवद्गीतारथम् ।

तिः ॥ ७१ ॥ विन्युक्तं कर्म कर्तव्यं ब्रह्मविद्भिश्च नित्यशः । प्र-
योगकाले योगानां दुःखमित्येव न त्यजेत् ॥ ७२ ॥ अन्यायाच-
रणाभावे न हि ज्ञानस्य बाधनं । अतो विद्वानपि न्याप्यं वर्तेतो-
त्कर्षसिद्धये ॥ ७३ ॥ अतीतानागतज्ञानी त्रैलोक्योद्धरणक्षमः ।
एवावशोऽपि नाचारं श्रौतं स्मार्त्तं परित्यजेत् ॥ ७४ ॥ न निवि-
द्धानि वर्त्तते पूर्णज्ञानफलेच्छया । निषिद्धवर्जनं दातः संतुष्टः कु-
रुते सदा ॥ ७५ ॥ विषया विनिवर्त्तते निराहारस्य देहिना । रस-
वर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्त्तते ॥ ७६ ॥ बुद्धिः कर्मगुणोर्हो-
ना यदा मनसि वर्त्तते । तदा संपद्यते ब्रह्म तत्रैव प्रलयं गतम् ॥
७७ ॥ अस्पर्शनमशृण्वानमनासादृमदशनं । अघ्राणमपित्त-
कं च सत्त्वं प्रविशते परम् ॥ ७८ ॥ मनस्याकृतयो मग्ना मन-
स्त्वभिगतं मतिं । यतिस्त्वभिगता ज्ञानं ज्ञानं चाभिगत परम् ॥
७९ ॥ इन्द्रियैर्मनसः सिद्धिर्न बुद्धिं लुप्तयते मनः । न बुद्धिर्बु-
द्धयते व्यक्तं सूक्ष्मं त्वेतानि पश्यति ॥ ८० ॥ कर्मणां यस्य
निलयो निरयस्तस्य कीर्तितः । न देहिना ततः शक्यं त्यक्तुं
कर्माण्यशेषतः । तस्मादामरणाद्विधं कर्तव्यं योगिना सदा ॥ ८१ ॥

१ इति श्रीमत्पुत्र्यपादमहर्षिभगवाज । २ इति श्रीमत्प्रणव । ३ इति श्रीहृत्विरो । ४ इति
श्रापाम्ने । ५ एतत्परिहातायै निवृत्तं धर्ममाह विषया इति । आहरणमाहुरो विषयभोगस्तद्विजितस्य
विषया शब्दाद्यभिगता विनिवर्त्तते परन्तु रसो बन्धनामनो न निवर्त्तते सोऽपि पर अ-
तान दृष्ट्वा अवाप्तसत्त्वकामस्य पुरो निवर्त्तते । भोगेच्छा त्यक्त्वाऽऽमान पश्यते विषय
बधो निवर्त्तत इत्यर्थः । ६ कर्मगुणै कर्माणि गुणमुतानि येद्ये तीर्विषयमर्गं मननि मन
प्रधाने विषयार्थेऽस्मिन्नात्माने तदा । मनोऽपीति शेष । ब्रह्मसंपद्यते कुत यत्संपद्यते प्रलय
गत भवति । ७ मनमति आकृतयो घटादिभ्यस्तत्र, मन सत्त्वप्रकृतत्वात्तत्रैव मग्ना मन-
न्ति । तथा चाज्ञानादाचार्यप्रणीतं सूत्रं दोषभेदितं स्यादयो विषया सकल्पयन्ता इति । एक
मनमो बुद्धी बुद्धेर्जिते तस्य ज्ञानाणि च रूप इत्यर्थः । ८ इति श्रीमत्पुत्र्यपादमहर्षिभगवाज वेदव्यास
श्रीमद्भागवते । ९ इति श्रीमत्पुत्र्यपादमहर्षिभगवाज । मन एव “ एतत्सर्वमनामान
कुर्यात्कर्माविचारयत् । यदात्मन सुखियतमानं शंकरं परमात्मात् ॥ ” इति कौपरकप्रति ।

त्वञ्चैव संत्यजन्तीह फलं कर्म समाचर । योगेन परमात्मानं
युक्त्वा त्यज कलेवरम् ॥ ८० ॥ कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु
कदा च न । मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ ८३ ॥
इति श्रीश्रीमधुसूदनसंहितायां कर्मयोगवर्णन नाम द्वाविंशोऽध्याय ।

त्रयोविंशोऽध्यायः । वेदान्तवर्णनम् ।

श्रीश्रीमधुसूदन उवाच । ईशानुकम्पासंसिद्धौ वेदिकं कर्म सु-
व्रते । उक्तं चोपासनं तद्विज्ञानं विज्ञानपूर्वकम् ॥ १ ॥ परं भूयः
प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् । यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां
सिद्धिमितो गताः ॥ २ ॥ प्रमाणोत्पादिता विद्या प्रमाणं प्रबलं
विना । न नश्यति न वेदान्तात्प्रबलं मानमीक्षते ॥ ३ ॥ तस्मा-
द्देवान्तसंसिद्धं सद्देतं न वाध्यते । अन्तकालेऽप्यतो भूतविवे-

१ अत्र एव "अनु कृतेस्तस्य च । अपि च स्मर्यते । 'इति वेदान्तदर्शनम् । 'न तद्भाषयते
सूर्यो न शशाङ्को न पावकः । यद्गत्वा न निवर्तते तद्दाम परम मम ।' इति गीतोपनिषद् । इत्य-
वेदान्तवेद्य ब्रह्मपदमिति न वैव प्रभाऽनवकाश इत्यभिसधि । २ वेदान्तग्रन्थे पदे द्वैतभाषे
न लिखति । अत्र एव वेदान्त इति श्रेष्ठविज्ञानस्यापर नाम । त्रिपुरातीर्थकोशमनाभावे सदम-
द्रूपतिरूपज्ञानभावे क्रियायोगभावे च द्वैतसम्बन्धो निश्चिन्नेवावशिष्यते । परन्तस्तु वेदान्तज्ञान
सर्वावस्थामु चरमोपलभ्यमेव भवति । अत्र उवाचिमाध्यायोक्त नीवन्मुक्तकक्षुण्णक्षिता एव
तस्याधिकारिण न केवच वेदान्तज्ञाना तथा च पूर्वाध्यायात्ता सर्वेषुपदेशास्त्रिगुणमयत कर-
णवन्ता सर्वयोगवाधिकारिणा परमादरेण निरतमनुष्ठेया । अत्र एव श्रीमच्छंकरभगवत्पाददामुप-
दिष्ट सौपानपचक मम्पूर्व चरिवाये । न हि सर्वप्रकारेणाज्ञानमत्तराऽद्वैतमाषा यत्पत्ती केवल
मनोत्माह सार्धकता गमिष्यतीत्यनधिकारिवर्गेण सतोऽष्टव्यम् । अत्र एव । " तदेव निर्भय
ब्रह्मज्ञानालोक समतत " । इत्यादि गा० श्रुति । " अभेददर्शनं ज्ञानम् " इत्यादि स्क०
श्रुति । " स्वयम् पयते ज्ञानम् " सय ज्ञानमनन्त ब्रह्म " इत्यादि तै० श्रुति । " सोऽ-
विमुक्त ज्ञानमाचष्टे यो वै तदेव " इत्यादि जा० श्रुति ।

कान्निर्वृतिः स्थिता ॥ ४ ॥ अनेन यत्पदं लभ्यं परब्रह्माहया-
त्मकम् । दर्शनेषु तद्वोक्तं मुनिभिर्नामभेदतः ॥ ५ ॥ निष्का-
मावस्थितिः कुत्र परा भक्तिश्च कुत्र चित् । ब्रह्मसद्भावमन्यत्र
सर्वं तद्ब्रह्म निर्गुणम् ॥ ६ ॥ तदेव सततं जीवन्मुक्तानां परमं
पदम् । परमार्थतया सर्ववेदवेदान्तचिद्रसम् ॥ ७ ॥ एव ब्रह्म वेदैषु
ब्रह्मैव भवति स्वयम् । ब्रह्मणो नास्ति जन्मातः पुनरेष न जा-
यते ॥ ८ ॥ त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवेज्जनः । निर्द्वन्द्वो
नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥ ९ ॥ यावानर्थ उदपाने
सर्वतःसंशुतोदके । तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ १० ॥
अज्ञानप्रभवं सर्वं ज्ञानेन प्रविलीयते । संकल्पो विविधः कर्ता
विचारः सोऽयमीदृशः ॥ ११ ॥ निःसरन्ति यथा लोहपिण्डान्त-
प्तात्स्फुलिङ्गकाः । सकाशादात्मनस्तद्ब्रह्मात्मानः प्रभवन्ति हि ॥
॥ १२ ॥ चिदानन्दमयब्रह्मप्रतिबिम्बसमाश्रिता । तमोरजःस-
त्त्वगुणा प्रकृतिर्द्विविधा च सा ॥ १३ ॥ सत्त्वशुध्यविशुद्धिभ्यां
मायाविये च ते मते । मायाविम्बो वशीकृत्य तां स्यात्सर्वज्ञ
ईश्वरः ॥ १४ ॥ अवियावशगस्त्वन्व्यस्तद्वैचित्र्यादनेकधा । सा-
कारणशरीरं स्यात्प्राज्ञस्तत्राभिमानवान् ॥ १५ ॥ तमःप्रधानप्रकृ-
तेस्तद्गोमायेश्वराज्ञया । विद्यत्पवनतेजोऽम्बुबुवो भूतानि जैत्रिरे ॥
॥ १६ ॥ ब्रह्मणः सर्वभूतानि जायन्ते परमात्मनः । तस्मादेतानि
ब्रह्मैव भवन्तीत्यवधारयेत् ॥ १७ ॥ प्राज्ञस्तत्राभिमानेन तेजसत्वं

१ वेदिर्द्वैतव्यतद्भावे समुदिते ज्ञानज्ञेयवादिद्वैतभाष्येषु वैदिकोपदेशा निष्पन्नप्रयो-
जना एव सम्पद्यते । तत्रैकद्वैतभावे जीवन्ब्रह्मणोरेक्यसंस्थापन भवति, स च भावो मद्र
पदमधिदानदेभावादिशक्तिमि समभिधीयते । इति श्रीमद्भगवद्गीतास्य । २ श्रीमत्कृष्णपाद-
मगवतो मद्देश्योक्तवत्कथस्य । ३ इदमेव सृष्टियिज्ञानरूप गुडतम रहरयम् । विशोपविषेचन तु
वेदान्तदर्शने द्रष्टव्यम् । अग एव “ ययोर्जनामि सृत्रते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोपधय
सम्भवति । यथा सत पुरणवेक्षणोमानि तथाऽश्वात्सम्भवतोह विश्वम् ” । इतिश्रुतिः ।
४ अग एव “ गतिसामान्यात् श्रुतवाच्य ” इति वेदान्तदर्शनम् ।

प्रपद्यते । हिरण्यगर्भतामीशस्तयोर्व्यष्टिसंमष्टिता ॥ १८ ॥ सम-
 ष्टिरीशः सर्वेषां स्वात्मतादात्म्यवेदनात् । तद्भावात्ततोऽन्ये तु
 कथ्यन्ते व्यष्टिसंज्ञया ॥ १९ ॥ चैतन्यं यदधिष्ठानं लिङ्गदेहश्च
 यः पुनः ॥ चिच्छाया लिङ्गदेहस्या तत्संधो जीव उच्यते ॥ २० ॥
 माहेश्वरी तु या माया तस्या निर्माणशक्तिवत् । विद्यते मोह-
 शक्तिश्च तं जीवं मोहयत्यसौ ॥ २१ ॥ कूटस्थो ब्रह्मजीवेशावि-
 त्येवं चिच्छतुर्विधा । घटाकाशमहाकाशौ जलाकाशाप्रसे यथा ॥
 ॥ २२ ॥ शक्तिरस्त्यैश्वरी का चित्सर्ववस्तुनियामिका । आ-
 नन्दमयमारम्य गूढा सर्वेषु वस्तुषु ॥ २३ ॥ वस्तुधर्मा नियम्येत्
 शक्त्या नैव यदा तदा । अन्योन्यधर्मसाङ्ख्याद्विष्टुवेत जगत्स-
 लु ॥ २४ ॥ चिच्छायावेशतः शक्तिश्चेतनेव विभाति सा । तच्छ-
 च्युपाधिसंयोगाद्ब्रह्मेश्वरता व्रजेत् ॥ २५ ॥ बुद्धौ तिष्ठन्नान्तरो-
 ऽस्या धिया नीक्ष्यश्च धीवपुः । वियमन्तर्यमयतीत्येव वेदेन
 घोषितम् ॥ २६ ॥ तन्तुः पटे स्थितो यद्बुधुपादानतया तथा ।
 सर्वोपादानरूपत्वात्सर्वत्रायमवस्थितः ॥ २७ ॥ उपक्रमादिभि-
 लिङ्गैस्तात्पर्यस्य विचारणात् । असङ्गब्रह्ममायावी सृजत्येष
 महेश्वरः ॥ २८ ॥ अन्न प्राणो मनो बुद्धिरानन्दश्चेति पञ्च ते ।
 कोशास्तेरावृतः स्वात्मा विस्मृत्या संसृतिं व्रजेत् ॥ २९ ॥ स्या-
 त्पञ्चीकृतभूतोत्पो देहः स्थूलोऽन्नसंज्ञकः । लिङ्गे तु राजसः प्राणः
 प्राणः कर्मेन्द्रियैः सह ॥ ३० ॥ सात्त्विकैर्धीन्द्रियैः साकं विमर्शा-
 त्मा मनोमयः । तैरेव साकं विज्ञानमयोधीर्निश्चयात्मिका ॥ ३१ ॥
 कारणे सत्वमानन्दमयोभोदादिवृत्तिभिः । तत्तत्कोशैस्तु तादा-
 त्म्यादात्मा तत्तन्मयो भवेत् ॥ ३२ ॥ सत्कर्मपरिपाकात्ते कर-

१ ' इण्णादप्रवेशात् सष्टिरीशहता भवेत् । जगदादिविमोक्षन्त समानो जीवकृ-
 कः ॥' इति श्रीमपूज्यपादविचारणमुनीश्वरा । २ कूटस्थ जीवचैतन्यार्थमी । कूटस्थनि-
 वरणमध्या महत्स्वार्थेनकाश्याये विवेचितम् । ३ अत एव "ज माद्यस्य यत " लोकाव-
 लोकाविवन्ध ।" इति वेदान्तदर्शनम् । ४ पञ्चकोशविवरणे तैत्तिरायव्युत्पत्त्यादिषु द्रष्टव्यम् ।

णानिधनोद्धृताः । प्राप्य तीरतरुच्छायां विश्राम्यन्ति ययासु-
 खम् ॥ ३३ ॥ उपदेशमवाप्थैवमाचाप्यात्तत्त्वदर्शिनः । पञ्चकोश-
 विवेकेन लभन्ते निर्वृतिं पराम् ॥ ३४ ॥ संसारः परमार्थोऽयं
 सैद्ग्यः स्वात्मवस्तुनि । इति भ्रान्तिरविद्या स्याद्वियोगे वा निवर्तते
 ॥ ३५ ॥ आत्माभासस्य जीवस्य संसारो नात्मवस्तुनः । इति
 बाधो भवेद्विद्या लम्पतेऽसौ विचारणान् ॥ ३६ ॥ सदा विचार-
 येत्तस्माज्जगज्जीवपरात्मनः । जीवभावजगद्भाववधे स्वात्मैव शि-
 प्यते ॥ ३७ ॥ जलव्योम्ना घटाकाशो यथा सर्व्वस्तिरोहितः । तथा
 जीवेन कूटस्थः सोऽन्वोन्याध्यास उच्यते ॥ ३८ ॥ अयं जीवो न
 कूटस्थं विविनक्ति कदा च न । अनादिरविवेकोऽयं मूढा विधेति
 गम्यताम् ॥ ३९ ॥ विक्षेपावृत्तिरूपाभ्या द्विधा विद्या प्रकल्पिता ।
 न भाति नास्ति कूटस्थ इत्यापादनमावृत्तिः ॥ ४० ॥ अविद्यावृत्-
 कूटस्थे देहद्वययुता चितिः । शुक्तौ रूपवदध्यस्ता विक्षेपा-
 ध्यास एव हि ॥ ४१ ॥ त्रयमेव भवेन्मिथ्या गुणत्रयविनिर्मित-
 म् । अस्य द्रष्टा गुणातीतो नित्यो ह्येकश्चिदात्मकः ॥ ४२ ॥
 यद्वन्मृदि घटभ्रान्तिं शुक्तौ वा रजतस्थितिम् । तद्वद्ब्रह्मणि जीव-
 त्वं वीक्ष्यमाणो न पश्यति ॥ ४३ ॥ यथा मृदि घटो नाम कनके
 कुण्डलाभिधा । शुक्तौ हि रजतख्यातिर्जीवसंज्ञा तथापरे ॥ ४४ ॥
 यथैव व्योम्नि नीलत्वं यथा नीरं मरुस्थले । पुरुषत्वं यथा स्थानो
 तद्वद्विष्वं चिदात्मनि ॥ ४५ ॥ ईश्वरेणापि जीवेन सृष्टं द्वैतं विवि-

१ “आत्मस एव च” इति वेदात्तदर्शनम् । “तत्राप्य यो यस्मिन्नन्वो-नात्मनताम
 न्यो यथार्थोऽध्यास्येतेतराविवेकेनाप्य तद्विचित्तयोर्धर्मोर्धर्मोर्मिथ्याज्ञाननिमित्त सायानु-
 ते मियुनीकृत्याहमिदं समेदमिति नैमिर्भोऽयं लोकव्यवहारः । ” “तमेतमेव लक्षणमप्याप्त
 पठिता अविद्येति मयन्ते तद्विषयेन च वस्तुस्वरूपावधारण विद्यामाह । तत्रैव सति यत्र
 यदध्यानस्तत्तेन दोषेण गुणेन वा अणुमात्रेणापि स न सम्भवेन । ” इति श्रीमत्पुण्ड्रपा
 दभगवत शंकराचार्या । २ अत एव “उक्तमिषन् एव भावादित्यौ हुणेभि । अवरि नत ते
 रिति काशकृष्ण । प्रवृत्तिश्च प्रतिज्ञादृष्टानुभरोनाम्” इति वेदात्तदर्शनम् ।

च्यंते । विवेके सति जीवेन हेयो बन्धः स्फुटीभवेत् ॥ ४६ ॥ मा-
यान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम् । स मायी सृजतीत्याहुः
श्वेताश्वतरशास्त्रिनः ॥ ४७ ॥ द्रवत्वमुदके बन्हावोष्ण्यं काठिन्य-
मश्मनि । मायाया दुर्घटत्वञ्च स्वतः सिध्यति नान्यथा ॥ ४८ ॥
न वेत्ति मायिनं लोको यावत्तावच्चमत्कृतिम् । धत्ते मनसि पश्चात्तु
मायेपेत्युपशाम्यति ॥ ४९ ॥ अन्वयव्यतिरेकाम्यां पञ्चकोशवि-
वेकतः । स्वात्मानं तत उद्धृत्य परं ब्रह्म प्रपद्यते ॥ ५० ॥ परोक्षं
ब्रह्मविज्ञानं शाब्दं देशिकपूर्वकम् । बुद्धिपूर्वकृतं पापं कृत्स्नं द-
हति वह्निवत् ॥ ५१ ॥ अपरोक्षात्मविज्ञानं शाब्दं देशिकपूर्वकम् ।
संसारकारणाज्ञानतमसश्चण्डभास्करः ॥ ५२ ॥ अनिवृत्तेऽपीश-
सृष्टे हेते तस्य मृपात्मताम् । बुध्वा ब्रह्म द्वयं बोधुं शक्यं वस्त्वै-
क्यवादिना ॥ ५३ ॥ प्रलये तन्निवृत्तौ तु गुरुशास्त्राद्यभावतः ।
विरोधि द्वैताभावेऽपि न शक्यं बोद्धुमह्वयम् ॥ ५४ ॥ एतयोर्दु-
पादानमेकं सूक्ष्मं सदव्ययम् । यथैव मृद्धटादीनां विचारः सोऽ-
यमीदृशः ॥ ५५ ॥ अहमेको हि सूक्ष्मश्च ज्ञाता साक्षी सदव्ययः ।
तदहं नात्र सन्देहो विचारः सोऽयमीदृशः ॥ ५६ ॥ आत्मा वि-
निष्कलो ह्येको देहो बहुभिरावृतः । तयोरैक्यं प्रपश्यन्ति किम-

१ अत एव “ ज्ञान विवर्तते सृष्टतस्य लोके गुहा प्रविष्टी परमे परार्थे । छायातपौ
ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चामनयो ये च त्रिणाविकेता । इति श्रुति तथा “ गुहाप्रविष्टात्मा
नोहितहर्षेणत् ” इति वेदान्तदर्शनम् । २ अत एव “ मायान्तु प्रकृतिं विद्या मायिनन्तु
महेश्वरम् । ” इति स्मृतिः । “ मायामात्र तु वास्त्वन्मनोभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ” इति वे-
दान्तदर्शनम् । ३ “ तच्चिन्तन तत्कथनमन्वोन्य तत्प्रबोधनम् । एतदेकपरतञ्च तदव्ययस्य
विदुर्बुधा ॥ वामनानेककालीना दीर्घकाल निरन्तरम् । सादरञ्चाभ्यस्यमाने सर्वधैर्य
निवर्तते ॥ ” इति श्रीमत्सूत्र्यशब्दविदारग्रन्थमनीश्वरा । ४ अत एव “ वाचारम्भण विकारो
नामधेय मृत्तिकेत्येव सत्यं यथा सौर्यकेन लौहमणिना सर्वं शोहमयं विज्ञातं स्यात् ”
इत्यादि श्रुति । “ तदनन्तःकारम्भणशब्दादिभ्यः ” इति वेदान्तदर्शनं च । एतयो परमा-
त्मजीवात्मनोस्यमायाप्रज्ञयो ।

ज्ञानमतेः परम् ॥५७॥ देहोऽहमित्ययं मूढो धृत्वा तिष्ठत्यहो जनः ।
 ममायमित्यपि ज्ञात्वा घटद्रष्टेव सर्वदा ॥५८॥ ब्रह्मैवाहं सभः
 शान्तः सच्चिदानन्दलक्षणः । नाहं देहो ह्यसद्रूपो ज्ञानमित्युच्यते
 बुधैः ॥ ५९ ॥ निर्विकारो निराकारो निरवयोऽहमव्ययः ।
 नाहं देहो ह्यसद्रूपो ज्ञानमित्युच्यते बुधैः ॥ ६० ॥ अहं
 द्रष्टृतया सिद्धो देहो दृश्यतया स्थितः । ममायमिति निर्देशा-
 त्कार्यं स्याद्देहकः पुमान् ॥६१॥ अहं विकारहीनस्तु देहो नित्यं
 विकारवान् । इति प्रतीयते साक्षात्कार्यं स्याद्देहकः पुमान् ॥ ६२ ॥
 यस्मात्परमिति श्रुत्यापीदं पुरुषलक्षणम् । विनिर्णीतं विमूढेन कथं
 स्याद्देहकः पुमान् ॥६३॥ सर्वं पुरुष एवेति सूक्ते पुरुषसंज्ञिते । ज-
 प्युच्यते यतः श्रुत्या कथं स्याद्देहकः पुमान् ॥६४॥ चैतन्यस्यैकरू-
 पत्वाद्देहो युक्तो न कर्हिचित् । जीवत्वञ्च मृषा ज्ञेयं रज्जौ सर्पग्रहो

१ "तमेव लक्षणमध्यात् पठिता अविद्येति मन्यन्ते तद्विवेकेन च वस्तुस्वरूपावधारण
 विद्यामाह । तत्रैव सति यत्र यदध्यामस्तत्कृतेन दोषेण गुणेन वा अणुमात्रेणापि सत् त-
 म्बुध्यते ।" इति श्रीमत्सूत्र्यापादभगवच्छंकराचार्या । २ अत एव "योऽयं विज्ञान-
 मय प्राणेषु ह्यणन्तर्ज्याति पुरुष स समान सन्तुमी लोकावतुसधरति प्यायतीव लेलायताव
 स हि स्वप्नो भूवेम शीकमनिकामनि मृत्योरुपाणि पश्यति । स वा अयं पुरुष जायमान
 नारीममितपयमान पामभि सम्यज्यते । स उचामिन्नियमाण पामनो विजहाति । तस्व
 वा पतस्थ पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत इदं च परलोकस्थानं च सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानं
 तस्मिन्मध्ये स्थाने तिष्ठतेते उभे स्थाने पर्यतीदं च परलोकस्थानम् । अथ यथारुमोऽयं
 परलोकस्थाने भवति तमाकम्याक्रम्योभयान् पामन आनन्दाद्यं पश्यति स यत्र प्रस्फित्यस्य
 लोकस्य सर्वतो मात्रामुपादाय स्वयं विहाय स्वयं निर्मायं स्वेन भासा स्वेन ज्योतिष
 प्रस्फित्यत्रायं पुरुष स्वयं ज्योतिर्भवति । न तत्र रमानरययोगानपन्यानो भवन्त्यथ रथान्
 रथयोगान् पथ. छजते न तत्रानन्दा मुदं प्रमुदो भवन्त्यवानन्दान् मुदं प्रमुदं छजते न
 तत्र वेदान्ता पुष्करिण्यं स्वयंभो भवत्यथ वेदान्तान् पुष्करिणी छजते स हि कर्ता ।"
 इत्यादि श्रुतिः । ३ अत एव "यस्मात्परनापरमस्ति किञ्चित् यस्मान्नाभीयो न ज्यायोऽ-
 स्ति किञ्चित् । इष इव स्तम्भो दिवि तिष्ठत्येकस्तैनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्" ॥ इति श्रुतिः ।
 विमूढेनापि पुरुषद्रष्टृणामिदं निर्णयितम् कथं देहकं पुमानस्य दित्यथ । ४ अत एव
 "पुरुष एवेदं सर्वम्" इति पुरुषसूक्तश्रुतिः ।

च्यते । विवेके सति जीवेन हेयो बन्धः स्फुटीभवेत् ॥ ४६ ॥ मा-
यान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम् । स मायी सृजतीत्याहुः
श्वेताश्वतरशास्त्रिनः ॥ ४७ ॥ द्रवत्वमुदके बन्हावौष्ण्यं काठिन्य-
मश्मनि । मायाया दुर्घटत्वञ्च स्वतः सिध्यति नान्यथा ॥ ४८ ॥
न वेत्ति मायिनं लोको यावत्तावच्चमत्कृतिम् । धत्ते मनसि पश्चात्तु
मायैपेत्युपशाम्यति ॥ ४९ ॥ अन्वयव्यतिरेकाम्यां पञ्चकोशवि-
वेकतः । स्वात्मानं तत उद्धृत्य परं ब्रह्म प्रपद्यते ॥ ५० ॥ परोक्षं
ब्रह्मविज्ञानं शाब्दं देशिकपूर्वकम् । बुद्धिपूर्वकृतं पापं कृत्स्नं द-
हति वह्निवत् ॥ ५१ ॥ अपरोक्षत्मविज्ञानं शाब्दं देशिकपूर्वकम् ।
संसारकारणाज्ञानतमसश्चण्डभास्करः ॥ ५२ ॥ अनिवृत्तेऽपीश-
सृष्टे हेतौ तस्य सृपात्मताम् । बुध्वा ब्रह्म द्वयं बोद्धुं शक्यं वस्त्वै-
क्यैवादिना ॥ ५३ ॥ प्रलये तन्नित्यौ तु गुरुशास्त्राद्यभावतः ।
विरोधि द्वैताभावेऽपि न शक्यं बोद्धुमद्वयम् ॥ ५४ ॥ एतयोर्दु-
पादानमेकं सूक्ष्मं सदव्ययम् । यथैव मृद्वटादीनां विचारः सोऽ-
यमीदृशः ॥ ५५ ॥ अहमेको हि सूक्ष्मश्च ज्ञाता साक्षी सदव्ययः ।
तदहं नात्र सन्देहो विचारः सोऽयमीदृशः ॥ ५६ ॥ आत्मा वि-
निष्कलो ह्येको देहो बहुभिरावृतः । तयोरेक्यं प्रपश्यन्ति किम-

१ अत एव “अन विवर्तौ गृह्यतस्य नेके गृहां प्रविष्टौ परमे परार्थे । छायातपी
ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये ष त्रिणाचिकेता । इति श्रुति तथा “ गृह्यप्रविष्टात्मा-
नोर्हृतरक्षणम् ” इति वेदान्तदर्शनम् । २ अत एव “ मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु
महेश्वरम् । ” इति स्मृतिः । “ मायमात्र तु कास्मैयानभिष्यत्तस्वरूपत्वान् ” इति वे-
दान्तदर्शनम् । ३ “ तच्चित्तन तत्कथन्मन्योन्यं तत्प्रबोधनम् । एतदेकपरत्वञ्च तदभ्यास
विद्वेषा ॥ वामनालेककालीना दीर्घकाल निरतम् । सादरञ्चाभ्यस्यमाने सर्वथैव
निवर्तते ॥ ” इति श्रीमत्पञ्चपादविद्यारण्यमुनीश्वरा । ४ अत एव “ वाचरम्भण विज्ञारो
नामधेय सृष्टिकेभ्येव सत्यं यथा सौम्येन लौहमणिना सर्वं रोहमयं विज्ञातं स्यात् ”
इत्यादि श्रुतिः । “ तदन्वयव्यतिरेकाम्यां पञ्चकोशविद्वेषादिभ्यः ” इति वेदान्तदर्शनं च । एतयो परमा-
त्मजीवमनोस्वया मायाब्रह्मणे ।

ज्ञानमतेः परम् ॥५७॥ देहोऽहमित्यय मूढो धृत्वा तिष्ठत्यहो जनः ।
ममायमित्यपि ज्ञात्वा घटद्रष्टेव सर्वदा ॥ ५८ ॥ ब्रह्मैवाह समः
शान्तः सच्चिदानन्दलक्षणः । नाह देहो ह्यसद्रूपो ज्ञानमित्युच्यते
बुधैः ॥ ५९ ॥ निर्विकारो निराकारो निरवयोऽहमव्ययः ।
नाहं देहो ह्यसद्रूपो ज्ञानमित्युच्यते बुधैः ॥ ६० ॥ अहं
द्रष्टृतया सिद्धो देहो दृश्यतया स्थितः । ममायमिति निर्देशा-
त्कथं स्याद्देहकः पुमान् ॥६१॥ अहं विकारहीनस्तु देहो नित्यं
विकारवान् । इति प्रतीयते साक्षात्कथं स्याद्देहकः पुमान् ॥ ६२ ॥
यस्मात्परमिति श्रुत्यापीदं पुरुषलक्षणम् । विनिर्णीतं विमूढेन कथं
स्याद्देहकः पुमान् ॥६३॥ सर्वं पुरुष एवेति सूक्ते पुरुषसंज्ञिते । अ-
प्युच्यते यतः श्रुत्या कथं स्याद्देहकः पुमान् ॥६४॥ चैतन्यस्यैकरू-
पत्वाद्देहो युक्तो न कर्हिचित् । जीवत्वञ्च मृषा ज्ञेयं रज्जौ सर्पग्रहो

१ 'तमेव लक्षणमव्यास पठिता अविद्येति मन्वन्ते तद्विवेकेन च वस्तुस्वरूपानुसंधानं
विद्यामाह । तत्रैव साति यत्र यदध्यासस्तत्कृतेन दोषेण गुणेन वा अनुमात्रेणापि सन् त-
न्मन्यते ।' इति श्रीमत्पुण्यपादभगवत्कृष्णार्याचार्य । २ अत एव 'योऽयं विज्ञान-
मय प्राणेषु ह्यन्तर्ज्याति पुरुष न समान सनुमी लोनापनुसमरति ध्यायतीव लेलायताव-
स हि स्वप्नो भूत्वेन लोकमतित्रामति मृचोत्पाणि पश्यति । स वा भय पुरुष जायमान
शरीरमभिसपद्यमान पाप्मभि ससृज्यते । स उक्तामभियमाण पाप्मनो विजहति । तस्य
वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एत स्थाने भवत इदं च परलोकस्थानं च सध्यं नृतीणि स्वप्नस्थानं
तस्मिन्मध्ये स्थाने तिष्ठन्नेते उभे स्थाने पश्यतीदं च परलोकस्थानम् । अथ यथाक्रमोऽयं
परलोकस्थाने भवति तनाकष्याक्रम्योभयान् पाप्मन आनन्दौध पश्यति स यत्र प्रस्वपित्यस्य
लोकस्य सर्वतो मानामुपादाय स्वयं विहृत्य स्वयं निर्मथ्य स्वैव भारता स्वैव ज्योतिष
प्रस्वपित्यत्राय पुरुष स्वयं ज्योतिर्भवति । न तत्र स्थानरथयोगानपत्नानो भवन्त्यथ स्थानं
रथयोगान् पथ घृजते न तत्रानन्दा मुदं प्रमुदो भवन्त्यथानदान् मुदं प्रमुदं घृजते न
तत्र वेशातां पुष्करिण्यं स्वत्वो भवत्यथ वेशान्तान् पुष्करिणीं घृजते स हि कर्ता ।'
इत्यादि श्रुतिः । ३ अत एव 'यस्मात्परं नापरमस्ति किंचित् यस्मान्नापीवो न ज्ञायोऽ-
स्ति किंचित् । एष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठन्नेकस्तेनैव पूर्णं पुरुषेण सर्वम्' ॥ शतश्रुतिः ।
विमूढेनापि पुण्यलक्षणमिदं मित्रं तमत् कथं देहकः पुमानस्य दित्यवयव । ४ अत एव
'पुरुष एवेदं सर्वम्' इति पुरुषसूक्तश्रुतिः ।

यथा ॥ ६५ ॥ रज्ज्वज्ञानं क्षणेनेव यद्द्रज्जुर्हि सर्पिणी । भाति
तद्वच्चितिः साक्षाद्दिश्वाकारेण केवला ॥ ६६ ॥ उपादानं प्रप-
ञ्चस्य ब्रह्मणोऽन्यन्न विद्यते । तस्मात्सर्वप्रपञ्चोऽयं ब्रह्मैवास्ति
न चैतरत् ॥ ६७ ॥ व्याप्यव्यापकता मिथ्या सर्वमात्मैति
शासनात् । इति ज्ञाते परे तत्त्वे भेदस्यावसरः कुतः ॥ ६८ ॥
श्रुत्या निवारितं नूनं नानात्वं स्वप्नुस्तेन हि । कथं भासो भवेदन्यः
स्थिते चाद्वयकारणे ॥ ६९ ॥ दोषोऽपि विहितः श्रुत्या मृत्योर्मु-
त्यु स गच्छति । इह पश्यति नानात्व मायया बन्धितो नरैः
॥ ७० ॥ एवमात्मन्यविद्यातो देहाध्यासो हि जायते । स एवा-
त्मपरिज्ञानाद्धीयते च परात्मनि ॥ ७१ ॥ सर्वमात्मतया ज्ञानं
जगत्स्यावसरजङ्गमम् । अभावात्सर्वभावाना देहस्यानात्मता कुतः
॥ ७२ ॥ आत्मानमेव विज्ञाय कालं नय पतिव्रते । प्रारब्धमस्त्रिलं

१ कार्यकारणविचारेणकमेव परब्रह्म कारणरूपेण कारणब्रह्म, प्रपञ्चमयकार्यरूपेण कार्य-
ब्रह्म च भवति । यद्यपि विचाररतिभेदेन जगत्सुमीश्वरस्य, कार्यरूपस्य जगत्तथा विभिन्न-
रूपेण वर्णनं विविधेषु शास्त्रेषु दृश्यते तथापि कार्यकारणविचारेषु सर्वेषामेवैकमदमवश्यं भा-
वीत्येकमेव परं ब्रह्म कार्यकारणभेदेन प्रकृतिपुरुषरूपं भवति ॥ अत्र एव 'यत्र हि द्वैत-
मिदं भवति तदितर इतर जिप्रति तदितर इतर पश्यति, तदितर इतर नृणोति तदितर
इतरमभिवदति तदितर इतर मनुते तदितर इतर विज्जवाति, यत्र वा अस्य सर्वमात्मै-
वाभूत् तन् केन क जिप्रिन् केन क पश्येत् केन क शृणुयान्, केन कमभिवदेत्, केन
क मचरति, केन क विजानीयान्, येनेदं सर्वं विज्जनाति तं केन विजानीयान् विज्ञातारमरे
केन विजानीयाम्' । "एकमेवाद्वितीयम्" इत्यादिश्रुतिः । २ अत्र एव 'मृत्यो
स मृत्युमाप्नोति य इह क्तेनेव पश्यति' ॥ इति श्रुतिः । ३ "चित्रापितमनुश्रयणा
वस्त्राभासा पृथक् पृथक् । चित्राधारेण वस्त्रेण सदृशा इव कल्पिता ॥ पृथक् पृथक् चि-
दाभासाधेनान्वाप्यस्नदेहिनाम् । कल्पन्ते जीवनामानो बहुधा समरत्यमी ॥" इति
पूज्यपादमहापरिवर्षाष्ट । "अथ प्रपञ्चो नास्त्येव नोत्पन्नं नोस्थितं जगत् । चित्तं प्रपञ्च
इत्याहुर्नास्ति नास्त्येव सर्वदा" ॥ "सर्वं स्तोत्रं ब्रह्म" "एकमेवाद्वितीयम्" "उपा-
ऽऽदानं प्रपञ्चस्य ब्रह्मणोऽन्यन्न विद्यते । तस्मात्सर्वप्रपञ्चोऽयं ब्रह्मैवाऽस्ति न चैतरत् ॥
न्याप्यन्यापकता मिथ्या सर्वमात्मैति शासनात् । इति ज्ञाते परे तत्त्वे भेदस्याऽवसरः कुतः" ॥
इत्यादि श्रुतिः ।

भोग्यं नोद्देगं कर्तुमर्हसि ॥ ७३ ॥ उत्पन्नेऽप्यात्मविज्ञाने प्रारब्धं
 नेव मुञ्चति । इति यच्छूयते शास्त्रात्त्रिराक्रियतेऽधुना ॥ ७४ ॥
 तत्त्वज्ञानोदयादूर्ध्वं प्रारब्धं नेव विद्यते । देहादीनामसत्त्वात्तु यथा
 स्वप्नो विबोधतः ॥ ७५ ॥ कर्म जन्मान्तरीयं यत्प्रारब्धमिति
 कीर्तितम् । तत्तु जन्मान्तराभावात्पुंसो नैवास्ति कर्हिचित् ॥ ७६ ॥
 स्वप्नेद्देहो यथाध्यासस्तथैवायं हि देहकः । अध्यस्तस्य कुतो जन्म
 जन्माभावे हि तत्कुतः ॥ ७७ ॥ तथा स्वप्नेऽत्र वेद्यन्तु न स्थिरं
 जागरे स्थिरम् । तद्भेदोऽतस्तयोः संविदेकरूपा न भियते ॥ ७८ ॥
 सुप्तोऽस्ति तस्य संपुप्ततमो बोधो भवेत्स्मृतिः । सा चावबुद्धविष-
 यावष्टुद्धं तत्तदा ततः ॥ ७९ ॥ स बोधो विषयाद्भिन्नो न बोधा-
 त्स्वप्नबोधवत् । एवं स्यान्नत्रयेऽप्येका संविच्छब्दिनान्तरे ॥ ८० ॥
 मासाब्दयुगकल्पेषु गतागम्येऽप्येकधा । नोदेति नास्तमेत्येका
 संविदेया स्वयम्प्रभा ॥ ८१ ॥ परमात्मावशेषोऽपि तत्सत्यत्वविनि-
 श्चयः । न जगद्विस्मृतिर्नो रेर्जीवन्मुक्तिर्न सम्भवेत् ॥ ८२ ॥
 परोक्षा चापरोक्षेति विद्या द्वेषा विचारजा । तत्रापरोक्षविद्यासो
 विचारोऽयं समाप्यते ॥ ८३ ॥ अस्ति ब्रह्मेति चेद्देद परोक्षज्ञान-
 मेव तत् । अहं ब्रह्मेति चेद्देद साक्षात्कारः स उच्यते ॥ ८४ ॥
 तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः । नानुध्यायेद्ब्रह्म-
 व्दान्वाचो विग्लापनं हि तत् ॥ ८५ ॥ तत्त्वं बुध्वापि कामादी-
 निःशेषं न जहासि चेत् । यथेष्टाचरणं ते स्यात्कर्म शास्त्राति-

१ “नैकर्म्येण न तस्यायंस्तस्यायोऽस्ति न कर्ममि । न समाधानजयाभ्या यस्य
 निर्वासन मनः ॥” इति श्रीमत्पुण्यपादविद्यारण्यमुनीश्वरः । २ “देशधामत्ववि-
 भान्तौ जाग्रत्या न दृश्यानुमान् । ब्रह्मात्मत्वेन विज्ञातु क्षमते मन्दधी स्वतः ॥ अपरोक्षशि-
 का बुद्धिर्न परोक्षज्ञाना नुदेत् । प्रतिमाद्विषु विष्णुत्वे को वा निप्रतिपद्यते ॥” इति श्रीम-
 त्पुण्यपादविद्यारण्यमुनीश्वरः । ३ “विपाराज्यायते बोधोऽनिच्छा य न निवर्तयेत् ।
 स्वोपसिमात्रात्मकारे दहत्वविलम्बयताम् ॥ हावता इतश्च्यः सत्रिच्यवृमिमुपागतः ।
 जीवन्मुक्तिमनुप्राप्य प्रारब्धक्षयमीश्वरे ॥” इति श्रीमत्पुण्यपादविद्यारण्यमुनीश्वरः ।

लङ्घिनः ॥ ८६ ॥ बुद्धाद्वैतसतत्वस्य यथेष्टाचरणं यदि । शुनां
 तत्वदृशाञ्चैव को भेदोऽशुचिभक्षणे ॥ ८७ ॥ येनेक्षते शृणोतीदं
 जिघ्रति व्याकरोति च । स्वाहस्वाहू विजानाति तत्प्रज्ञानमुदी-
 रितम् ॥ ८८ ॥ चतुर्मुखेन्द्रदेवेषु मनुष्याश्वगवादिषु । चेतन्यमेकं
 ब्रह्मातः प्रज्ञानं ब्रह्ममय्यपि ॥ ८९ ॥ परिपूर्णः परात्मास्मिन्देहे
 विद्याधिकारिणि । बुद्धेः साक्षितया स्थित्वा स्फुरन्नहमितीर्यते
 ॥ ९० ॥ स्वतः पूर्णः परात्मात्र ब्रह्मशब्देन वर्णितः । अस्मीत्येक्य-
 परामर्शस्तेन ब्रह्म भवाम्यहम् ॥ ९१ ॥ एकमेवाद्वितीयं सत्ताम-
 रूपविवर्जितम् । सृष्टेः पुराऽधुनाप्यस्य तादृक्त्वं तदितीर्यते
 ॥ ९२ ॥ श्रोतुं देहेन्द्रियातीतं वस्त्वत्र त्वंपदेरितम् । एकता गृह्य-
 तेऽसीति तदैक्यमनुभूयताम् ॥ ९३ ॥ स्वप्रकाशापरोक्षत्वमय-
 मित्युक्तितो मतम् । अहङ्कारादिदेहान्तात्प्रत्यगात्मैति गीयते ॥
 ॥ ९४ ॥ दृश्यमानस्य सर्वस्य जगतस्तत्त्वमीर्यते । ब्रह्मशब्देन
 तद्ब्रह्म स्वप्रकाशात्मरूपकम् ॥ ९५ ॥ क्षीयन्ते चास्य कर्माणि
 तस्मिन्दृष्टे परावरे । बहुत्वं तन्निषेधार्थं श्रुत्या गीतं यतः स्फुटम्
 ॥ ९६ ॥ अनेनैव प्रकारेण वृत्तिर्ब्रह्मात्मिका भवेत् । उदेति शुद्ध-
 चिदानां वृत्तिज्ञानं ततः परम् ॥ ९७ ॥ कारणं व्यतिरेकेण पु-

१ अत एव “प्रज्ञानमानन्द ब्रह्म” “अहं ब्रह्मास्मि” “तत्त्वमसि” “अयमामा ब्रह्म”
 इति महावाक्यचतुष्टयम् । “एव वाक्यान्वयात् ।” इति वेदान्तदर्शनम् । २ “वै-
 राग्यबोधोररमा सहायस्ते परस्परम् । प्रायेण सह वर्तन्ते विपुन्यन्ते क्वचिन् क्वचित् ॥
 हेतुस्वरूपकार्यणि भिन्नान्वेषामसङ्करः । यथावद्वगन्तव्यं शास्त्रार्थं प्रविविच्यता ॥ दो-
 षदृष्टिर्जिहासा च पुनर्भोगित्वदीनता । अमाधारणहेत्वाद्या वैराग्यस्य त्रयोऽप्यमी ॥ श्रवणा-
 दि त्रयं तद्वस्तुत्वमित्थं विवेचनम् । पुनर्न्येरेतुद्वयो बोधस्यैते त्रयो मता ॥ यमा-
 दिर्धनिरोधश्च व्यवहारस्य सङ्घ्य । स्थैर्यवाया उपरतेरित्यमदूरं ईरित ॥ तत्त्वबोध प्र-
 धान स्यात्साक्षात्सोऽभेदवस्तु । बोधोवकारिणावेतौ वैराग्योपरमातुमी ॥ त्रयोऽप्यत्यन्तपक्वा-
 श्चेकमहनस्तपसः फलम् । दुरितेन क्वचिर्नचित् कदाचिप्रतिबध्यते ॥ वैराग्योपरती पूर्णे
 बोधस्तु प्रतिकल्प्य तु । यस्य तस्य न मोक्षोऽस्ति पुण्यलोकस्तपोबलान् ॥ पूर्णं बोधे त-
 दन्ती द्वौ प्रतिबद्धौ यदा तदा । मोक्षो विनिश्चितः किन्तु दृष्टुं एव न नश्यति ॥” इति श्री-
 विद्यारण्यमुनीश्वरा ।

मानादौ विलोकयेत् । अन्वयेन पुनस्तद्धि कार्यं नित्यं प्रपश्ये-
ति ॥ १८ ॥ कार्ये हि कारणं पश्येत्पश्चात्कार्यं विसर्जयेत् ।
कारणत्वं ततो गच्छेदवशिष्टं भवेन्मुनिः ॥ १९ ॥
इति श्रीश्रीमधुसूदनसंहितायां वेदांतवर्णनं नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ।

चतुर्विंशोऽध्यायः । जीवन्मुक्तलक्षणवर्णनम् ।

देव्युवाच । सर्वतत्त्वस्वरूपाणि व्याख्यातानि जगद्गुरो । न
वृत्तिर्जायते श्रुत्वा तव वाचोऽमृतोपमाः ॥ १ ॥ अधुना श्रोतु-
मिच्छामि स्थितिं मायाविनिर्गताम् ॥ जीवन्मुक्तिमुपेतानां सा-
धूनां सुमहात्मनाम् ॥ २ ॥ स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाविस्थस्य
बल्लभ । स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत् ब्रजेत किम् ॥ ३ ॥
श्रीश्रीमधुसूदन उवाच । श्रूयतामधुना देवि कथयामि तवा-
ग्रतः । परमं शोभनं शुद्धं जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ४ ॥ न जा-

१ “ भावचोपलब्धेः ” । “ सत्वाद्यावरस्य । ” इति वेदान्तदर्शनम् । २ “ इद-
मेव वेदान्तविज्ञानस्य शुद्धतमं रहस्यम् । ” इति श्रीमत्पूज्यपादशङ्कराचार्यमहो-
पत । ३ इमानि जीवन्मुक्तलक्षणानि श्रीमन्महाभारतमहासमायणतः संगृहीतानि । अत एव
“ जीवन्मुक्ता भवन्ति ते । ” “ जीवन्मुक्तः स्वरूपः स्यात् । ” “ जीवन्मुक्तरथतन्मयः । ”
इत्यादि सु० श्रुतिः । “ जीवन्मुक्तिविदेहमुक्तयोः । ” “ जीवन्मुक्त्यादित्याम् । ” इत्यादि
बी० श्रुतिः । “ द्वैतावज्ञा सुस्थिता वेदद्वैता धीः स्थिरा भवेत् । स्थैर्यं तस्यै पुमानेव
जीवन्मुक्त इतीर्यते । ” इति श्रीनियारण्यमुनिः । तथा च “ पुरुषस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वसं-
स्तुत्यादिलक्षणभ्रित्यधर्मः क्लेशरूपवाद्गुणो भवति । तन्निरोध जीवन्मुक्तिः । उपाधिविनि-
र्मुक्त्यटाकाशवत्प्रारब्धस्याद्विदेहमुक्तिः । जीवन्मुक्तिविदेहमुक्तयोरष्टौ तत्र शतोपनिषद् प्रमा-
णम् । कर्तृत्वादितु श्रुतिद्वारा निवृत्तान्दावाप्तिः प्रयोजन भवति । तत्पुरुषप्रयत्नसाध्य
भवति । यथा पुत्रकामेष्टिना पुत्रं, वाणिज्यादिना वित्तं, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गं, तथा पुरुषप्रय-
त्नसाध्यवेदान्तश्रवणादिजनितममाधिना जीवन्मुक्त्यादिलभो भवति । सर्ववामनाभ्यापत्तान्ता-
मः । ” इति मुक्ति कश्चित् ।

गर्ति न निद्राति नोन्मीलति न मीलति । अहो परदशा कापि
 वर्तते मुक्तचेतसः ॥ ५ ॥ सुपुत्रवदिदं नित्यं पश्यत्यपगतै-
 पणः । असद्रूपमिवासक्तं सर्वत्राखिलमात्मवान् ॥ ६ ॥ केव-
 ल्यमिव सम्प्राप्तः परिसुप्तमना इव । घूर्णमान इवानन्दी तिष्ठ-
 त्यधिगतात्मदृक् ॥ ७ ॥ सर्वत्र दृश्यते स्वस्थः सर्वत्र विमला-
 शयः । समस्तवासनामुक्तो मुक्तः सर्वत्र राजते ॥ ८ ॥ नादत्त-
 मप्युपादत्ते गृहीतमपि पाणिना । अन्तमुत्ततयोदात्तरूपया स-
 मया धिया ॥ ९ ॥ बाञ्छा न विश्वविलये न द्वेषस्तस्य च
 स्थितौ । यथा जीविकया तस्माद्धन्य आस्ते यथामुखम् ॥ १० ॥
 यन्त्रपुत्रकसञ्चार इतीमं जनताक्रमम् । अन्तःसंलीनया दृष्ट्या
 पश्यन्हसति शान्तधीः ॥ ११ ॥ नापेक्षते भविष्यञ्च वर्तमाने न
 तिष्ठति । न संस्मरत्यतीतं हि सर्वमेव करोति च ॥ १२ ॥
 सुप्तः प्रबुद्धो भवति प्रबुद्धोऽपि च सुप्तवान् । सर्वं कर्म करो-
 त्यन्तर्न करोति च किञ्च न ॥ १३ ॥ कृतं देहेन कर्मदं न
 मया शुद्धरूपिणा । इति चिन्ताऽनुरोधी यः कुर्वन्नपि करोति
 न ॥ १४ ॥ अन्तः सर्वपरित्यागी नित्यमन्तरनेपणः । कुर्व-
 न्नपि बहिः कार्प्यं सममेवाऽवतिष्ठते ॥ १५ ॥ बहिः प्रकृतस-
 र्वेहो यथाप्राप्तक्रियोन्मुखः । स्वकर्मक्रमसंप्राप्तवन्मुकार्प्यानुवृ-

१ अत एव 'यदा सर्वे प्रमियन्ते हृदयस्येह ग्रन्थय । अथ मर्षोऽमृतो भवत्येताव-
 दरासनमा ॥ इति श्रुति । २ "प्रवृत्ता वा निवृत्ता वा देहेन्द्रियमनोधियाम् । न किञ्चिदपि
 वैषम्यमस्त्यज्ञानविबुद्धयो ॥ वात्यश्रोत्रिययोर्वेदपाठापाठकृता भिदा । महारादावस्ति मेद
 मोऽय न्यायोऽत्र योच्यताम् ॥ न द्वेष्टि सप्रवृत्तानि न निवृत्तानि वास्ति । उदासीनवदासीन
 इति प्रीथमिदोच्यते ॥ अर्दामान्य विषेयञ्चेद्वच्छब्दव्यर्थता तदा । न शक्ना ह्यस्य दे-
 हाण इति चेदत्रो एव स ॥ तत्र बोध क्षयव्याधिं मन्यन्ते ये महार्थाय । तेषां प्रज्ञातिविभवा
 कि तेषां दुःशकं वद ॥ भरतादेशप्रवृत्ति पुगणोत्तेति चत्तादा । जम्भू श्रीइन् रति विन्द-
 मित्यश्रौर्षले किं श्रुतिम् ॥ न ह्याहारादि सत्यन्य भरताद्या स्थिता बन्धि । काष्ठपापणवत्
 कि तु सद्गतीना उदासते ॥" इति श्रीविद्यारण्यमुनीश्वरा ।

जिमान् ॥ १६ ॥ निर्व्वसिनो निरालम्बः स्वच्छन्दो मुक्तबन्धनः ।
 क्षिप्तः संस्कारवातेन चेष्टते शुष्कपर्णवत् ॥ १७ ॥ समग्रसुख-
 भोगात्पा सर्वाशास्विव संस्थितः । करोत्यखिलकर्माणि त्यक्त-
 कर्तृत्वविभ्रमः ॥ १८ ॥ न कदाचिज्जगत्यस्मिन्तत्त्वज्ञो देवि
 स्थियते । यत् एकेन तेनेदं पूर्णं ब्रह्माण्डमण्डलम् ॥ १९ ॥ उ-
 दासीनवदासीनः प्रकृतः नमकर्मसु । नाऽभिवाञ्छति न द्वेष्टि
 न शोचति न हृष्यति ॥ २० ॥ शून्या दृष्टिर्वृथा चेष्टा विकला-
 नीन्द्रियाणि च । न स्पृहा न विरक्तिर्वा क्षीणतंतारसागरे ॥ २१ ॥
 अनुबन्धपरे जन्तावसंसक्तेन चेतसा । भक्ते भक्तसमाचारः शठे
 शठ इव स्थितः ॥ २२ ॥ बालो बालेषु वृद्धेषु वृद्धो धीरेषु धैर्य्य-
 बान् । युवा यौवनवृत्तेषु दुःखितेष्वनुदुःखितः ॥ २३ ॥ प्रवृत्त-
 बान् पुण्यकथो देव्याद्वचपगताशयः । धीरधीरुदितानन्दः पे-
 शलः पुण्यकीर्तनः ॥ २४ ॥ प्राज्ञः प्रसन्नमधुरः पूर्णः स्वप्रति-
 भोदये । निरस्तस्वेददौर्गत्यः सर्वस्मिन् क्षिग्धबान्धवः ॥ २५ ॥
 जीवः शिवः सर्व एव भूतेष्वेवं व्यञ्जस्थितः । एवमेवाऽभिव-
 द्यन्ति जीवन्मुक्तः स उच्यते ॥ २६ ॥ उदारचरिताकारः समः
 सौम्यसुसोदधिः । सुस्निग्धः शतिलस्पर्शः पूर्णचन्द्र इवोदितः
 ॥ २७ ॥ न तस्य सुकृतेनाऽर्थो न भोगेन च कर्मभिः । न
 दुष्कृतेर्न भोगाना सन्त्यागेन न बन्धुभिः ॥ २८ ॥ न कार्य्य-
 कारणारम्भेर्न निष्कृततया तथा । न बन्धेन न मोक्षेण न पाता-
 लेन नो दिवा ॥ २९ ॥ यथा वस्तु यथा दृष्टं जगदेकमयात्म-
 कम् । तदा बन्धविमोक्षाणां न क्वचित्कृपणं मेनः ॥ ३० ॥ न

१ "वीर्य्यं मृतानि परीत्व लोकात् परीत्य सर्वां प्रदियो दिताश्च । उपस्थाव प्रथम
 जामृतस्वामनामानमभिसाविवेश ॥ इति श्रुति ॥ २ "अधिक्षिप्तस्ताडितो वा बालेन
 स्वपिता तदा । न क्षिन्पति न कुप्येय काल प्रभुतपालयेत् ॥ निन्दित स्तूयमानो वा वि-
 द्वाङ्मनेन निन्दाति । न स्तौति किं तु तेषा स्याद्यथायोगस्तथा चरेत् ॥" इति श्रीमन्मूयपाद्-
 विद्याग्न्यमुनीश्वरा ।

जातु विषयाः केऽपि स्वारामं हर्षयन्त्यमी । सल्लकीपल्लवप्रीत-
 भिवेभं निम्बपल्लवाः ॥ ३१ ॥ पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिवन्न-
 श्रन् गृह्णन् वदन् व्रजन् । ईहितानीहितैर्मुक्ती मुक्त एव महाशयः
 ॥ ३२ ॥ सम्यग् ज्ञानाग्निना यस्य दग्धाः सन्देहजालिकाः ।
 निश्शङ्कमलमुद्दीनस्तस्य चित्तविहङ्गमः ॥ ३३ ॥ यस्य भ्रान्ति-
 विनिर्मुक्तं मनः समरसं स्थितम् । नास्तमेति न चोदेति व्यो-
 मवत्सर्व्वदृष्टिषु ॥ ३४ ॥ मञ्जूषायां निषण्णस्य यथा बालस्य
 चेष्टितं । अङ्गावलयनुसन्धानवर्जितं ज्ञानिनस्तथा ॥ ३५ ॥ अयं
 सोऽहमयं नाऽहमिति क्षीणा विकल्पनाः । सर्व्वमात्मेति निश्चित्य
 तूर्ण्णाभूतस्य योगिनः ॥ ३६ ॥ न विक्षेपो न चैकार्थ्यनाऽति-
 बोधो न मूढता । न सुखं न च वा दुःखमुपशान्तस्य योगिनः
 ॥ ३७ ॥ घूर्णन् क्षीब इवाऽऽनन्दी मन्दीभूतपुनर्भवः । अनुपा-
 देयबुद्ध्या तु न स्मरत्यकृतं कृतम् ॥ ३८ ॥ सर्व्वं सर्व्वप्रकारेण
 गृह्णाति च जहाति च । अनुपादेयसर्व्वार्थी बालवत्स विचेष्टते
 ॥ ३९ ॥ स्वाराज्ये भैक्ष्यवृत्तौ च लाभालाभे जने वने । निर्व्वि-
 कल्पस्वभावस्य न विशेषोऽस्ति योगिनः ॥ ४० ॥ स तिष्ठन्नपि
 कार्थ्येषु देशकालक्रियाक्रमैः । न कार्थ्यसुखदुःखाम्यां मनागपि
 हि गृह्यते ॥ ४१ ॥ बहिः प्रकृतसर्व्वार्थोऽप्यन्तः पुनरनीहया ।
 न सत्तां योजयत्यर्थं न फलान्यनुधावति ॥ ४२ ॥ नोपेक्षते दुः-
 खदशां न सुखाशामपेक्षते । कार्थ्योदये नैति मुदं कार्थ्यनाशे न
 सिद्यते ॥ ४३ ॥ अपि शीतरुचावर्कं सुतप्तेऽपीन्द्रुमण्डले । अ-
 प्यधः प्रसरत्यग्नौ विस्मयोऽस्य न जायते ॥ ४४ ॥ चिदात्मन
 इमा इत्यं प्रस्फुरन्तीह शक्तयः । इत्यस्याश्चर्य्यजालेषु नाम्यु-
 देति कुतूहलं ॥ ४५ ॥ क्व धर्मः क्व च वा कामः क्व चार्थः क्व
 विवङ्किता । इदं कृतमिदं नेति ह्रन्दैर्मुक्तस्य योगिनः ॥ ४६ ॥
 कृत्यं किमपि नैवाऽस्ति न काऽपि हृदि रञ्जना । तथा जीवन्-

मेवेह जीवन्मुक्तस्य योगिनः ॥ ४७ ॥ क मोहः क्व च वा विश्वं
 क्व तद्वधानं क्व मुक्तता । सर्वसङ्कल्पसीमायां विश्रान्तस्य महा-
 त्मनः ॥ ४८ ॥ न दया देन्यमादत्ते न क्रौर्यमनुधावति । न ल-
 ज्जामनुसन्धत्ते नालज्जत्वं च गच्छति ॥ ४९ ॥ न कदा च न दी-
 नात्मा नोद्धतात्मा कदा च न । न प्रमत्तो न सिन्नात्मा नाद्दिशो
 न च हर्षवान् ॥ ५० ॥ नास्य चेतसि सुस्फारे शरदम्बरनिर्मले ।
 कोपादयः प्रजायन्ते नभसीव नवाङ्कुराः ॥ ५१ ॥ सानुरागां
 स्त्रियं दृष्ट्वा मृत्युं वा समुपस्थितम् । अविद्वलमनाः स्वस्यो मुक्त
 एव महाशयः ॥ ५२ ॥ सुखे दुःखे नरे नार्थां सम्पत्तु च विपत्सु च ।
 विशेषो नैव धीरस्य सर्वत्र समदर्शिनः ॥ ५३ ॥ विहरन्नपि संसारे
 जीवन्मुक्तमना मुनिः । आदिमध्यान्तविरसा विहसेज्जागतीर्गतीः
 ॥ ५४ ॥ येन विश्वमिदं दृष्टं स नास्तीति करोतु वै । निर्वासनः
 किं कुरुते पश्यन्नपि न पश्यति ॥ ५५ ॥ येन दृष्टं परं ब्रह्म
 सोऽहं ब्रह्मेति चिन्तयेत् । किं चिन्तयति निश्चिन्तो द्वितीयं यो
 न पश्यति ॥ ५६ ॥ दृष्टो येनात्मविक्षेपो विरोधं कुरुते त्वसौ । उदा-
 रस्तु न विक्षिप्तः साध्याभावात्करोति किम् ॥ ५७ ॥ न मुक्तो
 विषयद्वेषा न वा विषयलोलुपः । असंसक्तमना नित्यं प्राप्तप्राप्त-
 मुपाश्रुते ॥ ५८ ॥ समाधानासमाधानहिताहितविकल्पनाः । शू-
 न्याचिचो न जानाति कैवल्यमिव संस्थितः ॥ ५९ ॥ सर्वप्रकृ-
 तकार्प्यस्थो मध्यस्थः सर्वदृष्टिषु । ध्येयं तं वासनात्यागमव-
 लम्ब्य व्यवस्थितः ॥ ६० ॥ सर्वत्र विगतोद्देशः सर्वार्यपरिपो-
 पकः । विवेकोद्योतदृष्टात्मा प्रबोधोपवनस्थितिः ॥ ६१ ॥ धीरो
 लोकविपर्य्यस्तो वर्त्तमानोऽपि लोकवत् । न समाधिं न विक्षेपं न
 लेपं स्वस्य पश्यति ॥ ६२ ॥ भावाभावविहीनोयस्त्वृत्तो निर्वासनो
 बुधः । नैव किञ्चित्कृतं तेन लोकदृष्ट्या विकुर्व्वता ॥ ६३ ॥
 प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा नैव धीरस्य दुर्ग्रहः । यदा यत्कर्तुमायाति

तत्कृत्वा तिष्ठतः सुखम् ॥ ६४ ॥ सर्वातीतपदालम्बी पूर्णेन्दु-
 शिशिराशयः । नोद्देगी न च तृष्टात्मा संसारे नावसीदति ॥ ६५ ॥
 सर्वशत्रुषु मध्यस्थो दयादाक्षिण्यसंयुतः । प्राप्तकर्मकरोऽऽयाणां
 संसारे नावसीदति ॥ ६६ ॥ सर्वस्याभिमत्तं वक्ता चोदितः पेश-
 लोक्तिमान् । आशयज्ञश्च भूतानां संसारे नाऽवसीदति ॥ ६७ ॥
 असंसारस्य तु काऽपि न हर्षो न विषादिता । सशीतलमना
 नित्य विदेह इव राजते ॥ ६८ ॥ युक्तायुक्तदृशा ग्रस्तमाशोपह-
 तचेष्टितम् । जानाति लोकदृष्टान्तं करकोटरविल्ववत् ॥ ६९ ॥
 परं पदमुपारूढो भङ्गुरां जागतां स्थितिम् । अन्तः शीतलया
 बुद्ध्या हसन्निव निरीक्षते ॥ ७० ॥ अज्ञप्रबोधाग्नेवान्यत्कार्यम-
 त्स्यत्र तद्विदः । कृतकृत्यतया तृप्तः प्राप्तप्राप्यतया पुनः । तृ-
 प्यन्नेवं स्वमनसा मन्मतेऽसौ निरन्तरम् ॥ ७१ ॥ एवं विद्वान्
 कर्मणी द्वे हित्वात्मानं स्मरेत्सदा । कृते च कर्मणी स्वात्मरू-
 पेणैवैष पश्यति ॥ ७२ ॥ प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्देवि म-
 नोगतान् । आत्मन्येवात्मना तृष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ७३ ॥
 दुःसेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः । वीतरागभयदोषः
 स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ७४ ॥ यस्सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तद्राप्य
 शुभाशुभम् । नाभिनन्दति न हेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता
 ॥ ७५ ॥ जितचित्तो महात्मानो ये हि दृष्टपरावराः । स्वभाव ईदृ-
 शस्तेषां कथितस्तथ तृव्रते ॥ ७६ ॥ यथोपश्रयमाणस्य भगवन्तं
 विभावसुं । शीतं भयं तमोऽप्येति साधून् संसेवतस्तथा ॥ ७७ ॥
 निमज्जोन्मज्जतां घोरे भवाब्धौ परमायणम् । सन्तो ब्रह्मविदः
 शान्ता नोद्विडेवाप्सु मज्जताम् ॥ ७८ ॥ अन्नं हि प्राणिना प्राण
 आर्त्तानां शरणं शिवम् । धर्मो वित्तं नृणां प्रेत्य सन्तोर्वाग् बि-

१ "शापानुग्रहमाकर्ष्य यस्यामी तत्रविद् यदि । न तत् शापप्रदतामर्ष्यं फलं स्यात्
 तपसो यत् ॥" इति श्रीमधुसूदनसंहिताश्रवणमन्त्रोत्तरा ।

म्यतो रणम् ॥ ७९ ॥ सन्तो दिशन्ति चक्षुषि बहिरर्कीः समु-
त्थितः । देवता बान्धवाः सन्तः सन्तो ब्रह्मस्वरूपिणः ॥ ८० ॥
विच्छिन्नग्रन्थस्तज्ज्ञाः साधवः सर्वसम्पताः । सर्वोपायेन संसे-
व्यास्ते ह्युपाया भवाम्बुधौ ॥ ८१ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसहिताया जीवन्मुक्तलक्षणवर्णनं नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ।

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

आत्मस्वरूपवर्णनम् ।

देव्युवाच । श्रुतस्ते कृपया नाथ कृपामय मयाऽधुना । ध-
र्मोपदेशनिचयो निश्चयो वेदवादिनाम् ॥ १ ॥ श्रुत्वा च कृत-
कृत्याऽहं स्रस्तं हृदयबन्धनम् । संशयो धर्मवादेषु नास्त्येव मम
कश्चन ॥ २ ॥ अधुना वर्णयन् किञ्चित्स्वरूपं परमात्मनः । एक-
स्यैवाऽद्वितीयस्य सच्चिदानन्दरूपिणः ॥ ३ ॥ जनयन्परमानन्दं
शाधि मा ब्रह्मचिन्तने । यथा लभेय कल्याणं तथा कुरु ममा-
शिषम् ॥ ४ ॥ श्रीश्रीमधुसूदन उवाच । यदा साधनसम्पन्नः सा-
धकः पूर्णसिद्धिमाप्नु । ब्रह्मसद्भावमस्येत्य सतीतिद्वेः परं फलम्
॥ ५ ॥ मेघवारीव पतितं जलयौ लपमागतम् । ब्रह्मवाराक्षिभौ
याति विलयं लीनभेदधीः ॥ ६ ॥ तदेव ब्रह्मरूपं स्वमात्मानं

१ त्रयोविंशोऽध्याये वर्णितं वेदान्तविज्ञानमेव तत्त्वतो ब्रह्मसद्भावस्वरूपम् । एतत्परमवि-
ज्ञानभावविलक्षितो हि महापुरुषो जीवन्मुक्तसङ्गमाभिधीयते । तस्यैव जगन्मुक्तभ्यालोकसा-
मान्यचरित्रमत्र वर्णितम् । जीवन्मुक्तावस्थायां द्वैतभारो नैव विद्यते । तदाहि जीवन्मुक्तो म-
हात्मा ब्रह्मभावे निमग्नो ब्रह्मकार्यमत्र सम्पादयति । महर्षयश्चिन्तानन्ददिनो जगन्पुत्र्या सर्वे एत-
दवस्थापन्ना महापुरुषा आसन् । यावदत्र जगतामाप्यात्मिककल्याणसाधनम् । सन्तुष्टकार्पण्यज-
पुरा समनुशील्यतेऽस्म भाविष्यच्च काठ तदनुदास्यते तदविलमेव जीवन्मुक्तयोत्तमि साधिन-
साध्यते साध्यञ्च नेतरी ने हि साक्षाद्ब्रह्मरूपिणः, न चास्ति सीमा काचित्त माहात्म्यानाम् ।

योगपारगः । समर्थः स्यात्परिज्ञातुं परमानन्दसंस्थितः ॥ ७ ॥
 असङ्गोऽहमसङ्गोऽहमसन्देहः पुनः पुनः । सच्चिदानन्दरूपोऽहम-
 हेमेवाहमव्ययः ॥ ८ ॥ नित्यशुद्धो विमुक्तोऽहं निराकारोऽहम-
 व्ययः ॥ ९ ॥ नित्योऽहं निस्वयोऽहं निराकारोहमक्षरः । पर-
 मानन्दरूपोऽहमहेमेवाऽहमव्ययः ॥ १० ॥ शुद्धचैतन्यरूपोऽह-
 मात्मारामोऽहमेव च । अस्वण्डाऽऽनन्दरूपोऽहमहेमेवाऽहम-
 व्ययः ॥ ११ ॥ स्वय प्रकाशरूपोऽहं चिन्मयोऽहं परोऽस्म्यहम् ।
 अद्वैताऽऽनन्दरूपोऽहमहेमेवाऽहमव्ययः ॥ १२ ॥ शाश्वताऽन-
 न्दरूपोऽहं शान्तोऽहं प्रकृतेः परः । प्रत्यक्षचैतन्यरूपोऽहमह-
 मेवाऽहमव्ययः ॥ १३ ॥ तत्त्वाऽतीतः परात्माह मध्यातीतः पर-
 शिवः । मायातीतः परं ज्योतिरहमेवाऽहमव्ययः ॥ १४ ॥ ना-
 मरूपव्यतीतोऽहं चिदाकारोऽहमच्युतः । सुखप्रकाशरूपोऽहम-
 हेमेवाऽहमव्ययः ॥ १५ ॥ यदज्ञानतो भाति विश्व समस्तं विनष्ट
 भवेत्तद्यदाऽत्मप्रबोधः । मनोवागतीतं विशुद्धं विमुक्त पर ब्रह्म
 नित्य तदेवाऽहमस्मि ॥ १६ ॥ अनन्तं विभु सर्वयोनिं निरीहं
 शिव सङ्गहीन यदोद्धारगम्यम् । निराकारमत्युज्ज्वल मृत्युहीन
 पर ब्रह्म नित्य तदेवाऽहमस्मि ॥ १७ ॥ यमश्रुण्वन्नित्यवो-
 धस्वरूपं मनश्चक्षुरादीन्यबोधोधात्मकानि । प्रवर्तन्त आश्रित्य नि-
 ष्वम्पमेक स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥ १८ ॥ मुक्ताभा-
 सको दर्पणे दृश्यमानो मुखत्वात्पृथक्त्वेन नेवाऽस्ति वस्तु । चि-
 दाभासको धीषु जीवोऽपि तद्वत्स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा
 ॥ १९ ॥ मनश्चक्षुरादेर्विमुक्तः स्वय यो मनश्चक्षुरादेर्मनश्चक्षुरादि । म-
 नश्चक्षुरादेर्गम्यस्वरूपः स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥ २० ॥

१ अत्र एव स एष मेति नेयामाऽगृथो न हि शृण्वेऽशीवो न हि शीर्षेऽसङ्गो न
 हि मज्जतेऽसिता न व्यथने न रिष्यति विज्ञानारमरे केन विज्ञानायात् ॥ अक्षरं अ-
 द्वाविद्वन् ॥ इत्यदि अति ॥ भूतोपते पुग भूमा त्रिपुटीद्वैतवर्जनात् । ज्ञानज्ञानने
 यरुपा त्रिपुटी प्रत्य हि नो ॥ इति श्रीमधुसूदनसंहितायाश्चतुर्थाध्यायः ।

ययाऽनेकचक्षुः प्रकाशो रविर्न क्रमेण प्रकाशीकरोति प्रकाश्यम् ।
 अनेकाधिभ्यो यस्तथैकः प्रबोधः स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा
 ॥ २१ ॥ माया तत्कार्यदेहादिर्मम नाऽस्त्येव सर्व्वदा । स्वप्रका-
 शैकरूपोऽहमहमेवाऽहमव्ययः ॥ २२ ॥ गुणत्रयव्यतीतोऽहं ब्र-
 ह्मादीनाञ्च साक्ष्यहं । अनन्ताऽऽनन्दरूपोऽहमहमेवाऽहमव्ययः
 ॥ २३ ॥ अन्तर्यामिस्वरूपोऽहं कूटस्थः सर्व्वगोऽस्म्यहम् । पर-
 मानन्दरूपोऽहमहमेवाऽहमव्ययः ॥ २४ ॥ द्वन्द्वादिसाक्षिरूपो-
 ऽहमचलोऽहं सदोदितः । सर्व्वरूपस्वरूपोऽहमहमेवाऽहमव्ययः
 ॥ २५ ॥ निष्कलोऽहं निष्क्रियोऽहं सर्वात्मा च सनातनः ।
 अतोऽक्षयस्वरूपोऽहमहमेवाऽहमव्ययः ॥ २६ ॥ अहं निर्व्वि-
 कल्पो निराकाररूपो विभुर्व्यापि सर्व्वत्र सर्व्वेन्द्रियाणाम् । न
 वा बन्धनं नैव मुक्तिर्न भीतिश्चिदानन्दरूपः शिवोऽहं शिवोऽहम्
 ॥ २७ ॥ मत्तो नान्यं किञ्चिदस्तीह विश्वं सत्यं बाह्यं वस्तु मा-
 योपकृष्टम् । आदर्शान्तर्भासमानस्य तुल्यं मप्यद्वैते भाति त-
 स्माच्छिवोऽहम् ॥ २८ ॥ प्रज्ञानघनएवाऽहं विज्ञानघन एव च ।
 अकर्ताऽहमभोक्ताऽहमहमेवाऽहमव्ययः ॥ २९ ॥ निराधारस्व-
 रूपोऽहं सर्वाधारोऽहमेव च । आत्मकामस्वरूपोऽहमहमेवाऽह-
 मव्ययः ॥ ३० ॥ तापत्रयवियुक्तोऽहं देहत्रयविलक्षणः । अव-
 स्थात्रयसाक्ष्यस्मि अहमेवाऽहमव्ययः ॥ ३१ ॥ अन्तर्ज्योतिर्वि-
 दिज्योतिः प्रत्यक्ज्योतिः परात्परः । ज्योतिर्ज्योतिःस्वयंज्यो-
 तिरात्मज्योतिः शिवोऽस्म्यहम् ॥ ३२ ॥ अहमेव परं ब्रह्म सच्चि-
 दानन्दरूपैकम् । अद्वितीयमिति ज्ञात्वा ब्रह्मैव ब्रह्मविद्ब्रवेत्
 ॥ ३३ ॥ एवं तव हितार्याय सर्व्वथा पतिवत्सले । सत्यधर्मप्र-

१ अर्थात्मिकाधिदेविकाधिमीतिकाश्रयस्तापो. स्थूलसूक्ष्मकारणभूतास्त्रयोदेहाः जाग्रत्स-
 प्रसुप्तुमयस्तिष्ठोऽवस्था । २ अत एव “चितितन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौहुलोमि ।
 दर्शयन्धैव प्रत्यक्षानुमाने ॥” इत्यादि वेदान्तदर्शनम् । “तदेव निष्कलं ब्रह्म निर्विकल्पं निर-
 कजजम् । तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा ब्रह्म मय्यद्यते ध्रुवम् ॥” इत्यादिश्रुति ।

चाराय मनुजेषु च सुव्रते ॥ ३४ ॥ मयेदं गदितं गूढं धर्मतत्त्वं
 सनातनम् । स्थूलतः सूक्ष्मतश्चैव यथैव श्रुतिचोदितम् ॥ ३५ ॥
 मूलधर्मात्सदाचारादारम्य स्थूलतो मया । व्याख्यातं सूक्ष्मतत्त्वं
 ते ब्रह्मसद्भावरूपकम् ॥ ३६ ॥ संहिताया य एतस्यास्तात्पर्यं
 वेत्ति सारवत् । संसारवारिधेः पारं स यायाल्लीलया नरः ॥ ३७ ॥
 यस्त्वेतच्छ्रावयेद्विद्वान्नित्यं भक्तिसमन्वितः । सर्वजन्मकृतं पापं
 सर्वं सद्यः प्रणश्यति ॥ ३८ ॥ शृणुयाद्यः सकृदापि योगाख्या-
 नमिदं नरः । अज्ञानजनितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥ ३९ ॥
 अनुतिष्ठन्ति ये नित्यं एतज्ज्ञानसमन्वितम् । नित्यकर्मणि ता-
 न्दृष्ट्वा देवाश्च प्रणमन्ति हि ॥ ४० ॥ तद्धि सर्वोत्तमं ज्ञानं येन
 संवेत्ति बुद्धिमान् । सूक्ष्मातिसूक्ष्मभावानां स्थूलधर्मण चकताम्
 ॥ ४१ ॥ द्रव्येषु हि समस्तेषु भावेषु निखिलेषु च । सर्वत्र सम-
 दृष्टित्वं तेनैव जायते नृणाम् ॥ ४२ ॥ तदेव श्रेष्ठविज्ञानं विख्यातं
 सार्वलोकिकम् । कारणब्रह्मणा कार्प्यब्रह्मणश्चैकता मतिः ॥ ४३ ॥
 समदृष्टिः समाप्नोति स्थैर्यं चित्तस्य चोत्तमम् । स्थैर्यान्मोक्षपदं
 ब्रह्माहैतभावविधायकम् ॥ ४४ ॥ विज्ञानदृष्ट्या यः पश्येद्धर्म-
 भावान्सदाखिलान् । स ज्ञानी पुरुषश्रेष्ठो जीवन्मुक्तो भवेद्भुवम्
 ॥ ४५ ॥ इदं हि धर्मविज्ञानं परमं सार्वलोकिकम् । सिद्धान्तोऽयं
 प्रसिद्धोऽयं वेदानामागमस्य च ॥ ४६ ॥ ज्ञानस्यैतस्य
 लोपाद्दि घोरे चाऽस्मिन्कलौ युगे । सत्यं स्वरूपं धर्मस्य न
 सम्पक् संप्रकाशते ॥ ४७ ॥ कामं प्रीतोऽस्मि ते भद्रे तवैव प्र-
 श्रकर्मणा । इदानीं पापबहुले काले लोकशुभावहम् ॥ ४८ ॥

१ सूक्ष्मधर्मविज्ञानेन सह सूक्ष्मतमधर्मविज्ञानस्यैकतास्थापनम्, धर्मस्य परमसर्वजन-
 नताप्रदर्शनम्, कार्यब्रह्मणा कारणब्रह्मण ऐक्यसंपादनेनापवर्गसाधनं चेति वेदसम्बन्धी गूढ-
 तात्पर्यम्, अर्थानामुपदेशसम्बन्धी च मुख्यतमं स्थयम् । पूर्वोक्तनित्यनश्रेष्ठविज्ञानावकीर्ण-
 प्रकटीकरणार्थं लोकनामैतद्विषयकपूर्वाभावदूरीकरणार्थञ्च परमादृताया सहिताया एतस्या-
 प्रादुर्भावाऽभवत् ॥

सिद्धान्तरूपं वेदानां विज्ञानं सार्वभौतिकम् । प्रकाशं प्राप त-
ल्लोके शुद्धं परममद्भुतम् ॥ ४९ ॥ आशिषं ते प्रयच्छामि प्रीतोऽहं
तव भक्तितः । सुचिरं पुण्यचारित्र्ये भूयाः कल्याणभागिनी
॥ ५० ॥ धर्मं तव प्रवृत्तिश्च सर्वथैव दृढा भृशम् । सर्वलोको-
चरा सुभ्रु विस्मयं प्रकरोति मे ॥ ५१ ॥ अतस्ते गर्भे जायेत
धार्मिको रूपवान्सुतः । ब्रह्मनिष्ठो गुणाधारः सर्वलोकहिते रतः
॥ ५२ ॥ यथा श्रीशङ्करस्याऽन्ते जगत्पूज्यस्य धीमतः । आ-
विर्बभूव रक्षार्थं पदव्याः श्रीजगद्गुरोः ॥ ५३ ॥ श्रीमधुसूदना-
चार्यः साधुपूज्यो महामतिः । सरस्वतीपदाङ्कः श्रीसरस्वत्याश्च
वल्लभैः ॥ ५४ ॥ तथा तवैव पुण्याद्वै धर्मबुद्धेश्च कारणात् । अ-
पूर्वं पुत्ररत्नं ते भविष्यत्येव नाचिरात् ॥ ५५ ॥ आचार्यपदवीं
प्राप्य स पुत्रो बुद्धिमहारः । उपदेक्ष्यति लोकानां विज्ञानं परमं
महत् ॥ ५६ ॥ कालयोगाद्विलुप्तं वै धर्मतत्त्वं सनातनम् । पुनः
प्राप्स्यति विस्तारं तस्य शास्त्रविचारतः ॥ ५७ ॥ तस्य विज्ञा-
नप्रभया प्राचीनं सत्यरूपकम् । प्रकाशं प्राप्तुयाद्भूयो धर्मतत्त्वं
जगद्धितम् ॥ ५८ ॥ तथा धर्मविजिज्ञासुगणैः सर्वैरसंशयम् ।

१ श्रीमद्वेदोपवेदतद्गतच्छिरोभागतद्विज्ञानोद्बोधकमसदृशनपारावारीण-तदनुष्ठानमुपशिक्षितदेव
मुनिमानव-सतुर्दशविद्यासु पञ्चिकलादिमन्त्रमात्रजातयात्रस्वरूपाय वतारभूमुत-श्रीमदद्वैतस-
त्सिद्धान्तप्रतिष्ठापनाचार्य-श्रीजगद्गुरुरूप-यथादश्रीमच्छङ्करभगवतः समप्रदायजलविजितहिम-
रमय-भक्तिलदिदमद्वैतविधायकसकलविद्वत्त्वामतचक्रबुद्धामणिरत्नाकराः, भाग्यवर्जीवसु-
तमुनिजनपरमहंसाश्रितकल्पतरुरूपनिजुहूपापानोष्ठानात् परिजाता, पतितपामरजनतोद्धार-
पावणा, श्रीकृष्णप्रेमभक्तिपरिपूर्णस्वाचार्यसत्सिद्धान्तामभूतसद्गुणव्ययनेन श्रीमद्भगवद्गीता-
शास्त्रार्थवक्तारः स्यात्सुतश्रीमद्भगवतोत्तमव्याख्याकारा श्रीमदद्वैतसिद्धिमणयनेन स्वाचार्यस-
त्सिद्धान्तसमुद्धारका, श्रीमद्भगवद्वैतसत्यनाथाविर्भावोत्पत्त्या विद्याग्रहस्तजगद्गहस्ताया, श्रीम-
नाधुसूदनसंस्कृत्याख्यान्वर्थनामानो, ये नागोपालाग्रगण्यप्रसिद्धा, इदानीं यशःशरीराविर्भाव-
पश्चात्, सति तत्सततिजन्मलवनहिर्षिकमत्कारणास्तदनुगुणरूपनामानांशे श्रीम मधुसूदनमुन-
पश्चेत्सिद्धिताप्रतिवक्तारः, समभवतिशक्ति ज्ञेयम् ॥ तथाभावोमी समाननामानो श्रीहर्षसत्कुल-
भूयशवित्यपि ज्ञेयम् ॥

तस्य धर्मविचाराच्च तस्य शास्त्रार्थवाचनात् ॥ ५९ ॥ दृश्येत ध-
 र्ममार्गो यो दर्शितो मुनिभिः पुरा । त्रिकालदर्शिभिः पूज्यै-
 भ्रान्तिशून्यैर्महात्मभिः ॥ ६० ॥ अज्ञानान्धतमोवृते कलियुगे
 पापैकमुख्याश्रये ज्ञानज्योतिरतीव हारि विमलं सर्वत्र विस्ता-
 रयन् । सर्वप्राणिहितं प्रगुप्तमहलं धर्मेकतत्त्वं परं संसारे परितः
 प्रकाशममलं सनेप्यते ते सुतः ॥ ६१ ॥ सप्ताना दर्शनाना वि-
 विधमतञ्जुपा चक्षुषां वेददृष्टौ साम्यं सम्यक् प्रसाध्यातुलविम-
 लधिया व्याकृतं शुद्धभाष्यैः । योगान्भेदैश्चतुर्धातिगहनरसान्द-
 र्शयन् गूढतत्त्व व्याख्यायाऽसौ सुजन्मातिमुगमपर्यं साधनं साधु
 कुर्व्यात् ॥ ६२ ॥ मनसि वचसि काये पुण्यशीलो जितात्मा
 निखिलभुवनलोकान् प्रीणयन् शास्त्रवादैः । जगति तव स पुत्रः
 सत्यविद्याप्रचारे नियतमहलकीर्तिः कारणं चारु भूयात् ॥ ६३ ॥
 व्याख्यानेर्निगमागमान्मुकयनेर्धर्मश्च विस्तारयन्पितृश्वैव शुभा-
 लयान् जनिभुवः पुण्यालयान् कारयन् । आद्यान्सर्वगुणान्वि-
 तानृषिजनान् कुर्वन् जपैस्संयुतान्पूज्यः पुण्यगुणाकरो जनग-
 णैर्भूयाच्चिरं त्वत्सुतः ॥ ६४ ॥ ईश्वरः सर्वभूताना हृद्देशे देवि
 तिष्ठति । भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ ६५ ॥ ज-
 टिने दंडिने नित्यं लम्बोदरशरीरिणे । कमंडलुनिपगाय तस्मै
 ब्रह्मात्मने नमः ॥ ६६ ॥ चन्द्रार्धकृतशीर्षाय व्यालयज्ञोपवी-
 तिने । पिनाकशूलहस्ताय तस्मै उग्रात्मने नमः ॥ ६७ ॥ पञ्च-
 भूतात्मभूताय भूतादिनिधनाय च । अत्रोधद्रोहमोहाय तस्मै
 शान्तात्मने नमः ॥ ६८ ॥ संभक्ष्य सर्वभूतानि कृत्वा चैकार्षेवं
 जगत् । बालः स्वपिति यश्चैकस्तस्मै मायात्मने नमः ॥ ६९ ॥
 युगेष्वावर्तते योगैर्मासत्त्वयनहायनेः । सर्गप्रलययोः कर्त्ता तस्मै

१ ' जगामि धर्मं न च मे प्रवृत्तिर्जानाम्यधर्मं न च मे निवृत्तिः । केनापि देवेन हृदि
 स्मितेन यथा निवृत्तोऽस्मि तथा वगोमि ॥ ' इति श्रीमत्पुण्यपादमहात्मनः वेदव्यास ।

कालात्मने नमः ॥ ७० ॥ परः कालात्परो यज्ञात्परात्परतरो
 हि यः । अनादिरादिर्विश्वस्य तस्मै विश्वात्मने नमः ॥ ७१ ॥
 यो निष्पण्णो भवेद्द्रात्रो दिवा भवति विष्टितः । इष्टानिष्टस्य च
 द्रष्टा तस्मै द्रष्टात्मने नमः ॥ ७२ ॥ अकुण्डं सर्वकार्येषु धर्मकार्य-
 र्थायमुच्यते । वेकुण्डस्य हि तद्रूपं तस्मै कार्यात्मने नमः ॥ ७३ ॥
 यं विनिद्रा जितश्वासाः शांता दांता जितेन्द्रियाः । ज्योतिः प-
 श्यन्ति युंजानास्तस्मै योगात्मने नमः ॥ ७४ ॥ यस्मात्सर्वाः प्र-
 सृजन्ते सर्गप्रलयविक्रियाः । यस्मिंश्चैव प्रलीयंते तस्मै हेत्वात्मने
 नमः ॥ ७५ ॥ यं व्यक्तिस्थितमव्यक्तं विचिन्वन्ति महर्षयः ।
 क्षेत्रे क्षेत्रज्ञमासीनं तस्मै क्षेत्रात्मने नमः ॥ ७६ ॥ यं पृथग्धर्मच-
 रणाः पृथग्धर्मफलेदिणः । पृथग्धर्मैः समर्चन्ति तस्मै धर्मात्मने
 नमः ॥ ७७ ॥ यश्चिनोति सतां सेतुमृतेनामृतयोनिना । धर्मार्थं
 व्यवहारार्थं तस्मै सत्यात्मने नमः ॥ ७८ ॥ यं गृहं बृहत्पुरुषं
 यमिनो यं महाध्वरे । यं विप्रसंधा गायंति तस्मै वेदात्मने नमः
 ॥ ७९ ॥ पदांगसंधिपर्वाणं स्वरव्यंजनभूषणम् । यमाहुश्चाक्षरं
 नित्यं तस्मै वागात्मने नमः ॥ ८० ॥ अपुण्यपुण्योपरमे यं पुन-
 र्भवनिर्भयाः । शान्ताः संन्यासिनो यान्ति तस्मै मोक्षात्मने नमः
 ॥ ८१ ॥ ज्ञाता ज्ञानं तथा ज्ञेयं द्रष्टा दर्शनदृश्यभूः । कर्ता हेतुः
 क्रिया यस्मात्तस्मै ज्ञप्त्यात्मने नमः ॥ ८२ ॥ स्फुरन्ति शी-
 करा यस्मादानंदस्यांबरेऽवनो । सर्वेषां जीवनं तस्मै ब्रह्मानन्दा-
 त्मने नमः ॥ ८३ ॥ तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन सुवर्त । तत्प्र-
 सादात्परा शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ ८४ ॥ इति ते
 ज्ञानमाख्यात गुह्याद्गुह्यतरं मया । विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि
 तथा कुरु ॥ ८५ ॥ एव ते प्रोक्तवान् देवि यावद्वाचा प्रकथ्यते ।
 तथाऽनिर्व्वचनीयास्तान् भावान् श्रीपरमार्थिनः ॥ ८६ ॥ परं

१ अत एव “ भवाद्भक्तगोचर ” । “ शक्तौ बाधो निवर्तते अप्राप्य मनसा सह । ”
 इत्यादि श्रुतिः ।

शब्दद्विजानीहि पदं ब्रह्मसनातनम् । न गोचरं वाङ्मनसोः स-
 र्व्वातीतं विलक्षणम् ॥ ८७ ॥ एवमुक्त्वा मुनिश्रेष्ठो योगी श्रीम-
 धुसूदनः । महाभावं प्रपद्याशु समाधौ संन्यविक्षत ॥ ८८ ॥

इति श्रीश्रीमधुसूदनसंहितायां आत्मस्वरूपवर्णनं नाम पञ्चविंशोऽध्यायः

परिशिष्टम् ।

(निगमागमप्रामाण्यनिरूपणम्)

एतस्याः पञ्चविंशतिसंख्याकैरव्याप्यैर्विभक्तायाः श्रीश्रीमधुसू-
 दनसंहितायाः परिशिष्टद्वारेण संक्षेपतो निगमागमसिद्धान्तास्त-
 त्प्रामाण्यं च प्रदर्शयते । तेन च लक्ष्यप्राप्तौ पाठकानां श्रद्धाज्ञा-
 नयोः सुगमता भविष्यतीति । त्रयो हि भावा ज्ञातृज्ञेयज्ञानरू-
 पास्ते च त्रिपुटीति कथ्यन्ते । ज्ञेयं त्वेकमेवाद्वितीयं ब्रह्म; तच्च
 स्वरूपतटस्थेति लक्षणद्वयवेद्यम् । कैश्चिदाचार्यैस्तदेव ब्रह्म का-
 रणब्रह्म कार्यब्रह्मेति रूपेण वर्णितम् । भवतु तत् ज्ञानद्वारेणैव
 केवलं ब्रह्म विज्ञायते इति तु निश्चितम् । ज्ञानमयास्तु वेदास्तेरे-
 व तु वेद्यं ब्रह्म भवति । अत एव वेदाः शब्दब्रह्मेति कथ्यन्ते ।
 विद्धातुनिष्पन्नस्य कारणधर्मतस्य वेदशब्दस्य ज्ञानकरणत्वं प्रसि-
 द्धमेव । प्रलयावस्थायां प्रपञ्चरूपे संसारे लयमापन्नेऽपि कारण-
 रूपतया पूर्णज्ञानप्रकाशकत्वाद्देदानां नित्यता विज्ञानसिद्धा ।
 दर्शनादिशास्त्राणि च तथैव व्याकुर्वन्ते । अत एव च नित्यत्वम् ।
 समाननामरूपत्वाच्च वृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च । इति वे-
 दान्तदर्शनम् । तथा “ युगान्तेऽन्तर्हितान्वेदान्सेतिहासान्महर्ष-
 षः । लेभिरे तपसा पृर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवा ” ॥ इतिस्मृतिः ।

ननु तत्काले एव वेदाविर्भावः कुतोऽभवत् इदानीं कस्मात् त-
 दाविर्भावो न भवतीति चेन्न । शब्दब्रह्मरूपा वेदाः साक्षात् ब्र-
 ह्मणो वाक्यानीति निश्चीयते । अभ्रान्तवेदोक्तविज्ञानानुसारेणा-
 दिसृष्टिकालेऽपि संसारमृष्टिः पूर्णशक्तियुक्तवासीदिति । तत्र च
 विज्ञानसिद्धं प्रमाणमेवमुल्लिख्यते । आदिसृष्टिवेव ब्रह्ममनःसृष्टस-
 नकादिमहात्मनां प्रादुर्भावान्नाग्रे पुनः सृष्टेः किमपि प्रयोजन-
 मासीत् । फलतस्तु तदेव सृष्टेस्त्युत्तमावस्थायां विशिष्टज्ञानसंप-
 न्नानामृषीणामंतःकरणेषु पूर्णज्ञानरूपिणां श्रुतिज्योतिषामावि-
 र्भावो विज्ञानसिद्ध एव प्रतिभाति स्म । वेदस्वरूपनिर्णयेऽङ्गना-
 मृतभावविकलमतीनां सम्भवति शंका संकुचितचित्तानां किं वा
 प्रामाण्यमपौरुषेयत्वे वेदानां कथं वा स्वीक्रियते भगवज्ज्ञानरू-
 पत्वं वेदविज्ञानस्येति । एवमादि शंकानिरासार्थमित्यमनुकथ्यते ।
 प्रमाणानि त्रिधैः भवन्ति; प्रत्यक्षमनुमानमाप्तवाक्यश्चेति । तद-
 तिरिक्तप्रमाणानि दर्शनशास्त्रेषु विविधेषूपल्लिखितान्येतेष्वेवान्तर्भ-
 वन्तीति मन्यते विदुषः । यथा चेवाप्तप्रमाणादिद्वारेण पूर्वाचा-
 र्यैः सायनशबरादिभिः कृतभेदादृशीनां शंकानां समाधानं तद-
 न्न संक्षिप्य निर्दिश्यते । तत्रादौ पूर्वपक्षो यथा । ननु कोऽयं वे-
 दोनाम ? न हि तत्र लक्षणं प्रमाणं चास्ति, न च तदुभयव्य-
 त्तिरेकेण किंचिदस्तु प्रसिध्यति, लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुसि-
 द्धिरिति न्यायविदां मतं, प्रत्यक्षादिषु अन्तर्गो वेद इति तल्ल-
 क्षणमिति चेन्मन्वादिस्मृतिष्वतिव्याप्तेः, मंत्रब्राह्मणात्मकः शब्द-
 राशिर्वेद इति चेद्यापि तदनिर्णयात्, तस्मान्नास्ति तल्लक्षणं ना-
 पि तद्भावे प्रमाणं पश्यामः । वाक्यप्रामाण्यं तावद्विदोषतया सं-
 भवति निर्दोषता च अपौरुषेयतया आप्तिसूत्रतया च, तत्र वेद-
 स्य प्रामाण्यत्वे न तावत्प्रत्यक्षं प्रमाणं, तस्य सत्संप्रयोगे पुरुष-
 स्येंद्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षं अनिमित्तं विद्यमानोपलभनात्

इति जैमिनीयचतुर्थसूत्रेणैव धर्मप्रत्यक्षप्रामाण्यत्वस्रण्डनेन तत्प्र-
 तिपादकवेदस्यापि तत्सद्भावे प्रत्यक्षं प्रमाणं न भवितुमर्हतीति ।
 न चाप्यनुमानं, तस्याद्यापिवेदाननुकूलत्वेन यथेष्टं कर्तुं शक्य-
 त्वात् । वेदवाक्यं अप्रमाणं वाक्यत्वात् लौकिकवाक्यवत् इत्या-
 दि । नाप्यागमः स्वान्तःपातित्वेनात्माश्रयत्वप्रसंगात् । न च
 स्मृतिः तस्यापि श्रुतिमूलत्वेनासाधकत्वात् । सार्वजनीना प्रसि-
 द्धिरपि न नीलनभोवद्भातत्वात्सर्वस्य । अपौरुषेय इति विशेषणे,
 तस्यापि सहस्रशीर्षापुरुषनिर्मितत्वं, कर्मफलरूपशरीरनिर्मित-
 त्वाभावेन तत्वमिति चेत् ऋग्वेद एवाग्नेरजायतेति जीवेभ्यः त-
 दुत्पत्तिश्रवणात्पौरुषेयत्वेन प्रामाण्यम् । प्रत्युत वैयासिकं भा-
 रतं इतिवन् काठकं कौथुम इति शास्त्राकर्तृत्वेनाख्यातत्वात् । वि-
 मतं वेदवाक्य पौरुषेयं वाक्यत्वात्कालिदासादिवाक्यवत् । इति
 चानुमानम् नाप्यनादित्वं वेदानां, तत्रार्वाचीनराजकथोपलंभात् ।
 नापि नित्यत्वं तत्प्रतिपाद्यदेवादीना मृष्टो अनित्यत्वेन प्रलये
 चाभावेन वाच्यार्थत्वाभावात् आनर्थक्येन लौकिकवाक्यवत् अ-
 नित्यत्वम् । न च सम्यक् अनुभवसाधनत्वेन तथा अनधिगता-
 र्थगन्तृत्वेन वा प्रामाण्यम् । अम्यक्सातइन्द्र इत्यादिमन्त्राणा अ-
 बोधकत्वेनानुभवस्यैवाभावात् । अधः स्वदासीदित्यादीना सं-
 दिग्धतार्थत्वेनाप्रमाणत्वात् । ओषधे त्रायस्वेत्यादिष्वचेतनाना स-
 म्बोधनं विपरीतार्थकबोधक मिति तदप्रामाण्यमेव । एको रुद्रः स-
 हस्रशो रुद्रा इति च मंत्रा व्याघातबोधका इति तदप्रामाण्यम् ।
 अग्निर्हिंस्य भेषजं इति लोकसिद्धार्थानुवादवत्त्वात् अनधिगता-
 र्थगन्तृत्वं नास्ति । अभिरसीतिमन्त्रेणाम्यादाने ब्राह्मणेन तां चतु-
 र्भिरभ्रिमादत्ते इति पुनर्विधानात् अन्यतरवैयर्थ्यम् । द्विविधं हि
 ब्राह्मणं, विधिरर्थवादश्च, विधिरपिद्विविधः अप्रवृत्तप्रवर्तनमज्ञात-
 ज्ञापन चेति, तत्र कर्मकाण्डविधयोऽप्रवृत्तप्रवर्तकाः, तेषु अ-

नाहूर्तिर्वै जर्तिला इति आरप्यतिलगोधूमाहुतिद्रव्यं निषिद्धं सत्
तस्यैव जर्तिलयवाग्वा वा जुह्यात् गत्रीधुकयवाग्वा वा जुह्या-
दिति तद्विधायकत्वेन अप्रामाण्यम् । अज्ञातज्ञापकेषु ब्राह्मणवि-
धिष्वपि, आत्माग्र आसीत् असदग्र आसीत् इति परस्परविरोधाद् प्रा-
माण्यम् । अर्थवादानां चानर्थक्यं, उक्तानां वेदलक्षणानां तेष्व-
भावात् काव्यालापैः समानत्वादप्रमाणम् । मंत्रब्राह्मणयोः स्वरू-
पस्य निर्णेतुमशक्यत्वाच्च न प्रामाण्यम् । तस्मात् एवमादि-
परः सहस्रदोषैराकुलितत्वेन वेदो न प्रमाणं इत्यादि पूर्वपक्षः ॥

अस्ति कश्चित् ब्रह्माण्डमण्डले निर्दोषपूर्णगुणविग्रहः जगदी-
श्वर इवापरो वेदः । येषां नये त्वीश्वरसङ्गवे यत्प्रमाणं यच्च त-
ल्लक्षणं तच्छब्दमूर्तिधरस्य भगवतो वेदस्यापि । येषां नये ईश्वर
एव न तत्सिद्धान्ते धर्मस्वर्गापवर्गादिव्यवस्थाया अभावात्प्रयो-
जनाभावेन स्वतो व्याहृतत्वात् उपेक्ष्य एव सः न च दृष्टं धनादि
प्रयोजनं तदभावात् । न च धर्माद्यभावबोधनद्वारा लोकोपकारः,
परस्पर हिंसादिना अपकारस्यैव प्राप्तेः, न चोपकारः स्वरूपतः
प्रयोजनं तेनापि प्रयोजनं वाच्यं, न तावददृष्टं तदनन्युपगमात्
नापि दृष्टं कुवर्त्मना गच्छतं लौकिकैरनादरणात्, अप्राप्ते शास्त्र-
मर्थवदिति न्यायात् । सम्यक्ज्ञानचारित्र्यैश्च प्रयोजनाभावे नाधि-
कारिणां प्रत्याशाऽभावेन समयाभावात् तथाविधाविशेषदृशं
प्रतीश्वरेण वेदेन वा न किमपि क्रियत इति । किं चरेतोधात्वा-
द्यतीन्द्रियैः प्रमापकैरनुमानजीवेश्वरागमादष्टादिसिद्धेर्न नास्तिक-
यादौ युक्तः । ईश्वरसङ्गाववादिनामवेदिकानां तत्तत्सत्त्वेन ताव-
त्प्रत्यक्षं प्रमाणं, तन्मते केवलनिराकारस्येशस्यावापि कैरपि तैः
प्रत्याक्षीकृतत्वस्य तन्मतेष्वनुपलम्भात् । नाप्यनुमानं, तदभावेऽ-
पि यद्येष्टं कर्तुं शक्यत्वात्, न च शब्दः, तस्य रिवादास्पदत्वा-
त्, न च वेदिकैः यथा शब्देनेशादिसिद्धिः क्रियते तद्वदस्मा-

भिरपि कर्तुं शक्यत इति चेन्न, अवेदिकशब्दानां, किं अपौरुषे-
यत्वेन नित्यत्वेन वा प्रामाण्यं, उभयथाप्यनभ्युपगमात् । न
चाप्तो वक्ता, तदाप्तत्वे चावेदिकसामयिकानां परस्परपक्षपातवि-
हेषदर्शनेनानवस्थितेः । न च वेदिकेषु तथा, तेषु वेदिकावान्तर-
भेदभिन्नत्वेऽपि परस्परं वेदप्रामाण्ये साम्यागीकारात् । पञ्चविं-
शत्यध्याप्यामस्या संहितायाश्चान्यतरसाधनेषु वेदबाह्येभ्यस्तद्भा-
ववादिनामप्यन्तर्भावोक्त्या न पक्षपातविद्वेषादयो वेदिकेषु । त-
स्मात् अवैदिकैः केनापि प्रमाणेनेशादिसिद्धेः कर्तुमशक्यत्वेन
मूलशैथिल्यात् श्रद्धाभरमात्रविलसितं तन्मतं नास्माकमीशसि-
ध्यंशे तादृक् विरुद्धम् । वेदस्तु सल्लु सर्वथा प्रमाणमिति नात्र
पक्षपातः किन्तु न्यायविदा समचित्तानां सूक्ष्मदृशा यथार्थानु-
भवेन तत्प्रामाण्यं सर्वयाम्युपेतम् । तद्यथा दिग्दर्शनम् ।

अयं वेदः अपौरुषेयः सर्वथा नित्यः स्वतःप्रमाणप्रमितः
सल्लक्षणलक्षितः सम्यग्नुभवसाधनः अनधिगतार्थगन्तेत्यादिगु-
णकः संशयविपर्ययव्याघातानुवादादिदोषविधुर ईश्वरदेव-
र्षिक्रमादाविर्भूतो धर्मार्थसामोक्षफलप्रदः पूर्वसृष्टेरथावधि
सर्वजनप्रासिद्धः इति विचार्यते ।

तत्र वेदानां अपौरुषेयत्वमेव । अत एव वेदस्य श्रुतिः अनु-
श्रवः इति नामद्वयम् । अन्वनु श्रूयत एव नतूत्पादकः स्वोत्पत्ति-
कालो वास्तीति अन्वयं नामद्वयं योगेन रूढत्वा च गीर्वाणभाषा-
वोग्रादाद्युपलभ्यते । सृष्टेरादाद्युपदेशाभावे अग्रिमपुरुषाणां जा-
तिप्रधिराणां स्यावगणाभिव वा तद्व्यवहाराभावेनेदानीमपि तद-
भावोपलक्षिप्रसंगः स्यात् उपलभ्यते च वेदः । तत्पुस्तके च नि-
र्मातुर्नाम नोपलभ्यते ननु चोक्तं कठकादिशास्त्रान्तर्त्वेन तेषां
महर्षीणां कर्तृत्वम् । वेदस्य कथादिपुरुषेभ्यः पूर्वत्वं कथादयश्च
प्रश्नचनवन्तः तत्तच्छास्त्राध्ययनाध्यापनादिसंप्रदायप्रवर्तकाः ।

स्मर्यन्ते च वेशंपायनः सर्वशास्त्राध्यायी कठः पुनरिमां केवलां
शास्त्रामध्यापयां बभूवेति । स बहुशास्त्राध्यायिनां सन्निधावेक-
शास्त्राध्यायी अर्न्यां शास्त्रामनधीयानः तस्यां प्रकृष्टत्वादसाधा-
रणमुपपद्यते विशेषणं काठकमिति । अत एव “ गोत्रचरणा-
हुञ् ” (४-३-१२६) “ चरणाद्धर्मान्नाययोः ” इति वक्त-
व्यम् । “ आख्याप्रवचनात् ” (१-१६०) इत्यादि शास्त्रं इति ।
एवं मण्डलऋषीणां यानि शतर्ष्यादिनामानि तानि चैतरेयके
यथा महायोगविद्वद्ब्रह्मा ब्रह्मपराणि तथा तत्रैव द्रष्टव्यानि । ऋष्येक-
कर्तृत्वे श्रुतिस्मृत्योर्भेदे बीजाभावेनाद्यावधिभिन्नतया महर्षिभि-
रेव मर्यादाकरणस्य व्यर्थता स्यात् । एकस्य स्वप्रणीतग्रन्थस्य
पूर्व प्रामाण्यं ततोऽवरमपरस्येत्यत्र कारणादर्शनात् । न चोक्त-
दिशा अन्येषामपि भाषान्तराणां अपौरुषेयत्वमिति ध्रुमितव्य-
म् । कर्तुराख्यादेशाख्यानां च प्रसिद्धत्वात् । अस्यास्तु देवभा-
षा इति लौकिकवाक्यस्यापि प्रसिद्धत्वात् वेदे च केमुत्थं, तदेव
च अपौरुषेयत्वे साधकम् । न च ऋग्वेदोऽग्रे जायतेति जीवेभ्य
उत्पत्तिश्रुतिः । ईश्वरस्याग्न्यादिप्रेरकत्वेन तेषां संप्रदायप्रवर्तन-
तया तदाक्यमुपचरितम् । पुरुषसृष्टिवाक्ये च “ तस्माद्यज्ञा-
त्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे ” इत्यादि पूर्वं तद्वशीनात् तत्रैव
चाग्रे “ मुखार्दिन्द्रश्चाग्निश्च ” इति अग्रेरग्न्युत्पत्तिकथनात् । न
चापौरुषत्वे चोपष्टंभकमनुमानं, तस्य भूतभविष्यवर्तमानगूढम-
व्यवहितविप्रकृष्टादि अदृष्टार्थबोधकत्वरूपोपाधेः, तथा अधिका-
रीणां चात्युत्कटतपःपापाम्यां प्रत्यक्षतो वैदिककर्ममनुष्ठानरय
फलदर्शनेन बाधसिद्धेरपौरुषेयो वेदः । एवं अपौरुषेयत्वेन रयता-
प्रामाण्ये नित्यत्वे च सिद्धे पुनस्तदेव विचार्यते । तत्र ओत्प-
त्तिकस्तु शब्दस्पर्शेन सम्बन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेगोऽप्यतिरिक्तभा-
र्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं नाद्रायणस्यानपेक्षत्वात् इति जे-

भिरपि कर्तुं शक्यत इति चेन्न, अवैदिकशब्दानां, किं अपौरुषे-
यत्वेन नित्यत्वेन वा प्रामाण्यं, उभयथाप्यनभ्युपगमात् । न
चाप्तो वक्ता, तदाप्तत्वे चावैदिकसामयिकानां परस्परपक्षपातवि-
द्वेषदर्शननानवस्थितेः । न च वैदिकेषु तथा, तेषु वैदिकावान्तर-
भेदभिन्नत्वेऽपि परस्परं वेदप्रामाण्ये साम्यागीकारात् । पञ्चविं-
शत्यध्याप्यामस्या संहितायाश्चान्यतरसाधनेषु वेदबाह्येश्वरसद्भा-
ववादिनामप्यन्तर्भावोक्त्या न पक्षपातविद्वेषादयो वैदिकेषु । त-
स्मात् अवैदिकैः केनापि प्रमाणेनेशादिसिद्धेः कर्तुमशक्यत्वेन
मूलशैथिल्यात् श्रद्धाभरमात्रविलसितं तन्मत नास्माकमीशसि-
ध्यंशे तादृक् विरुद्धम् । वेदस्तु सन्तु सर्वथा प्रमाणमिति नात्र
पक्षपातः चिन्तु न्यायविदा समचित्तानां सूक्ष्मदृशा यथार्थानु-
भवेन तत्प्रामाण्यं सर्वथाम्युपेतम् । तत्रया दिग्दर्शनम् ।

अयं वेदः अपौरुषेयः सर्वथा नित्यः स्वतःप्रमाणप्रमितः
सङ्क्षणलक्षितः सम्यगनुभवसाधनः अनविगतार्थगन्तेत्यादिगु-
णकः सशयविपर्ययव्याघातानुवादादिदोषविधुर ईश्वरदेव-
र्षिक्रमादाविर्भूतो धर्मर्षिणाममोक्षफलप्रदः पूर्वसृष्टेश्वर्याधि-
सर्जनप्रसिद्धः इति विचार्यते ।

तत्र वेदाना अपौरुषेयत्वमेव । अत एव वेदस्य श्रुतिः अनु-
श्रवः इति नामद्वयम् । अन्वन्तु श्रूयत एव नतूत्यादकः स्वोत्पत्ति-
कालो वास्तीति अन्वर्थं नामद्वयं योगेन रूढ्या च गीर्वाणभाषा-
वोशादाद्युपलभ्यते । सृष्टेरादायुपदेशाभावे अग्रिमपुरुषाणा जा-
तिवधिराणा स्थायगणाभिव वा तद्वचनहाराभावेनेदानीमपि तद-
भावोपलब्धिप्रसंगः स्यात् उपलभ्यते च वेदः । तत्पुस्तके च नि-
र्मातुर्नाम नोपलभ्यते ननु चोक्तं गण्डकाडिशस्वाकनृत्वेन तेषा
महर्षीणा कर्तृत्वम् । वेदस्य कथादिपुस्तकेभ्यः पूर्वत्वं कथादयश्च
प्रचनवन्तः तत्तच्छास्त्राध्ययनाध्यापनादिसंप्रदायप्रवर्तकाः ।

स्पर्धने च वेशपायनः सर्वशास्त्राध्यायी कठः पुनरिमां केवलां
शास्त्रामध्यापयां बभूवेति । स बहुशास्त्राध्यायिनां सन्निधावेक-
शास्त्राध्यायी अन्य्यां शास्त्रामनधीयानः तस्या प्रकृष्टत्वादसाधा-
रणमुपपद्यते विशेषणं काठकमिति । अत एव “ गोत्रचरणा-
हन् ” (४-३-१२६) “ चरणाहर्मात्राययोः ” इति वक्त-
व्यम् । “ आद्याप्राचनात् ” (१-१६०) इत्यादि शास्त्रं इति ।
एवं मण्डलऋषीणां यानि शतर्ष्यादिनामानि तानि चैतरेयके
यथा महायोगविद्वृद्धा ब्रह्मपराणि तथा तत्रैव द्रष्टव्यानि ऋष्येक-
वर्तृत्वे श्रुतिस्मृत्याभेदे बीजाभावेनायावधिभिन्नतया महर्षिभि-
रेव मर्यादाकरणस्य व्यर्थता स्यात् । एकस्य स्वमणीतग्रन्थस्य
पूर्व प्रामाण्यं ततोऽपरपरस्येत्यत्र वारणादर्शनात् । न चोक्त-
दिशा अन्येषामपि भाषान्तराणा अपौरुषेयत्वमिति भ्रमितव्य-
म् । कर्तुराद्या देशाद्याना च प्रसिद्धत्वान् । अस्यास्तु देवभा-
षा इति लौकिकताभ्यस्यापि प्रसिद्धत्वान् वेदे च केमुत्थं, तदेव
च अपौरुषेयत्वे साधकम् । न च ऋग्वेदोऽप्रे-जायतेति जीरेभ्य
उत्पत्तिश्रुतिः । ईश्वरस्याभ्यादिप्रेरकत्वेन तेषा मंत्राद्यप्रवर्त-
तया तदाभ्यमुपनरितम् । पुण्यमृष्टिराभ्ये च “ तन्मापज्ञा-
त्परिदूत श्रवः सामानि जतिरे ” इत्यादि पूर्वं तदर्शनात् तत्रैव
चापि “ मुग्धादिद्रव्यामिश्र ” इति अप्रेरण्युत्पत्तिरयानात् । न
चापौरुष्यत्वे चोपष्टंभकमनुमानं, तस्य भूतभित्तिवर्षमानसूक्ष्म-
व्यवहितप्रकृष्टादि अदृष्टार्थबोधकत्वस्पोषाभेः, नया अधिका-
रिणां चात्युत्कटतपःशापाम्यां प्रत्यक्षतो वेदिरुक्तमार्तुष्टानस्य
कल्पदर्शनेन बाधमिद्वेषांभ्येयो वेदः । एव अपौरुषेयत्वेन स्वनः-
प्रामाण्ये नित्यत्वे च सिद्धे पुनस्तदेव विनास्प्यते । तत्र अत्य-
तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेगोऽनतिरेकश्चा-
र्थेऽनुपलब्धे तत्रमाणं यादरापणस्यानपेक्षत्वान् इति जे-

मिनिमूत्रे शब्दस्य अर्थेन सम्बन्धः औत्पत्तिको नित्यः जषौ-
 षेयः प्रत्यभादिभिरनवगतस्याहृष्टादेरुपदेशो विशिष्टशब्दोच्चा-
 रणं अव्यतिरेकश्च ज्ञानस्य न हि तदुत्पन्नं ज्ञानं विपर्ययति,
 यथा विज्ञायते तथैव भवति, तस्मात्तत्प्रमाणं, न हि एवं सति
 प्रत्ययान्तरं पुरुषान्तरं वा अपेक्षितव्यं, बादरायणस्य श्रीकृष्ण-
 द्वैपायनस्यापीदं मतमिति सूत्रार्थः । तत्र च “ सिद्धे शब्दार्थ-
 सम्बन्धे ” इति च भगवान् कात्यायनो वार्तिककारः । नित्य-
 पर्यायवाची सिद्धशब्दः यत्कृतस्थेष्वविचालिषु भावेषु वर्तते इति
 पातञ्जलमहाभाष्यम् । वैदिकोऽपि शब्दो जातिव्यक्तिस्फोटा-
 त्मको नित्यः तथा जातिलक्षणोऽर्थः द्रव्यपक्षेऽपि सर्वशब्दानां अ-
 सत्योपाध्यवच्छिन्नब्रह्मणो वाच्यत्वात्प्रवाहरूपेण वार्थो नित्यः ।
 सम्बन्धोऽपि व्यवहारपरपरया अनादिरिति सोऽपि नित्यः । इति
 तद्वार्तिकार्थनिरूपणाय श्रीमत्पतञ्जलिभाष्यतट्टीकावैयटयोः प्र-
 वृत्तवान्नित्या वेदाः । न च केनापि पुरुषेण शब्दानामर्थैः सह
 सम्बन्धं कृत्वा सव्यवहर्तुं वेदाः प्रणीता इति वाच्यम् । पुरुष-
 स्य सम्बन्धुरभावात् । कथं सम्बन्धो नास्ति, प्रत्यक्षस्याभावात्
 चिरवृत्तत्वात् अप्रत्यक्ष इदानींतनानामिति चेत्, न हि चिर-
 वृत्तो न स्मर्येत । न च हिमवदादिषु कूपादिवदस्मरणे, पुरुष-
 वियोगो हि देशकुलोत्सादनेन तेषु । न च शब्दार्थव्यवहारवि-
 योगः पुरुषाणामस्ति, ननुसम्बन्धमात्रव्यवहारिणो निष्प्रयोजनं
 कर्तृस्मरणं अनाद्रियमाणा विस्मरेयुः । यदि हि पुरुषः कृत्वा सं-
 बन्धं व्यवहारयेत् स व्यवहारकाले अवश्य स्मर्तव्यो भवति ।
 सप्रतिपत्तो हि कर्तृव्यवहर्त्तोरर्थं सिध्यति न प्रतिपत्तो न हि वृ-
 द्धिशब्देन पाणिनेर्व्यवहारतः आदेचः प्रतीयेरन्नपाणिनिः कृति-
 मननुमन्यमानस्य व । न हि विस्मृते वृद्धिरादेच् सूत्रस्य कर्तारि
 वृद्धिर्यस्याचामादिरिति किञ्चित् प्रतीयेत । तेन वेदे व्यवहारश्चि-

स्वस्य स्मरणीयः सम्बन्धस्य कर्ता स्यात् व्यवहारस्य च । तस्मात् न कृत्वा सम्बन्धं व्यवहारार्थं केन विद्वेदाः प्रणीताः। प्रमाणान्तरेण च सम्बन्धरं न प्रतिपद्येमाहि । तस्मादपौरुषेयः शब्दस्यार्थेन सम्बन्ध इति च शाबरभाष्यम् । पस्पशान्हिके च महाभाष्ये, शास्त्रपूर्वके प्रयोगे अभ्युदयः तत्तुल्यं वेदशब्देनेति वार्तिके, “ शब्दप्रमाणका घयं, यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणं शब्दश्च शब्दज्ञाने धर्ममाह ” इत्युक्तम् ।

तत्र यदि वेदा अनित्याः तर्हि जगति प्रामाण्याभाव एव स्यात् न च प्रत्यक्षं, रेतोधात्वादिमोक्षधर्मवचनसंगृहीतार्थेषु प्रमाणकेषु सर्वविधेन्द्रियसन्निकर्षणामभावात् न च बौद्धं मानसं वा स्वपरिभाषितमेव स्वगोष्ठीषु प्रमाणतया संग्रहितं युक्तम् । नाप्यनुमानं, तस्य प्रत्यक्षोपजीव्यत्वेन स्वतंत्रतया प्रमापकत्वाभावात् । न च आप्त ईश्वरः तन्निर्मितत्वात् वेदे प्रामाण्यम् । अथावधि वैदिकेश्वरस्याभावात् । न चानुमितः सः । तथात्वेपि तस्य सार्वज्ञादौ मानाभावेनास्य निश्चयात् । ईशासार्वज्ञं कस्य चित् प्रत्यक्षं, प्रमेयत्वादित्यनुमानं मानमिति चेन्न । प्रमेयत्वेन विप्रतिपन्नधर्मान्तरसाधनापातात् । न च विप्रतिपन्नं सकर्तृकं कार्प्यत्वात् घटवत् इत्यनुमानेन जगत्कर्तारि सिद्धे तस्य सार्वज्ञादिसिद्धिरिति चेन्न शरीरिजन्यत्वोपाधेः शरीरिजन्यत्वेन सत्प्रतिपक्षत्वाच्च । अस्तु वा सकर्तृकत्वं, कथं सार्वज्ञसिद्धिः बहुकर्तृत्वेनाप्युपपत्तेः । लाघवादेकाङ्गीकार इति चेत् न, बर्द्धङ्गीकारस्य लोकानुकूल्येनागौरवात् । अतः सार्वज्ञसिद्धिः । अस्तु वा आप्तिनिश्चयः तन्मूलत्वं कुतो वेदस्य । वेदः सार्वज्ञादिमता प्रणीतः वेदत्वात् इति व्यतिरेक्यनुमानादिति चेन्न वेदत्वस्य पामरप्रणीतत्वाद्वा साम्यात् । वेद आप्तप्रणीतः प्रमाणवाक्यत्वादिति चेन्न वेदानित्यत्वे प्रामाण्यविवादात् । वेदस्याप्तप्रणीतत्वे

मूलप्रमाणेन भाव्य, पौरुषेयस्य मूलप्रमाणसापेक्षतानियमात् ।
 न च प्रत्यक्षं, अदृष्टादौ तदप्रवेशात् । नाप्यनुमानं प्रतिपक्षान्-
 दुष्टत्वात् । न हि लक्षणादने पापं यज्ञेन पुण्यमित्यत्रानुमान-
 सहस्रमपि साधकं स्यात् । अतो वाक्यमेव वक्तव्यं तदपि न पौ-
 रुषेय, मूलान्तरान्वेषणेऽनवस्थानात् । अतस्तन्नित्यमेवापेक्षि-
 तम् । तथा च श्रुतिसिद्धमेव वेदनित्यत्वमणीकार्प्यम् । वाचा
 विरूपनित्ययेति हि ऋक् । “अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा
 स्वयंभुवः ” इति स्मृतिः । अत एव च नित्यत्वमिति च सूत्रम् ।
 ननु वेदस्य नित्यत्वेऽपि न प्रामाण्यम्, आसौक्तत्वाभावात् इति
 चेन्न । प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वेन गुणानपेक्षणात् । प्रामाण्यं नाम,
 यथार्थज्ञानकरणत्वम् । न च याथार्थ्यं ज्ञानकारणातिरिक्तकार-
 णमपेक्षते । याथार्थ्यं ज्ञानकारणातिरिक्तकारणनिरपेक्षं अयथा-
 र्थतातिरिक्तत्वे सति ज्ञानधर्मत्वात् ज्ञानत्ववत् । याथार्थ्यं न गु-
 णोत्पन्न ज्ञानधर्मत्वात् आप्रामाण्यवत् इत्याद्यनुमानात् । यथा-
 त्माऽनवस्थित्यादिदोषेभ्यः सप्रवाशोभ्युपगतव्यस्तद्वद्वाक्यमपि
 स्वतः प्रमाणीभूतमशयमणीकार्प्यम् । तच्च नित्यमपौरुषेय
 वेदरूपमेव । त्रिविधा हि जीवाः स्वभावसिद्धाः शब्दप्रामाण्यमं-
 तारः । स्वतःप्रामाण्य, परतः प्रामाण्यमप्रामाण्य च, पूर्वं स्व-
 तोऽप्रामाण्यमेव सति प्रामाण्यकारणे प्रामाण्यं चेति निश्चयस्व-
 रूपाः सति ॥ तत्र सात्त्विका वैदिकाः प्राथमिकाः । राजसास्ता-
 र्विका द्वितीया । तामसा नास्तिकास्तृतीया इति । ननु चोक्तं
 वेदानां नित्यत्वेऽर्वाचीनराजकथानामनित्यदेवाना वाच्यार्थाना
 सद्भाव इति, नित्यस्य स्वतःस्य वेदस्य न विषयसिद्धचचीना स्व-
 प्रवृत्तिः किं तु स्वप्रवृत्त्यधीना विषयसिद्धिः, यत ईश्वर एव वेदं
 दृष्ट्वा तेभ्योऽस्त्रिंशं जगन्निर्ममे । भूतकालादिनिर्देशस्तु त्रैकालि-
 कसर्वज्ञदृष्ट्या सर्वेषामेव जातप्रायत्वाद्दुपपद्यते । अनेकेषां चैजा-

दिदेवानां स्वस्ववियाकर्षम्या स्वस्वपदप्राप्त्या न कदाचिदपि दे-
 वपदानामभावः । प्रलये च वेदसमन्वयाध्यायदिशा ब्रह्मवाचक-
 त्वादप्राकृतेषु लोकेषु मुक्तदेवाना विद्यमानत्वाद्वा न कदाचिदपि
 वेदस्य स्वार्थराहित्येनानित्यत्वम् । ननु लौकिकानामपि शब्दा-
 ना वेदानुसारिनयेषु नित्यत्वमभ्युपगम्यत इति कथं वैदिकाना
 व्यावृत्तिरिति चेत्, स्वरवर्णपदवाक्यार्थानां नमस्य प्रयोक्तेच्छा-
 धीनत्वाभावेन महाभेदस्य विद्यमानत्वात् । ननु तस्य वेदस्य ल-
 क्षणलक्षितत्वाभावात् अप्रामाण्यमिति चेन्न, अर्च्यते प्रशस्यते
 इति ऋक् । यजुर्पजतेः । मंत्रा मननात् । छदासि छादनात् ।
 स्तोमः स्तवनात् । साम सात्वनात् अयर्वा अरणात् । ब्राह्मणं
 बृंहणात् । उप ब्रह्मसमीपे नितरा सीदतीत्युपनिषद् । एवमादि
 व्युत्पत्तिदर्शनात् । मंत्रब्राह्मणात्मक वेदस्य लक्षणम् । न च त-
 योः स्वरूपानिर्णय इति वाच्यम् । जैमिनीयधर्मजिज्ञासाद्विती-
 याध्यायस्य प्रथमे पादे सप्तमाष्टमाम्यामभिरुणाभ्या निर्णयि-
 त्वात् । तन्निष्कर्षश्च यथा—“ याज्ञिकाना समाख्यान् लक्षणं
 दोषवर्जितम् । तेनुष्ठानस्मारकादौ मंत्रशब्दं प्रयुञ्जते ” । तथा च
 याज्ञिकसमाख्यातत्वं, अनुष्ठानस्मारकत्वं, स्तुतिरूपत्वं, त्वात-
 त्वं, आमंत्रणोपेतत्वं, प्रेररूपत्वं, विचाररूपत्वं, परिदेवनरूप-
 त्वं, प्रश्रोत्तररूपत्वादिकत्वं च येषु ते मंत्रा इति मन्त्रलक्षणम् ।
 पादेनार्धर्चनं चोपेता वृत्तब्रह्मा मन्त्रा ऋचः । गीतरूपा मन्त्राः सा-
 मानि । वृत्तगीतिवर्जितत्वेन प्रशिष्टपठिता मन्त्रा यजूपीत्युक्ते न
 कापि लक्षणसंकरः । तदेवं त्रैविध्यं जैमिनिना मन्त्रप्रयेण लक्षि-
 तम् “ तेषामृन्मन्त्रार्थरमेन पादव्यरस्था, गीतियु सामाख्या,
 शेषे यजुःशब्दः ” इति । एतमेव मन्त्रावाप्तरशिशोपगुपत्रीव्य रे-
 दानामृन्वेदो यजुर्दिदः सामवेद इति त्रैविध्यतात्पर्यम् । लक्ष-
 णोपयोगः पूरिचार्य्यैर्दक्षितः । “ प्रायगोऽपि पक्षार्थानां नान्तं

यान्ति पृथक्त्वशाः । लक्षणेन तु सिद्धानामन्तं यान्ति विचि-
 तः ” इति । तस्मादभियुक्तानां मंत्रोऽयमिति समाख्यात्वं व-
 त्रलक्षणम् । ब्राह्मणलक्षणं च । “ मंत्रावशिष्टवेदभागो ब्राह्म-
 णं ” इति तल्लक्षणम्, स च “ हेतुर्निर्वचनं निन्दा प्रशंसा संश-
 यो विधिः । परक्रिया पुराकल्पो व्यवहारणकल्पनात् ” इति
 बहुविधम् । तैत्तिरीयारण्यकेद्वितीयाध्याये, “ यद्ब्राह्मणानी-
 तिहासपुराणानि कल्पान्गाथा नाराशंसीः ” इति संगृहीतानां
 विप्रपरिव्राजकन्यायेन ब्राह्मणाद्यत्रान्तरभेदानामेवेतिहासादीनां
 पृथगभिधानम् । वेदोपनिषदाश्च मंत्रेतराणां ब्राह्मणेष्वेवान्तर्भा-
 वात् मंत्रब्राह्मणव्यतिरिक्तवेदभागानामभावात् सुस्थं उभया-
 त्मक वेदस्येति, भगवान् आपस्तम्बो यज्ञपरिभाषायां “ मंत्रब्राह्म-
 णयोर्वेदानामधेयम् ” इति सूत्रयतिस्म । किं च सम्यगनुभवसाधन
 एव वेदः । यदुक्तं अम्यक्सात इन्द्र इत्यादीनां अनुभव एव नेति
 तन्निरुक्तग्रन्थपरिचयराहितानामेव दोषमावहति न मंत्राणाम् ।
 नैष स्थाणोरपराधो यदेनमन्धो न पश्यति पुरुषापराधः स भ-
 वतीति न कदाचित् कुत्रापि केनापि वेदे अननुभवसाधनत्वं
 कर्तुं शक्यम् । उपनिषदा च अनधिगतपरब्रह्मार्थाधिगन्तृत्वं आ-
 गोपालागनप्रसिद्धम् । अधःस्विदासीदित्यादीनां न संदेहाय प्रवृ-
 त्तिः, किं तर्हि जगत्कारणस्य परवस्तुनोतिगभीरत्वं निश्चेतुं, त-
 दर्धमेव हि गुरुशास्त्रसंप्रदायरहितेषु दुर्बोवत्वमधःस्विदित्यनया
 वचो भङ्गघोपन्यस्तम् । स एवाभिप्राय उपरितनेषु को अह्ना
 वेदेत्यादिमंत्रेषु स्पष्टीकृतः । ओषध्यादिमंत्रेष्वपि चेतना एव तत्त-
 दभिमानिदेवतास्तेन तेन नाम्ना सम्बोध्यन्ते, ताश्च देवता भग-
 वता वादरायणेनाभिमानिव्यपदेशस्त्विति सूत्रेण सूत्रिताः ।
 एतेष्वपि रुद्रस्य स्वमाहिम्ना सहस्रपूर्तिस्वीकारात् “ अजायमा-
 नो बहुधा विजायते ” इति श्रुतेर्नास्ति परस्परं व्याघातः । असदि-

ति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वादिति चोत्तरमीमांसासूत्रेणात्माग्रे असदग्रे-
इति श्रुत्योर्विषयव्यवस्थायाः स्वयमेवोक्तत्वात्तदनभिज्ञस्य तादृ-
शशंकोत्थितिः । उक्तञ्च तदधिकरणऽर्थोऽस्यां सहितायां ज्ञान-
योगाध्यायटिप्पण्याम् । एवमन्येषां शंकाभासानां निराकरणं क्र-
मभाष्यपीठिकायां श्रीसायनाचार्यैः कृतमिति सर्वं तत्तत् एव द्रष्टव्य-
म् । विस्तरभयान्नात्र प्रपंच्यते । अर्थादानां विधिशेषत्वेन तदेक-
वाक्यतया सार्थक्यमिति सविस्तरं जैमिनिधर्ममीमांसाप्रथमा-
ध्याये द्वितीयपादे प्रपंचितमिति नानर्थक्यं तेषाम् ॥ अस्य वेद-
स्य मूलं बीजं प्रणवः तस्य च द्रष्टृब्रह्मेति वैदिकाः । तच्च ब्रह्म
न प्राकृतपुरुषाद्याकारविशिष्टमंगीक्रियते वैदिकैः । ततश्च सर्व-
विशेषशून्यसर्वविशेषाधिष्ठानतया सर्वविशेषप्रत्यायकस्य ब्रह्मणो
वेदमूलप्रणवशब्दस्वरूपत्वम् । तच्च सर्वव्यापकं शब्दब्रह्म स्फो-
टात्मकं स्वरवर्णपदवाक्यमहावाक्यादिशब्दप्रपंचस्य विवर्तधि-
ष्ठानरूपतया क्रमशः स्वव्यापकत्वाव्ययत्वादिपारमार्थिकी सत्ता-
मनपहायैव सर्वदा वर्तते । प्रणवे च यथा व्याहृतिगायत्र्यादि-
सर्ववेदसृष्टिस्तथा वैदिकग्रन्थेषु समुपलभ्यत इत्येवं आत्मस्वरूपे
ब्रह्मणि वेदस्थितिः । तत्र समन्वयात् इति च सूत्रम् । ततश्च त-
स्य ब्रह्मणः स्वस्वरूपानतिरिक्तमायाख्यशुद्धसत्वान्तः प्रतिवि-
म्बितस्य ईशशब्दवाच्यस्य सहस्रशीर्षापुरुषस्य सर्वजगन्मूलभूत-
स्य निधासगतशब्दात्मका वेदाः किञ्चिन्नित्यस्वरवर्णादिसमुद्भ-
तविशेषविशिष्टास्तिसृन्तीति जगद्बीजपुरुषे वेदस्थितिः । शास्त्र-
योनित्वादिति च सूत्रम् । ततश्च कार्यब्रह्म स्वयंमूहृदि परमपु-
षेण कृतो वेदाविर्भावः । ततश्चतुर्मुखतः शब्दराशिवेदाना सर्व-
ेषां प्रादुर्भावः । “यो ब्रह्मणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणो-
ति तस्मै” इति च श्रुतिरिति । ततस्तपोबललब्धप्रकाशमयहृदये-
षु महर्षिषु चाविर्भाव इति । श्रूयते च तेतिरीयब्राह्मणे, इन्द्रेण

तपःप्रसन्नेन भरद्वाजाय महर्षये ऋगादिवेदेभ्यस्तेजोराशिभ्यै-
 भ्योऽनन्तेभ्यः कृपया दर्शितेभ्यः प्रतिवेदं मुष्टिमात्रवेददानम् । एवं
 ऐतरेयब्राह्मणख्यायिका । एवमेव च तैत्तिरीयवाजसनेयिशास्त्र-
 योराख्यायिका वैदिकानुसारिग्रन्थेषु समुपलभ्यन्ते । तथा च ऋ-
 पयोन्तःप्रकाशा इति श्रुतेस्तदन्तःप्रकाशमयहृदयेषु वेदप्रादुर्भा-
 वः । तदुक्तं श्रीमद्भागवतैकादशस्कन्धे चतुर्दशाध्याये उद्धवं प्रति
 भगवद्वाक्यं । “ कालेन नष्टा प्रलये वाणीयं वेदसंज्ञिता । मया-
 दौ ब्रह्मणे प्रोक्ता धर्मो यस्यां मदात्मकः ॥ तेन प्रोक्ता च पुत्रा-
 य मनवे पूर्वजाय सा । ततो भृग्वादयोऽगृह्णन्सप्त ब्रह्ममहर्षयः ॥
 तेभ्यः पितृभ्यस्तत्पुत्रा देवदानवगुह्यकाः । मनुष्याः सिद्धगन्ध-
 र्वाः सविद्याधरचारणाः ॥ किं देवाः किन्नरा नागा रक्षःकिंपुरुषा-
 दयः । बह्वचस्तेषां प्रकृतयो रजःसत्वतमो भुवः ॥ याभिर्मूता-
 नि भियन्ते भूतानां मतयस्तथा ॥ यथाप्रकृति सर्वेषां चित्रा वा-
 चः स्रवन्ति हि ॥ एवं प्रकृतिर्वैचित्र्याद्भियन्ते मतयो नृणाम् ।
 पारंपर्येण केषां चित्पाखण्डमतयोऽपरे ॥ मन्मायामोहितधियः
 पुरुषाः पुरुषर्षभ । श्रेयो वदन्त्यनेकान्वं यथाकर्म यथारुचि ”
 इति ॥ एवं, वेदस्य निर्दोषत्वे, पूर्णगुणकत्वे च, स्वयं वेदः, त-
 दंगानि षट्, सप्त दर्शनानि, पुराणेतिहासादीनि च, उपक्रमा-
 दितात्पर्यग्राहकपरःसहस्रनयैः सन्नद्धानि, प्रकाशमानानि, स-
 न्ति, तानि चिरकालेन वैदिकनियमानुसारेण श्रीमत्सद्गुरुतः सं-
 प्रदायानुभवोन्मुखानि यदा भवन्ति, तदैवास्तिकहृदये शब्दब्रह्म-
 परब्रह्मणोः क्रमेण प्रादुर्भावो भवतीति । “ वेदोऽस्त्रिलो धर्म-
 मूलं ” इति मनुः “ धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते ”
 इति भारतसावित्री, “ कर्मणा ज्ञानमातनोति ज्ञानेनामृती भ-
 वति धर्मार्थकाममोक्षं च विंदति ” इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यो वेदा-

देव पुरुषार्थचतुष्टयसिद्धिः । पूर्वसृष्टेरद्यावधि आर्य्यजनास्तु वेद-
स्य प्रामाण्यमंगीकुर्वतीति तेषु च तत्प्रसिद्धिरस्त्येव । परं च येषुपि
सर्वेऽनार्य्यवैदिकजातिप्रतस्नेषु च तच्चद्रन्येषु वेदस्य प्राचीनत-
मत्वमंगीकुर्वतीति सर्वजनप्रसिद्धो वेदः ।

उन्नतपदमारूढा विचारशीला अपि जनाः प्रायशो भवन्ति
शब्दानुशासनस्यैवाधिकारिणः, बुद्धिश्च तेषां पूर्णतामप्राप्य बाहु-
ल्येनाप्तप्रमाणस्यैवानुशासनाधीनतया परिवर्तते । अत एवाप्तप्रमा-
णानामपि बाहुल्येनावलम्ब्य वेदानां प्रामाण्यं सिद्धतया प्रदर्श्यं-
ते । सत्प्रमेयस्य तु सर्वप्रमाणगम्यत्वाद्देदानामपि प्रामाण्यं स्वत एव
प्रत्यक्षानुमानरूपप्रमाणान्तरद्वयसिद्धमिति चास्ति निश्चयः । अ-
नुमानबलेन सुखसाध्येऽपि वेदप्रामाण्ये पूर्णतामापन्नत्वामेव बुद्धौ
तज्जिज्ञासूनामुपजायते शक्तिस्तादृगनुमानन्यापारकाण्ये । पूर्ण-
तासंपादनार्थं च बुद्धेः सम्यगालोचनीयाः शास्त्रविषया बहवो
हि भवन्ति । तत्र क्रियाविज्ञानरूपं कल्पशास्त्रम्, कालविज्ञा-
नात्मकं ज्योतिस्तत्त्वम्, स्वरादिविज्ञानप्रकाशकं शिक्षाशास्त्रम्,
छन्दोज्ञानप्रदं छन्दःशास्त्रम्, शब्दविज्ञानपूर्णं व्याकरणशास्त्रम्,
भगवद्वाचरहस्यविज्ञानरूपं वेदार्थबोधकं निरुक्तशास्त्रञ्च सम्यगध्य-
यनादिभिरवगन्तव्यम् । ततश्च सप्तविधज्ञानरहस्यविज्ञानात्म-
कानामाध्यात्मिकतत्त्वदर्शनसंपादकानां ज्ञानचक्ररूपिणां दर्शन-
शास्त्राणां सप्तविधानां प्रकृतरहस्यसमालोचनेन गूढतत्त्वप्रवो-
द्व्यम् । तेनैव वेदार्थरहस्याधिगमो नान्यथेति । साधनचतुष्ट-
यसंपन्ना एव जिज्ञासवो ब्रह्मजिज्ञासायामधिकारिणो भवन्ति
नान्ये इति सिद्धतया प्रदर्शितं दर्शनशास्त्रेषु । लौकिकबुद्धिब-
लेन भगवद्वावानुमानस्य संभयाभावात् । यदेव पूर्वोक्तबहुंगा-
दिसर्वविज्ञानसमालोचनेन सप्तदर्शनरहस्यावगमेन च पूर्णज्ञान-
वतामप्युदेति का चिदलौकिकी विचारशक्तिस्तदेव तादृगधि-

कारिणोऽनुमानबलेन वैदिकरहस्यमखिलं प्रभवन्ति समवगन्तुम् ।
 अलौकिकयोगबलेन समाधिद्वारेणैवेश्वरसाक्षात्कारः संभवतीति स-
 म्यक् प्रदर्शितं योगसांख्यवेदान्तादिदर्शनविचारप्रस्तावेषु । एव-
 ष्वेश्वरसाक्षात्कारो यथासमाधिरूपं कमपि पुरुषार्थमलौकिकमपे-
 क्षते, तथैवेश्वरवाक्यरूपं वेदरहस्यमपि तदेवासाधारणं समाधि-
 बलं समपेक्षते येनैव हि तस्यावगमः संभवति । एवञ्च समाधि-
 क्रियाधिकारिणां सिद्धयोगिनामेव मनस्यनन्तवेदानामपौरुषेयत्वं
 प्रत्यक्षसिद्धवत् प्रतिभाति ॥ फलतस्त्वधिकारभेदानुसारेण वैदि-
 करहस्यमखिलं स्वतन्त्ररूपेण प्रमाणत्रयसाध्यमित्यत्र नास्ति क-
 श्चित् संशयः । श्रीभगवतः स्वरूपत्रयस्याध्यात्मिकाधिदेवाधिभू-
 तस्य यथार्थद्रष्टा योगिश्रेष्ठ एव कीदृग्भ्रान्तविज्ञानपूर्णं शब्दब्रह्म-
 रूपं वेदरहस्यं भवतीति शक्नोति समवगन्तुम् । स्वरूपब्रह्मणः
 शब्दब्रह्मणश्च परस्परं कार्यकारणसम्बन्धेन संबद्धत्वात् । श्रुति-
 पु च सर्वत्रैव परिदृश्यते विकाशः पूर्वोक्तस्वरूपभावत्रयस्य ।
 श्रुतीनां माहात्म्यस्यालौकिकत्वस्य चैतदेव गूढतमं रहस्यं, यत्प्र-
 तिश्रुतेरेव स्वतन्त्ररूपतया भावत्रयात्मकं त्रिविधमेव स्वरूपं प्र-
 तिपद्यते । ब्रह्मस्वरूपस्यादिरहितस्यानन्तत्वाज्ज्ञानमप्यनन्तमेव
 भवति । एवञ्च ज्ञानमया वेदा अनन्ता इति स्वतःसिद्धमेव ।
 तथापि कल्पेऽस्मिन् यावत्संख्याका एव वेदाः प्राकट्यमायाताः
 श्रीवेद्व्यासेनोद्धृतास्तएवात्र समुल्लिख्यन्ते, तदुक्तं स्कान्दे । “ज-
 वतीर्णां महायोगी सत्यवत्या पराशरात् । उत्सन्नाम्भगवान् वेदा-
 नुज्जहार हरिः स्वयम् ॥ ऋचः सञ्जचमुद्धृत्य ऋग्वेदं कृतवान्प्रभुः ।
 यजुषि निगदाञ्चैव तथा सामानि सामतः ॥ चतुर्धा व्यभजत्तां-
 श्च चतुर्विंशतिधा पुनः । शतधा चैकधा चैव तथैवच सहस्रधा ॥
 कृष्णो द्वादशधा चैव पुनस्तस्यार्थवित्तये । चकार ब्रह्मसूत्रा-
 नि येषां सूत्रत्वमंजसा ॥ चक्रे वेदतरोः शाखा दृष्ट्वा पुंसोऽल्प-

मेधसः । एवं च संकलनया ११३७ वेदानां शाखाः तत्र क्वचि-
 त्सूतसंहितादिवचनेषु तथा पातञ्जलपहाभाष्ये च ऋचः शाखाः
 (२१) एकविंशतिसंख्याकाः, अथर्वणवेदस्य नव शाखा इति
 मतभेदो दृश्यते वचनानि तु संहितायामस्यां ज्ञानयोगाध्याये स-
 मुपन्यस्तानि टिप्पण्याम् । एवं “ ऋग्वेदस्य तु शाखाः स्युरेक-
 विंशतिसंख्यकाः । नवाधिकशतं शाखा यजुषो मरुतात्मज । स-
 हस्रसंख्यया जाताः शाखाः साम्नः परंतप । अथर्वस्य च शा-
 खाः स्युः पंचाशद्धेदतो हरे । ” इति मुक्तिकोपनिषच्छ्रुतौ ।
 तथा च “ सर्वेषां चैव वेदानां शाखाभेदस्त्वशक्तिजः ” इति स्मृ-
 तेर्यास्तविकशाखाभेदस्य तादृग्विवाक्षितत्वाभावादंतर्भावविभागा-
 म्यां महर्षिवचसां न कोऽपि विरोधः तत्र मंत्रब्राह्मणयोर्वेदनाम-
 धेयमित्युक्तलक्षणायावंत्यो वेदसंहितास्तावंत एव ब्राह्मणभा-
 गा इति बोध्यम् । ब्राह्मणमपि त्रिविधं विधिरूपमर्थवादर्ह्यं त-
 दुभयविलक्षणं च । तत्र शब्दभावनालिंगादिप्रयोगो विधिरिति
 प्राभाकराः इष्टसाधनताविधिरिति तार्किकादयः । सर्वोपि वि-
 धिश्चतुर्विधः । उत्पत्त्यधिकारविनियोगप्रयोगभेदात् । प्राशस्त्य-
 निदान्यतरलक्षणं, यद्विधिशेषभूतं वाक्यमर्थवादः । स च त्रिवि-
 धोः गुणवादानुवादोभूतार्थवादश्चेति । विध्यर्थवादोभयविलक्षं तु
 वेदांतवाक्यम् । तच्चाज्ञातज्ञापकत्वेप्यनुष्ठानाप्रतिपादकत्वान्न वि-
 धि । स्वतः पुरुषार्थं परमानंदज्ञानात्मकब्रह्मणि स्वार्थं उपक-
 मोपसंहारादिषु विधेयतात्पर्यलिंगवत्तया स्वतः प्रमाणभूतं सर्वान-
 पि विधीनंतःकरणविशुद्धिद्वारा स्वशेषतामापास अन्यशेषत्वाभा-
 वाच्च नार्थवादः । एवं “ एकैकस्यास्तु शाखाया एकैकोपनिषन्म-
 ता । तासामेकमृचं येन पठ्यते भक्तितो मयि ॥ स मत्सायुज्यपद-
 र्वां प्राप्नोति मुनिदुर्लभाम् । ” इति च मुक्तिकोपनिषद् । उपनिष-
 दां बहुत्वं बोध्यं कर्मकाण्डे व्यापारभेदेपि सर्वासां वेदशाखाना-

मेकरूपत्वमेव ब्रह्मकाण्ड इति गतिसामान्यादितिसूत्रे स्पष्टम् ।
चतुर्णां वेदानां प्रयोजनभेदेन भेदो यथा । तत्र च वेदा हि य-
ज्ञार्थमभिप्रवृत्ता इत्यङ्गवाक्याद्यज्ञियहोतृप्रयोग ऋग्वेदेन, अश्व-
सुप्रयोगो यजुर्वेदेन, उद्रातृप्रयोगः सामवेदेन, ब्रह्मयजमान-
प्रयोगो तत्रैवांतर्भूतो, अथर्ववेदस्तु शांतिकपौष्टिकाभिचारि-
कादियज्ञकर्मदेवतोपासनारहस्यज्ञानप्रतिपादकत्वेनाद्यंतविलक्षण
ऋगनुकारी ।

अथ वेदचतुष्टयस्य क्रमेण चत्वार उपवेदाः । आयुर्वेदो धनु-
र्वेदो गांधर्ववेदः स्थापत्यवेद इति । तत्रायुर्वेदस्याष्टौ स्थानानि
भवन्ति सूत्रं शारीरमैन्द्रियं चिकित्सा निदानं विमानं विकल्पः
सिद्धिश्चेति । ब्रह्मदक्षप्रजापत्यश्विनीकुमारधन्वंतरांद्रभरद्वाजा-
त्रिजमदग्निविश्वामित्रादिभिरुपादिष्टश्वरकेण संक्षिप्तः । तत्रैव सु-
श्रुतेन पंचस्थानात्मकं प्रस्थानान्तरं कृतम् । एवं वाग्भटादिभि-
रपि बहुविशेषः कृतस्तेन शास्त्रभेदः । वात्स्यायनेन पंचाध्याया-
त्मकं कामशास्त्रं प्रणीतं तच्चायुर्वेदान्तर्भावमर्हति तत्रैव सुश्रुतेन
वाजीकरणाल्यकामशास्त्राभिधानात् । तस्य च विषयवैराग्यमेव
प्रयोजनं, शास्त्रोद्दीपितविषयभोगे दुःस्वमात्रपर्यवसानात् । एवं
धनुर्वेदः पादचतुष्टयात्मकः श्रीविश्वामित्रपरशुरामादिभ्यः प्रादु-
र्भूतः तत्र प्रथमो दीक्षा द्वितीयः संग्रहस्तृतीयः सिद्धिः चतुर्थः
प्रयोगपाद इति । तत्र प्रथमे आयुधाधिकारिणो निर्णयः । द्वि-
तीये गुरुसम्प्रदायसिद्धानामस्त्रशास्त्राणामभ्यासमंत्रदेवतासिद्धि-
निरूपणम् । तृतीयेऽस्त्रप्रयोगः । चतुर्थे क्षत्रियाणां स्वधर्मयुद्धं
प्रजापालनमित्यादि निरूपितम् । गांधर्ववेदश्च श्रीसदाशिवादि-
भ्यः प्रादुर्भूतः । उक्तं च संगीतरत्नाकरे । “ सदाशिवः शिवो
ब्रह्मा भरतः कश्यपो मुनिः । मतंगः पार्ष्णिगो दुर्गा शक्तिः शा-
हूलकोहूलो ॥ विशासिलो दन्तिलश्च कंबलोऽश्वतरस्तथा । वा-

युर्विधावसू रंभाऽर्चनो नारदद्वन्द्वरू । आजनेयो मातृगुप्तो वारु-
णो नन्दिकेश्वरः । स्वातिर्गणो देवराजः क्षेत्रराजश्च राहलः । दु-
र्जयो नाम भूपाली हाहाहृश्च रावणः । परमन्दी च सौमेशो ज-
गदेकमहीपतिः । व्याख्यातारो भारतीये लोलुढोद्भटशंकुकाः ।
भद्राभिनवगुप्तश्च श्रीमत्कीर्तिधरोऽपरः । अन्ये च बहवः पूर्वं ये
संगीतविशारदाः ।" तत्र " मार्गदेशीयभेदेन द्विधा संगीतमुच्य-
ते । द्वेषा मार्गाल्यसंगीतं भरतायात्रवीत्स्वयम् । ब्रह्मणोऽधित्य
भरतः संगीतं मार्गसंज्ञि तत् । अप्सरोभिश्च गन्धर्वैः शम्भोरग्रे
प्रयुक्तवान् ।" इति श्रीमतंगः । एवं च मार्गनाम्नि संगीते राग-
रागिणीनां षोडशसहस्रसंख्याकानां षट्त्रिंशदधिकत्रिंशत्तस्ताले-
र्गानिमिति गांधर्ववेदस्य क्रियान्विस्तार इति कः संख्यातुं समर्थः ।
तस्य च देवताराधननिर्विकल्पकसमाध्यादिसिद्धिश्च परमं प्रयो-
जनम् । स्थापत्यवेदान्तर्गतमर्थशास्त्रं बहुविधं नीतिशास्त्रमन्व-
शास्त्रं गजशास्त्रं शिल्पशास्त्रं सूपकारशास्त्रं चतुःषष्टिकलाशास्त्रं चे-
ति विश्वकर्मादिभिस्तथा नाना मुनिभिः प्रणीतं तस्य च सर्व-
स्य लोकस्य लौकिकालौकिकतत्प्रयोजनभेदाद् भेदो द्रष्टव्यः ।
एवमुपवेदा निरूपिताः । तत्र वेदेषु ज्ञानविज्ञानयोर्द्वयोरेव सुम-
हान् विस्तारः परिदृश्यते । स्थूलदृशैव यदा ज्ञानावगम्यं स्थूल-
जगदेवानन्तरूपतया प्रतिभाति तदा कारणरूपस्याऽध्यात्मज-
गत आनन्त्यानुभवो मनसि कीदृग् विस्मयमुत्पादयति तद्वीर-
पुरुषैरनुमेयम् । फलतस्तु तादृशात्तन्त्यवर्णनकारिणो वेदा निय-
तमनन्ता एवेति कः संदेहः । श्रुतिश्च कथयति " अनन्ता वै वे-
दाः" इति । यदा वेदा एवानन्तास्तदा वेदसंमतानां शास्त्रान्तरा-
णां संख्यानमसंभवमेव भवति ।

प्राचीनकाले वेदपङ्क्तानां स्वाध्यायप्रवचनसंप्रदायः पूर्णरूपे-
णासीत् । इदानीं वेदोक्तकर्मक्रमसूचकानां हस्तस्थानीयानां प्रति-

शास्त्रं विभक्तानां कल्पसूत्राणां तिरोहितप्रायत्वाद् वैदिकसत्कर्मणामभाव एव जातः । एवं वैदिककर्मोक्तकालज्ञानाय ज्योतिषं तदपि “सूर्यः पितामहो व्यासवशिष्टात्रिपराजाराः । कश्यपो नारदो गर्गो मरीचिर्मलुरंगिराः ॥ लोमशः पेलिशश्चैव च्यवनो यवनो गुरुः ॥ शौनकोऽष्टादशाश्चैव ज्योतिःशास्त्रप्रवर्तकाः” इति सूर्यसिद्धान्ताद् बहुविधम् । इदानीं पौरुषेयग्रन्थैराकुलितं लोकोपयोगिफलितार्थकथनाय व्यवहियत इति महान्शोकावसरः । वेदश्रोत्रस्थानीयं निरुक्तमपि बहुविधं वैदिकमंत्रपदार्थभावबोधनात्मकमतीवावश्यकामिदानीं तदभावाद् वेदार्थ एव दुर्लभ इति वेदबधिरत्वम् । यथा वेदानन्त्यं तथैव निर्वचननिरुक्तानिन्द्वानन्त्यम् । तदभावादेव वेदादरे कार्श्यम् । शास्यन्ते वैदिकवर्णार्थस्वरादयो याभिरिति शिक्षा वेदनासास्थानीयाः प्रतिशास्त्रं मुनिभिः प्रकाशितवर्णोच्चारणभेदरूपप्रातिशाख्यनामापरपर्याया अपि बहुविधाः । तदभावादेवसात्रां यथार्थगानशिक्षणाभावेन प्रायो लोप एव दृश्यते । एवं वेदाङ्गानां ग्लानिरिति अङ्गिनो वेदस्यापि ग्लानिः स्फुटैव । अतो वेदतदंगस्वाध्यायसत्संप्रदायप्रवृत्तिरतीवावश्यकीति । एवं वेदविज्ञानदर्शनरूपशास्त्राणि बहुभेदमापन्नानीव दृश्यमानानि ज्ञातृमतिगभीराणीति सर्वत्र बन्ही हानिरस्ति, तदर्थं तदेकवाक्यतया तच्चद्विज्ञानभूमयः संक्षेपतो निर्दिश्यन्ते । “सदेव सौम्य इदमग्र आसीत्” “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” “तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति” “नाऽन्यःपंथा विद्यतेऽयनाय” “एकमेवाऽद्वितीयं ब्रह्म” “प्रज्ञानमानन्द ब्रह्म” “आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न विभेति कुतश्चन” “तमेवैकमात्मानं विजानथान्या वाचो विमुञ्चथ” इत्यादिश्रुतिभ्योऽद्वितीयपरमानन्दचिद्धनसाक्षात्कारः परमपुरुषार्थ इत्यध्यवसितम् । तत्राऽद्वितीयं ब्रह्म प्रमेयं तत्साक्षात्कारश्च प्रमा सा च प्रमाणाधीना इत्य-

तो माननिरूपणार्थेव गौतमरूपादाभ्याम्महर्षिभ्यां षोडश सप्त पदार्थगर्भे न्यायवैशेषिकदर्शने प्रणीते, तथाच न पदार्थतद्धर्माणं वा निरूपणे तात्पर्यमपि तु प्रमाणनिरूपण एव । स्थूलविज्ञानसहायेन सद्वस्तुनिरूपणे वैशेषिको न्यायश्चेति दर्शनद्वयमेव परमोपयोगितया निर्धार्यते । ततो हि धर्मधर्मिणोर्द्वयोरेव सम्यग् विनिर्णयद्वारेण तत्त्वजिज्ञासूनां प्रभूतकल्याणमुपजायते । “समे शुचौ बन्दिजलाग्निवालुकाविवाजिते शब्दजलाशयादिभिः । मनोनुकूलेन तु चक्षुर्पीडने गुहानिवाताश्रयणे प्रयोजनम्” । “आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो निदिध्यासितव्यः” इत्यादिश्रुतिभ्यो निदिध्यासनस्यात्मसाक्षात्कारं प्रति हेतुत्वेन श्रयमाणत्वात्त्वंपदलक्ष्यार्थाऽद्वितीयपरमात्मविषयकचित्तवृत्तिधारालक्षणनिदिध्यासनसमये विषयेभ्यश्चित्तवृत्तिनिरोधाय प्रधानप्रथमतत्त्वग्रामसांगयोगप्रपंचनार्थमथयोगानुशासनमित्यारम्य योगदर्शनं श्रीमद्महर्षिणा पतंजलिना प्रपंचितमित्यतो न प्रधानादिनिरूपणेन वा योगस्य स्वागमीयफलनिरूपणे तात्पर्यमपि तु अद्वितीयपरमात्माकारावच्छिन्नचित्तवृत्तिप्रवाहरूपनिदिध्यासनाय विषयेभ्यश्चित्तवृत्त्येकाग्रतामात्र एव । अत एव सर्वसाधनसमूहानामुपासनाक्रियाणां च योग एवावसानभूमिः । “नावेदविन्मनुते तं बृहन्तं” “वेदेषु सर्वेषुमेव वेद्य” इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यो ब्रह्मणो वेदप्रमाणेकगम्यत्वेन शब्दप्रमाणेन प्रमेयविचारप्रवृत्तौ प्रमेयस्याद्वितीयब्रह्मणस्तत्त्वमसीत्यादिमहावाक्यीयतत्त्वंपदलक्ष्यतया पदज्ञानस्य च शक्यार्थज्ञानद्वारा लक्ष्यार्थबोधकत्वेन श्रीमद्भगवता कपिलेन प्रधानप्रमुखतत्त्वगर्भं सांख्यदर्शनं त्वंपदशक्यार्थनिरूपणाय प्रणीतमतो न प्रधानादिपदार्थनिरूपणे, न वा प्रधानादीनामाविर्भादिनिरूपणे तात्पर्यं किन्तु कपिलस्य त्वंशब्दवाच्यान्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यनिरूपण एव

तात्पर्यं भवतीति । एवं त्वंपदशक्यार्थनिर्णयानन्तरं प्रमेयस्या-
द्वितीयपरमात्मनस्तत्पदस्यापि लक्ष्यतया तत्पदशक्यार्थबोधः ।
महावाक्यस्यत्त्वंपदार्थनिर्णयायैकं भवति सांख्यं योगइति द्वयमेव
दर्शनम् । तत्र च योगदर्शनं तात्पर्यबुद्धिस्तुपिण्याः प्रज्ञायाः सम्य-
ग् विकाससजनयति सांख्यदर्शनं च त्वंपदार्थावबोधे सहायकता-
मुपैति । चित्तैकाग्र्याय श्रीमद्भगवता पतंजलिना सारययोगे प्रणी-
ते सत्यनादिसंसारभूतानां कर्मणां वासनाभी रागद्वेषादिकल्मुषि-
तान्तःकरणेन योगसाधनानां शमदमादीनामसंभवेन तत्संभवाय
तमेतं वेदानुवचनेन “ब्राह्मणा विविदिपन्ति यज्ञेन दानेन तपसा
नाशकेन ” “ सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति सर्वाणि भूतानि च
यद्विशन्ति ” “ यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पद संग्र-
हेण ब्रवीम्योम् ” “ नित्यनैमित्तिकैरेव कुर्वाणो दुरितक्षयम् ”
इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्योऽन्तःकरणमलानां कर्मभिः क्षीयमा-
णत्वश्रवणेनान्तःकरणपंकानां व्यवच्छेदाय परमर्षिर्भगवान् जै-
मिनिराचार्य्योऽथातो धर्म्मजिज्ञासेत्यारभ्य द्वादशलक्षणीं प्रणि-
नाय । वेदस्य त्रिकाडविषयत्वात्तदर्थप्रकाशकानि कर्ममीमासा-
भक्तिमीमासात्रहमीमासेतिमीमासात्रयदर्शनानि श्रीमज्जैमिनि-
शाडिल्यवेदव्यासप्रणीतानि । तेषु कर्मसु अधिकारिणा प्राथ-
म्यादत्यावश्यकत्वं श्रेष्ठ्यं चास्तीति तस्यातीव विस्तारः । यम-
न्तरा लक्ष्यार्थानवबोधस्तं तत्पदशक्यार्थं निरूपयितुं शाण्डि-
ल्यशेषपाशुपतप्रणेत्रादिभिर्महात्मभिर्भगवानेहो वासुदेवः पर-
मार्थतत्त्वमित्येवमादिसगुणानिरूपणोदाहरणानि देवीभक्तिमीमा-
सादीनि प्रणीतानि इत्थं च रचित्विच्छ्यात्तत्पदशक्यार्थो वासुदे-
वोऽस्तु पशुपतिर्वा भवत्वित्यत्र न विशेषः । तथा च गुणावच्छिन्नं
परात्मनो रूपमित्यादिनिरूपणे न तात्पर्यमपि तु तत्पदवा-
च्यमायावच्छिन्नवैतन्यनिरूपण एव महावाक्यस्य तत्त्वमिति

पदावबोधजननार्थं कर्ममीमासाभक्तिमीमांसाचेति मीमांसाशास्त्र-
द्वयं कार्यकारणरूपेण भूरि सहायकं भवति । अतोऽग्निहोत्र-
चाहर्मास्यादीनां स्वर्गादावन्न्यस्थित्यादिहेतुत्वनिरूपणे, न
वा प्रपंचस्य सत्यत्वादिनिरूपणे तात्पर्यं किंहु योगाङ्गशमद-
मादिसिद्धयेऽन्तःकरणमलानां विहितकर्मानुष्ठाननिवृत्तौ भग-
वतो जैमिनेर्वाक् तात्पर्यवतीति परिचरितचरेण मार्गणाक्षपाद्-
कणादकापिलशंडिलजकृष्णजैयिनीनां तात्पर्यविषयभूतानि पर-
स्परमविरुद्धानि प्रमाणानि त्वंपदशक्यतत्पदशक्यवित्तैकाग्र्या-
न्तःकरणमलापाकरणानि दर्शयित्वा व्याससूत्रार्थं श्रुतेरर्थं च
यथायथं वर्णयतिस्म । योगदर्शनविज्ञाने योगभूमिकासप्तकं, वेदां-
तदर्शनविज्ञाने ज्ञानभूमिकासप्तकं येन क्रमेणास्ति तेनैव क्रमेण
सोपानारोहणमिवोभयशास्त्रोक्तभूमिकासु समारोहत्याधिकारीति
सुतरां शास्त्रैक्यमिति सप्तभूमिकासमारोहायेव सप्तदर्शनानीति
ग्रहं रहस्यम् । तथा च कपप्रसप्तसोपानारोहे तदुत्तरोत्तरभूमिस-
मारोहणे सौलभ्यं भवतीति नार्थविज्ञाने विरोधमंधः । ज्ञानदर्श-
नसप्तभूमिकाविज्ञानं रहस्यमेतद्व्यकारप्रणीतसप्तदर्शनसमन्वये द्र-
ष्टव्यमिति । सप्तमं च दर्शनं ब्रह्ममीमांसाशास्त्रं ब्रह्मस्वरूपबो-
धोत्पादकमिति सर्वजनप्रसिद्धम् । वस्तुतस्तु सप्तैव दर्शनान्ये-
तानि मुक्तिपदस्येवाहितीयस्य निर्णायकानीति । तथाऽपि
ज्ञानोत्कर्षस्य तारतम्यानुसारतो वेदान्ता एव वेदसिद्धान्ता इति
प्रकीर्त्यन्ते । प्रत्यक्षानुमानशब्दादिप्रमाणैकवाक्यताप्रमितदृष्टा-
दृष्टप्रपंचजातनिर्णायकचतुर्विंशतिमहर्षिप्रणीतसायनाचार्यादिषु-
तद्वादशालक्षसूत्रात्मकविद्युत्सौदामिनीकलाशास्त्रमिति विस्तृतवेदा-
नीं भागशः कश्चित्कर्नाटकादागुपलभ्यते । ईदृशानां ग्रंथानां
तिरोधानादेवेदानीं जनेषु धर्मकर्मादौ विवादापस्थानं परिदृश्यते।
तथा च दर्शनोद्धारः परमावश्यक इति ज्ञेयम् ।

वेदा हि मूलमनादिरूपस्य भ्रमादिदोषरहितस्य निखिलजन-
 हितकारिणः सनातनधर्मस्य । तदनु च स्मृतयस्ततश्च पुरा-
 णानि ततश्च तंत्राणि क्रमशो भिन्नाधिकारप्रयोजनतया प्रमा-
 णरूपेण समाद्रियन्ते । चतुष्टयमेव तद्वैदिकज्ञानविज्ञानसमूहानां
 संप्रकाशकमिति सर्वजनप्रसिद्धम् । वेदद्रष्टृणां महर्षीणां स्मृति-
 बलेन प्रकाशितानि शास्त्रजातानि स्मृतिशास्त्राणीति कथ्यन्ते ।
 वेदानां परममाननीयत्वे सिद्धे तदनुकूलस्मृतयोऽपि माननीया
 भवन्तीति कः संदेहः । ततश्च द्वितीयाधिकरणाविषयाणां स्मृति-
 शास्त्राणां सम्बन्धे नास्ति का चिदपि शंका । वर्तमानसमये स्मृ-
 तयो नाम धर्मशास्त्राणि वक्ष्यमाणरीत्या भेदमापन्नानि तयथा-
 “ मन्त्रविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोद्गिराः । यमापस्तंबसंवर्तीः
 कात्यायनबृहस्पती । पराशरव्यासशंखलिस्विता दक्षगौतमौ ।
 शातातपो वसिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥ ” अन्यानि देवल १
 गोभिल २ जमदग्नि ३ विश्वामित्र ४ प्रजापति ५ बृहद्वातातप ६
 पैठीनसि ७ आश्वलायन ८ पितामह ९ बौधायन १० छागलेय
 ११ जाबालि १२ च्यवन १३ मारीच १४ कश्यपा १५ द्विप्रणी-
 तानि उपस्मृतिरूपाणि आचारव्यवहारप्रायश्चित्तवर्णाश्रमधर्मवि-
 शेषाणां विभागेन प्रतिपादकानि संति निबंधेषु तत्तद्वचनोपल-
 धिरपि भवति । एवं श्रीमहाभारते तथा वाल्मीकीये श्रीमद्रा-
 मायणे साक्षात् तथा आख्यानोपाख्यानादिपरंपरया धर्मस्यैव प्र-
 वृत्तिनिवृत्तिलक्षणस्योक्ततया इतिहासनाम्ना महाकाव्यनाम्ना च
 भिन्नमपि धर्मशास्त्रे स्मृतिष्वेव प्रमाणमुकुटाग्रतया तद्व्युत्पत्ति-
 वादं वरीवर्ति एवं सर्वदेवसाधारणं मन्त्रशास्त्रं शारदातिलका-
 दित्तात्रिकविषयातिरिक्तश्रुतिस्मृतिसिद्धसिद्धार्थांशबहुलं धर्मशा-
 स्त्र एवान्तर्भूतं ज्ञेयम् । स्मृतीनां प्रामाण्यं मनसि कृत्येव तत्र तत्र
 वेदान्तमूत्रेषु “ स्मृत्यनवकाशादोषप्रसंग इति चेत्रान्यस्मृत्यनव-

काशदोषप्रसंगात् ” । २-१-२ “ इतरेषां चानुपलब्धेः ” २-१-२ “ स्मृतिश्च ” इत्यादिमूत्राणि प्रणयतिस्म भगवान् वेदव्यासः । स्मृतीनां महर्षिस्तंस्कारजन्यविद्युद्भजानमयत्वेन तत्कृतं वेदविषयकमनुमानं तत्प्रामाण्य बोधयति इति स्मृतिप्रामाण्यसंप्रदायः । अत एव स्मर्यते मुनिभिश्चिन्त्यते सा स्मृतिः । चिन्तनं च यद्विषयिणी आर्षेक्षाद्बुद्धिरुत्थाप्योत्थिताकांक्षापुरस्कारेणोदेति तद्विषयस्यैव अन्यतरस्य दान्यमहर्षिकृतान्यतमरूपेण विशिष्टचिन्तनं न विरुध्यते । यस्य विषयस्य यत्र स्मार्तेऽर्थे स्थूलत्वं तत्र विज्ञानसिद्धार्थनिरूपणं दुर्बलं भवति यत्र च पदार्थमूक्ष्मत्वं तत्र वैज्ञानिकसिद्धांशानिरूपणं प्रबलं भवतीति, पूर्वावस्थायां मुनिमतभेदसंभवोऽस्ति नोत्तरस्यामुक्तायामवस्थायाम् । यथा नारीधर्मेषु “न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति” इत्यत्र पुरुषतंत्रप्रकृतिरिति विज्ञानसिद्धेऽर्थे न केयामपि मतभेदः किं तु विवाहकालनिर्णये दृष्टादृष्टरजस्करूपदैहिके स्थूलेऽर्थेऽस्ति कोऽपि मतभेद इति न स लक्ष्यनिर्णये विरोधापादक इति दिक् । यद्योत्तरं च मुनीनां प्रामाण्यं भगवत्प्रसादमूलकविद्यातपोयोगसमाधिवल्लब्धविज्ञानतरतमभावेन चिन्तनेः स्मृतिहृदयाभिज्ञैरङ्गीक्रियत इति न विरोधमंधः । अस्यां संहितायां वर्णाश्रमादिधर्मनिरूपणप्रस्तावेषु टिप्पण्यां बाहुल्येन स्मृतिरस्य वर्णितप्रायभिति तत्र तत्रैव बोधयितुमुपयुज्यते ।

भावतत्त्वतः शब्दतत्त्वस्य महदनन्तराद् यथा हि संभवति कश्चिद्भेदः शब्दभावान्मनोभावस्य, तथैव संभवो भवति भावभेदः कश्चिच् श्रुतिस्मृत्योर्न च तद्दोषावहं भवति । श्रुतिस्मृतिरहस्यानां सर्वजीमणेषु प्रचारणार्थं प्रकाटितं तृतीयाधिकारविषयकं शास्त्रजातं पुराणनाम्ना प्रसिद्धम् । एवं श्रीमन्महाभारतं हरिवंशाखिलसहितं सपादलक्षसंख्याविशिष्टं पुराणलक्षणक-

देशलक्षितग्रंथांश्च बहूलं श्रोतेतिहासनामकं सर्वशिशोर्भायं पंचमवे-
 दतया श्रुतिप्रसिद्धं वेदार्थोपबृंहकं श्रीमद्भगवतो व्यासनारायणा-
 दाविर्भूतं प्रमाणपरभागतया प्रकाशमानमस्ति । महापुराणोप-
 पुराणान्यपि श्रुतीनां स्मृतीनामनुकूलानीति सदैवं माननीयानि ।
 तेषां संख्या नामानि च साधारण्येन यथा— “ब्राह्मं दशसहस्रा-
 णि पाद्मं पञ्चोनषष्टि च । श्रीवैष्णवं त्रयोविंशच्चतुर्विंशति शत्रु-
 कम् । दशाष्टौ श्रीभागवतं नारदं पञ्चविंशतिः । मार्कण्डे नव
 बान्हं तु दशपञ्च चतुःशतम् । चतुर्दश भविष्यं स्यात्तथा पञ्च-
 शतानि च । दशाष्टौ ब्रह्मवेतं लिङ्गमेकादशैव तु । चतुर्विंशति
 वाराहमेकाशीतिसहस्रकम् । स्कान्दं शतं तथा चैकं वामनं दश
 कीर्तितम् । कौर्मं सप्तदशाख्यातं मात्स्यं तजु चतुर्दश । एको-
 नविंशत्सौपर्णं ब्रह्माण्डं द्वादशैव तु । एवं पुराणसंदोहश्चतुर्लक्ष उदा-
 हृतः । ” इति श्रीमद्भगवते द्वादशस्कन्धे । कौर्मं पूर्वभागप्रथ-
 माध्याये महापुराणान्युक्त्वा । तेषु वायवीयमधिकमुक्त्वा
 “अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि तु । अष्टादशपुरा-
 णानि वक्ष्ये संक्षेपतो द्विजाः । आयं सनत्कुमारोकं नारामिहमतः
 परम् । दृतीयं स्कान्दमुद्दिष्टं कुमारेण तु भाषितम् । चतुर्थं शि-
 वधर्माख्यं साक्षान्नन्दीशभाषितम् । दुर्वसिसोक्तमाश्वर्यं नार-
 दीयमतः परम् । कापिलं वामनं चैव तथैवोशनसेरितम् । ब्र-
 ह्माण्डं वारुणञ्चैव कालिकाह्वयमेव च । माहेश्वरं तथा साम्बं
 सौरं सर्वार्थसञ्चयम् । पराशरोक्तं मारीचं तथैव भार्गवाह्वयम् ”
 इति । तेषु स्कान्दं महापुराणोपपुराणोतिरूपेण द्विविधम् । श्रीभग-
 वता शङ्करेणोक्तं स्कन्दाय महापुराणं श्रीस्कन्दभगवता कुमारेण
 मुनीन् प्रति कथितं तदुपपुराणम् । शिवधर्माख्यमुपपुराणं

१-तत्राष्टदशाध्यायोत्तरत्रिंशताध्यायात्मकं देवीभागवतं नाम महापुराणम् । द्वात्रिंशद-
 ध्यायाधिकत्रिंशताध्यायात्मकं विष्णुभागवतमिति मतान्तर्विवेकः ।

नन्दीपुराणम् । अन्यत्र तूपपुराणेषु वामनस्याने भानवं स्कांद्-
स्थाने नन्दीपुराणं शिवधर्माख्यं च भिन्नं दृश्यते । नारदीयं
नारदमिति भेदेन महापुराणोपपुराणरूपेण द्विधा द्विधा ज्ञेयम् ।
अन्यतरस्म कौर्मवचनाद् वायवीयता वा बोध्येति, “ ततो
वासिष्ठलैगाख्यम् ” इत्यपि कुत्रचित्पाठो दृश्यत इति न विरो-
धः । श्रुतिषु चेतिहासः पुराणमिति । य इतिहासः प्रसिद्धस्तत्रैव
श्रीमद्रामायणं पदकांडानि तयोचरमितिसप्तकांडात्मकं योगवा-
सिष्ठापरपर्यायमहारामायणोचरत्तिलसहितं च । “ वेदवेदे परे
पुंसि जाते दशरथात्मजे । वेदः प्राचेतसादासात्साक्षाद्रामायणा-
त्यना ” इत्यभियुक्तोक्त्या वेद इवापरं ब्रह्मवरलब्धश्रोत्राल्पीक्रि-
मुनेः प्रादुर्भूतं पुराणमिव प्रमाणपदवीं गतं बोध्यम् । उपपुरा-
णानां चाष्टादशानामन्यान्पुपुराणानि च सन्ति तन्नामनिर्देशो
विस्तरभग्यान् क्रियते । के च न पुराणभागाः भरद्वाजसंहिता-
वेदव्याससंहितेत्यादिपुराणसंहितानाम्ना रहस्यनाम्ना तात्रि-
का इवोपलब्धा भवन्ति । गणेशपुराणं मुद्गलपुराणमादिपुराण-
मादित्यपुराणमेवमादिनाम्नापि प्रसिद्धानि कानिचित्पुराणानि नि-
वंधघृत्तवचनानि समुपलभ्यन्ते तत्र महापुराणभारम्यादित्यपुरा-
णपर्यंतपुराणेषु चार्पिनाथग्रन्थनिरसनप्रक्षेपादिर्महान् प्रपञ्चः काल-
महिम्ना प्रस्तुत इति महदलिष्टम् । अविर्भावार्थंतेषां तत्तद्विषयो
भवति नतूत्पत्तिः तत्र स्वरयणपदवाच्यादीनां वैश्वन्न नमनि-
त्यत्वं नापि तदर्थंनमनित्यत्वं किं तु प्रतिपाद्यार्थमात्रगतं
नित्यत्वमिति तदाविर्भाव एव कृतानीति व्यवहारस्तु शब्दक्रमं
पुरस्कृत्येति तत्त्वम् ननु तर्हि शब्दानां नित्यत्वेन लौकिक-
कवाक्यस्याप्याविर्भावो वाच्य इति चेन्न लौकिकशब्दानां
नित्यत्वेऽप्यर्थस्योपनिबन्धमानस्य यादृच्छिकतयाऽनित्यत्वे-
नाविर्भावस्य वक्तुमशक्यत्वात् । अर्थाणां श्रुतिस्मृतिपुराणादिप्रति-

पादितानां लौकिकशब्दैरूपनिबद्धत्वेन पौरुषेयत्वेऽपि तेषु पुण्यो-
पचयः श्रौतः । साधुशब्दापभ्रंशभृतेषु भाषांतरेषूपनिबद्धानां
तथाभूतानामर्थानां ततोऽप्यवरतया न पुण्योपचयः । अत एव
सत्काव्यालापानां विष्णवंशत्वमसत्काव्यालापानां निषेधश्च स्मर्य-
ते । “प्राकृते संस्कृते चापि” इति शिक्षावाक्येन प्राकृता अपि
वैदिकानुकूलशब्दार्था एव कल्याणप्रदा अन्येषां च न म्लेच्छितवै-
नापभाषितवै इति वैदिकनिषेधविषयत्वमेवेति संक्षेपः । ब्राह्मादिपु-
राणानामष्टसु प्रमाणेषु ऐतिह्यस्य पुराभूतत्वाद् एकप्रवृत्तिनिमि-
त्तत्वेन पुराणशब्दवाच्यतया प्रमाणरूपत्वं तत्र तेषां पुराणानां
विद्याशब्दार्थान्तर्भावस्त्रिकालज्ञेन योगिना याज्ञवल्क्येन आ-
चाराध्याये तृतीयश्लोक उक्तः “पुराणन्यायमीमांसा धर्मशा-
स्त्रांगमिश्रिताः । वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश”
इति । तथा च विद्याशब्दार्थचतुर्दशप्रकारांतर्गतसुगमार्थबोधक-
त्वनिबंधनचतुर्वर्गफलप्रदत्वसस्त्रीकचतुर्वर्णाधिकारित्वादिगुणका-
भिप्रायतो योगियाज्ञवल्क्यप्रथमाधिगणितपुराणशब्दार्थकथनपूर्-
वकं तत्प्रामाण्यं प्रतिपाद्यते तथा हि पूर्वकालार्थकपुराणशब्दात्
तत्र भव इत्यर्थं सायंचारभित्तिसूत्रेण ट्ठुप्रत्यये तस्य अनादेशे
पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेष्विति सूत्रे पुराणशब्दनिपातनबो-
धिततृडागमाभावे महता यत्नेन पुराणशब्दः साधितो व्याकरणे
मुनिभिः स च ब्राह्मादिषु योगरूढया शक्तः पदार्थबोधनाय प-
दान्युच्चार्यते तदभावे तत्साधुत्वबोधनं वृथास्यादिति तेष्वधु-
निकत्वकल्पनं निर्मूलम् । तथा च व्याकरणमहाभाष्ये वाको वा-
क्यमितिहासः पुराणं वैयक्यमिति गणनम् । यजुर्वेदीयब्राह्मणे
सविस्तार इतिहासपुराणं च प्रतिष्ठितमित्युक्तम् । छान्दोग्योप-
निषदि इतिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदमित्युक्तम् । बृहदार-
ण्यकोपनिषदि एतस्य महतो भूतस्य निश्चसितामित्युक्त्वा इति-

हासः पुराणं श्लोको व्याख्यानातीत्याशुक्तम् । तथा तत्रैव इतिहास-
 पुराणं विद्या उपनिषद् इत्युक्तं मनुस्मृतौ अ० ३ श्लोके २३२ पु-
 राणानि सिलानि चेति श्राद्धे पुराणपठनमुक्तं याज्ञवल्क्यस्मृतौ
 अ० १ श्लोके ३५ वाको वाक्यं पुराणं चेति । तथा श्लोके ४३ वेदायर्व-
 पुराणानीत्युक्तम् । हारीतस्मृतौ अ० ४ इतिहासपुराणाम्यामित्युक्त-
 म् । कात्यायनस्मृतौ प्रपा० २ खण्डे १४ वाको वाक्यं पुराणानि इति-
 हासानि चान्वहामिति । व्यासस्मृतौ “श्रुतिस्मृतिपुराणानां भवेद-
 ध्यापने क्षमः” ॥ अ० ३ “इतिहासपुराणानां वेदोपनिषदां द्विजः” ॥
 अ० ४ “इतिहासपुराणानि स भवेद्देदपारगः” । महाभारते स्वर्गपर्व-
 णि अ० ६ “अष्टादशपुराणानां श्रवणाद्यत्फलं भवेत् ।” आनुशा०
 पर्व० अ० १० पांक्त्यब्राह्मणनिरूपणे । “ये च भाष्यविदः केचित्
 ये च व्याकरणे रताः । अधीयते पुराणानि धर्मशास्त्राण्यथापि
 च” इत्युक्तम् । विराट्पर्व० अ० ५० “वेदान्ताश्च पुराणानि” ।
 तथा आदिपर्वणि उपक्रमणिकाध्याये “इतिहासपुराणानामुन्मेषं
 निर्मितं च यत्” । इत्याशुक्तमिति प्रामाण्यविचारः । न च मियो
 विरुद्धानीति वाच्यं तत्प्रामाण्यस्योक्तत्वात्तत्प्रणेतुः श्रीवेदव्यासस्य
 स्वयं भगवदवतारत्वेन प्रमादादिदोषशून्यत्वादास्यतत्त्वेन “स्त्री-
 शूद्राद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा ।” इति वेदार्योपबृंहकम् ।
 तच्चट्टपासकानामुपास्यदेवताद्वारा यथाधिकारं परमात्माधिगमः
 पुराणानां वैशाखिकान्तमर्थः । यथा वेदानां सर्वेषामुपास्य प्राणादि-
 द्वारा परमात्माधिगमोऽप्येव । यतः सर्वेष्वपि पुराणेषु जगत्कारण-
 मेकमेव परमार्थतोऽविभक्तनामरूपगुणकर्मात्मकं ब्रह्म प्रतिपा-
 यते यथा वेदेः— “अष्टादशपुराणानां रक्ता सत्यवती सुत” एवेति
 सम्पत्तिस्तु सर्वेषामास्त्रिकानाम्, परन्तु तेषु तत्र तत्र एकस्य स्तुति-
 रन्यस्य निन्दा कथं प्रतिपादितेति प्राप्ते ब्रूमः । यत्प्राज्ञे विष्णुनिर्मा-
 ल्यग्रहणं, देवतातिरनिर्माळ्यग्रहणं चांडालत्वं च ध्वनितं तनु

स्वेष्टदेवतामाहात्म्यविवृद्धयर्थं विधेयस्तुतिसूचनायं चाऽस्तीति न देवतांतरनिर्माल्यनिन्दनायेति विवेचनीयम् । न हि पुराणान्तर्घटिकीभृता निन्दा निन्दितान्निन्दति, अपि तु विधेयं स्तौति, अथ च तेषु गुणभेदाधिकारिभेदाद्वा यत्र कुत्रापि निन्दनायेति लभ्यते—तत्स्वर्थवादमाश्रित्य स्वेष्टप्रतिपादनार्थमेव दृढयतीति शास्त्रविदां रहस्यं न कश्चिदज्ञो जानाति । एवमेव स्वल्लयवादस्य वेदेऽपि चरितार्थत्वात् कस्मिंश्चित्पुराणवाक्ये आस्तिकानां शङ्काऽवसरः । “स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्प” इति श्रीमत्पूज्यपादन्यायसूत्रकारगौतमोक्तार्थवादलक्षणस्य जागरूकत्वात् । ततः समानार्थकत्वेन समानप्रयोजनकत्वेन च प्रमाणानीति प्रथितानि पुराणानि । भाषात्रयकोविदेषु श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणानामेक एवार्थ इति विरोधाभावेन पंचलक्षणं दशलक्षणमपि वा पुराणं प्रमाणतमम् । अवांतरविरोधपरिहाररीतयः कल्पभेदश्रोतृवक्तृभेदप्रसंगभेदादिरूपास्तु पुराणवचनेरेव पौराणिकैर्ज्ञायंत इति तदध्ययनतो ज्ञातव्यम् । तेषु सर्वेष्वपि सात्त्विकांशो निष्कामधर्ममोक्षयोः साधकः अर्थकामसाधको च राजसतामसांशाविति त्रैगुण्यविषयत्वं वेदवदेव बोध्यम् ।

श्रीभगवन्तो महर्षयः प्राचीनाः सर्व एव स्वसिद्धान्तेषु विज्ञानपरिपूर्णेषु प्रकृतिं त्रिधा सप्तधा वा संविभज्य प्रदर्शितवन्तः । यस्तुतस्तु सृष्टिविद्यायां प्रकृतेरेवग्निधविभागीतिहयेन सम्बर्णनमभ्रान्तसिद्धान्ततया कृतं बुधैः । वेदाश्च तथैव व्याकुर्वन्ते । “ये ते पाशा बरुण सप्त सप्त त्रैधा तिष्ठन्ति विशता रुशन्तः ॥ सिन्नन्तु सर्वं अनृतं वदन्तं यः सत्यवाचति तं सृजन्तु ।” इति यजुःश्रुतिः । कारणान्वेषणप्रस्तावेषु यथा प्रकृतेर्भागत्रयमनुसृत्य शास्त्रेषु प्रवर्तते विचारः मुख्यतयेव कार्यविचारस्थलेषु तस्याः सप्तधात्वमवलम्ब्य विषयस्वरूपमवधार्यते । एवं च शाब्दविज्ञानस्य

सौहृन्त्यानुसारतः कार्यजातस्य तत्सम्बन्धिनो नियमवद्धतया प्रदर्शनार्थमेव पुरा सप्तस्वामयस्य संगीतशास्त्रस्य प्रादुर्भावो ऽभवत् । ऊर्ध्वसप्तलोकानामधःसप्तलोकानां च विचारप्रस्तावेषु युक्तिपागोऽनुस्मियते तथा च चतुर्दशभुवनविचारप्रस्तावोऽपि पूर्वोक्तसिद्धान्तानुसारीति सुविदितम् । अज्ञानभूमिसप्तकं ज्ञानभूमिसप्तकं च तत्सिद्धान्तानुसारत एव संनिर्णीयते । ज्ञानस्वरूपभेदानां समथात्वमनुसन्धायैव सप्तदर्शनशास्त्राणामाविर्भावः समभवदिति वैदिकविज्ञानस्य भ्रमहीनत्वं संसाधयतीति नास्ति संशयलेशः । त्रिधाविभक्तविषयवर्णनप्रस्तावेषु त्रिगुणविभागविज्ञानं सर्वोत्कृष्टतया सर्वशास्त्रन्यापितया च परिकीर्त्यते । तथा चाध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकमिति त्रिविधं वैज्ञानिकसिद्धान्तसम्मतं गूढरहस्यं पुरा समाविष्कृतमभूत् । तच्च भावत्रैविध्यं निगमागमग्रन्थेषु सर्वत्रैव सर्वविचारमूलकतया विन्यस्तमभिवर्तते । एवं च वेदेषु पुराणतन्त्रादिषु च नैव किमपि भावान्तरम् त्रिगुणविभागभावत्रयमन्तरेणोपनिबद्धं परिलक्ष्यते । एतद्विज्ञानानुसारतया कर्मोपासनाज्ञानमिति त्रिकांडभेदतो वेदानां संप्रकाशोऽभूद् वेदेषु च त्रिविधा एव श्रुतयः परिलक्ष्यन्ते । ताश्च वक्ष्यमाणरूपेण सुप्रसिद्धाः । अत एव “यथा दुग्धं च भक्तं च शर्करा च सुमिश्रितम् । कल्पितं देवभोगाय परमान्नं सुभोग्यम् ॥ तथा त्रैवियमापन्नः श्रुतिभेदः सुसात्मकः । नयते ब्राह्मणान् नित्यं ब्रह्मानन्दं परात्परम् । ” इति स्मृतिः । अध्यात्मादिति त्रिविधरहस्यं संहितायामस्यामध्यात्मरहस्यवर्णनाध्याये प्रपञ्चितं तत एव द्रष्टव्यं, श्रुतिवत्पूर्वोक्तभेदत्रैविध्यमनुसृत्य श्रीभंगवद्विः पूर्वोक्तार्थैर्महर्षिभिः पुराणादिशास्त्रेषु च समाधिभौतिकपरकीयेतिरूपं भाषात्रैविध्यं समुपनिबद्धम् तथा च तेषां ग्रन्था यथैवाध्यात्मिकादिभावत्रयगर्भितास्तथैव ते समाध्यादिभाषात्रयोपरिबद्धाश्च परिल-

श्यन्ते । अत एव न कोपि शब्दस्तेषां ग्रन्थेषु प्रयुक्तः समाध्यादि-
 त्रिविधभाषाबहिर्भूतः समभिलक्ष्यते । तथा च "समाधिभाषा प्र-
 थमा लौकिकीति तथा परा । तृतीया परकीयेति शास्त्रभाषा
 त्रिधा स्मृता ॥ गुप्तमेतद्रहस्यं वै भाषातत्त्वं महर्षयः । सम्यक् ज्ञा-
 त्वा प्रवर्तध्वं शास्त्रपाठेषु संयताः ॥ समाधिभाषा जीवानां योग-
 बुद्धिप्रदीपिका । नयते नितरामेतान् परमानृतपव्ययम् ॥ सुर-
 म्या लौकिकी भाषा लोकबुद्धिप्रसाधिका । परमानन्दभोगान्ता
 प्रदत्ते नात्र सशयः ॥ परकीया तथा भाषा शास्त्रोक्ता पापना-
 शिनी । जीवान्ता पुण्यलोकानां कुरुते ह्यधिकारिणः ॥" इत्यादि
 श्रीभरद्वाजपुराणसंहितायाम् । त्रिगुणभागानुसारतो जीवानां बु-
 द्धिरपि साधारण्येन त्रैविध्यमवलम्ब्य समुत्पद्यते । त्रिविधाश्च बु-
 द्धिभेदाः प्रधानसम्बद्धाधिकारानुसारतस्त्रिविधानुशासनान्तर्गत-
 रूपेण प्रसिद्धाः । सप्तदर्शनसमूहास्तु योगानुशासनान्तर्गतत्वाद्-
 भ्रान्तबुद्धेरेवाधिकारविषया इति निश्चीयते । स्मृत्यादिशास्त्रद्वार-
 रेण महर्षयः श्रीभगवतः शब्दानुशासनं राजानुशासनञ्चेत्यनुशा-
 सनद्वय स्फुटतया व्याख्यातवतः; श्रीभगवता वेदव्यासेन च शा-
 न्तिपर्वणि विभागत्रैत्रिध्यमेव संनिबद्धम् । त्रिविधवृत्तीनां प्रमोक्ष-
 त्रिविधानेन त्रिविधाधिकारिणां तुल्यरूपेण कल्याणसाधनार्थं
 महर्षिभिरिहोक्तैर्भाषात्रैविध्यं स्वशास्त्रेषु संप्रकटितम् । यथा हि
 भाषया तत्त्वं च स्वरूपनश्चाध्यात्मिकभावो ग्रन्थेषु व्याक्रियते सा
 समाधिभाषेति सकल्प्यते । तथा च श्रीमद्भगवद्गीतासु श्रीभगवद्वा-
 क्यानि प्रायशः समाधिभाषाभाषितानीति ज्ञातव्यम् यथा "सर्वे-
 द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् । असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुण-
 भोक्तृ च ॥ बहिरंतश्च भूतानामचरं चरमेव च । सूक्ष्मत्वात्तद्विज्ञेयं दू-
 रस्थं चातिके च तत् ॥ अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थि-
 तम् । भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं प्रसिष्यु प्रभविष्यु च ॥ ज्योतिषामपि

तद्व्योतिस्तमसः परमुच्यते । ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धि-
 ष्ठितम् ॥” इत्यादि संबोधनपदान्यपहाय सर्वान्येव भगवद्वाक्या-
 नि समाधिभाषोपनिबद्धानि नाजुनप्रश्रवाक्यानि । मुमुक्षूणां बु-
 द्धेः परिवोधनार्थं चित्तस्य च तेषां परमानन्द्याभिरुत्पत्तिसम्पादन-
 र्थं समाधिगम्या एव विषया यथा भाषया लौकिकभावेनेव व्या-
 क्रियन्ते सा लौकिकी भाषेति प्रसिद्धम् पुराणादिषु भाषो लौकि-
 कभाषा, बाहुल्येन प्रयुक्ता परिदृश्यते यथा “ तदोदुराजः क-
 कुभः कौमुद्वं प्राच्या विलिम्पन्नरुणेन शंतपैः । स चर्षणीना-
 मुदगाच्छुचो मृजन्प्रियः प्रियाया इव दीर्घदर्शनः ॥ दृष्ट्वा कुमुदन्त-
 मखण्डमण्डलं रमाननाभं नवकुंकुमारुणम् । वनं च तत्कोम-
 लगोभिरञ्जितं जगौ कलं वामदृशां मनोहरम् ॥ निशम्य गीतं
 तदनङ्गवर्धनं ब्रजस्त्रियः कृष्णगृहीतमानसाः । आजगुरन्त्योन्य-
 मलक्षितोद्यमाः स यत्र कान्तो ज्वलोलकुण्डलाः ॥ दृहन्त्योभि-
 ययुः काश्चिद्दोहं हित्वा समुत्सुकाः । पयोधिश्चित्त्य संयावमनु-
 हास्यापरा ययुः ॥ परिवेषयन्त्यस्तद्वित्वा पाययन्त्यः शिशून्ययः ।
 शुश्रूषन्त्यः पत्नींकाश्चिदश्चन्त्योऽपात्य भोजनम् ॥ लिप-
 न्त्यः प्रमृजन्त्यन्या अञ्जन्त्यः काश्च लोचने । व्यत्यस्तवस्त्रा-
 भरणाः काश्चित्कृष्णान्तिकं ययुः ॥” इत्यादि, अत्रेदं तत्त्वं पर-
 मानन्दपारावारमयानां श्रीकृष्णतत्प्रियतद्दामतत्समयनामवात्स-
 ल्यभोगोचराणां परमदिव्यानां तद्रसप्रायसंस्कृतश्रीवेदव्यासश्रीशु-
 काचार्यैर्षणनात्सर्वपुराणभारतादिभ्य उत्तरं प्रादुर्भविनात् स-
 र्वेषां श्रीमद्भागवतार्थः प्रायः समाधिभाषार्थ एव । परमुक्तप्रका-
 रकभगवद्भावस्य न सर्वैर्यधिकारिणो यतोऽतस्तत्रपसां जनाना-
 मेव बाहुल्यात् करुणावशतया ताल्लोकान् भगवत्संमुत्तान्कर्तुं
 यथा तत्तत्त्ववहृतया भाषया यः सोऽर्थो वर्णित उपनिबद्धः सेव
 भाषा लौकिकीत्यभिप्रायो महर्षीणाम् तदुक्तमुपसंहारो “ मृषा

गिरस्ता ह्यसती रसत्कथा न कव्यते यद्भगवानधोऽक्षजः ।
तदेव सत्यं तदु हैव मङ्गलं तदेव पुण्यं भगवद्गुणोदयम् ॥ तदेव
रम्यं रुचिरं नवं नवं तदेव शश्वन्मनसो महोत्सवम् । तदेव शोका-
र्णवशोपणं नृणां यदुत्तमश्लोकयशोऽनुगीयते ॥ यत्र च प्राची
नगाथायबलंबनेन समाधिगम्यरहस्यानां धर्मानुकूलभावानां वा
दृढतया पुष्टिरानीयते तदर्थमेव प्रयुक्ता भाषा परकीयभाषे-
ति संनिगयते । पुराणतंत्रशास्त्रादयस्तथेतिहासगाथाप्रभृतय-
श्च परकीयभाषया बाहुल्येनोपनिबद्धा दृश्यन्ते । उन्नताधि-
कारिणां पक्षे भाषात्रयमेव पूर्वोक्तं परमानन्ददायकत्वेन धर्मो-
त्साहवर्द्धकत्वेन च परभोपकारीति समाद्रियते । निम्नाधिकार-
वर्तिनान्तु जिज्ञासूनां पक्षे शेषोक्तमेव भाषाद्वयं विशिष्टमुपकारं स-
ञ्जनयति । उदाहरणार्थं गाथादि यथा—पातिव्रत्यधर्ममाहात्म्यार्थं
सत्यवत्सावित्रीगाथा, सत्यरक्षार्थं हरिश्चन्द्रविश्वामित्रगाथादि श्री-
भारते; दुर्वासांबरीपगाथा, रंतिदेवगाथा, भरतचरितं, इत्यादि
श्रीभागवतोद्दिष्टा जीवदुःसहसिणी भाषा परकीयभाषा तस्या-
एव बाहुल्यात्पुराणं स्मृतिभ्यो विभक्तम् । जनसाधारण्येन भग-
वद्भक्तिवैराग्यादिप्रवृत्त्यर्थं पुराणेषु निबद्धा येऽर्थास्तेषु शिरःश्रु-
त्येकवाक्यताभाषादयन्भगवौच्छ्रीमत्पूज्यपादः कृष्णद्वैपायनवेद-
व्यासः परमात्मानं प्रार्थयते तत्र तत्र “रूपं रूपविवर्जितस्य भ-
वतो ध्यानेन यत्कल्पितं स्तुत्या निर्व्वचनीयताऽखिलगुरो दूरी-
कृता यन्मया । व्यापित्वं च निराकृतं भगवतो यत्कीर्ययात्रादिना
संतव्यं जगदीश ! तद्विकलता दोषत्रयं मत्कृतम् ॥ ” एवं च
समाधिभाषायां न कुत्र चित् विरोधः किं तु लौकिकपरकीयभा-
षाम्यां वर्णितेऽर्थे एव क्वचिद्भेदो भवितुमर्हतीति पुराणेषु च न
विरोधांशः । आध्यात्मिकतत्त्वस्य पूर्वोक्तरीत्या त्रिधा सप्तधा वा
विभागप्रकारं सम्पग् ज्ञात्वेव धर्माचार्यैर्धर्मोपदेशाः प्रदातव्या
इति महर्षिभिः सर्वैः श्रीभगवद्भिः समादिष्टम् ॥

अगणितसंख्यारूपेणापि प्राकट्यमायातानां तंत्रशास्त्राणा-
मधुना बहव एवोत्कृष्टग्रन्था लोपं गता इति सिद्धं प्रमाणैर्बहुविधैः ।
यथा हि ब्राह्मणग्रन्था वैदिकानां कर्मोपासनाकाण्डानां मुख्यस-
हायकरूपतया परिगण्यन्ते तथैव स्मृतिसिद्धकर्मकाण्डानां पौ-
राणिकोपासनाविधीनां निर्व्वर्हिऽपि तन्त्राणां सहायकत्वमवश्य-
मेवापेक्षणीयम् । फलतस्तु सर्व्वजीवहितकारिणोऽध्रान्तसिद्धान्तपु-
र्णस्य सनातनधर्मविज्ञानस्यानुसारेण निगमागमप्रभृतौनि सर्व्व-
प्येव शास्त्राणि स्वस्वाधिकारविषयेषु सर्व्वथैव माननीयानि भ-
वन्ति । एतदेव हि विज्ञानमहत्त्वम् । पूर्व्वोक्तलक्षणोपेतानि त्रिवि-
धभाषामयानि वेदानुकूलपुराणशास्त्राणि जीवगणानामाधुनिकानां
परमोपकारं संसाधयन्ति । तदनन्तरञ्च भवन्ति चतुर्थाधिकारविष-
यकाणि तन्त्रशास्त्राणि । तत्र च पुराणरीत्या विद्यमानेऽपि
भाषावेच्छिद्ये अधिकारभेदस्योपरि विलक्षणमेव लक्ष्यं परिगमितम् ।
अतश्च गुणत्रयभेदानुसारेण तन्त्रेष्वपि त्रिविधाधिकाराः परिदृश्य-
न्ते । विज्ञानभाष्यतंत्रे च मध्यमोत्तमाधिमात्रनामभिरधिकारा उक्ताः
तथा महानिर्वाणतंत्रे च वीराचारपद्मयाचारदिव्याचारनाम्नाऽऽचा-
रत्रैविध्यं चोक्तं तत्र त्रिगुणाधिकारपरतथैवोक्तम् । अत एव तंत्राणा-
मपि त्रैविध्यमुक्तं श्रीशिववाक्यं यथा—“यदुक्तं ते मया तन्त्रं त्रि-
विधं त्रिगुणात्मकम् । तामसं कुत्र संप्रोक्तं राजसं चापि कुत्र
चित् । सात्त्विकं तत्र कुत्रापि धीमान् तस्मात्तदुद्धरेत् । तामसं
नरकायैव स्वर्गाय राजसं प्रिये । सात्त्विकं मोक्षदं प्राहुस्तुरीयं नि-
ष्कलं शिवे । ” इति । तानि च तंत्राणि आगमनाम्ना प्रसिद्धानि
तदुक्तं शिवसारतंत्रे—“आगतं शिवक्रेम्यो गतं च गिरिजामुखे ।
मतं श्रीवासुदेवस्य तस्मादागम उच्यते । ” इति । यद्यपि वेदे निगम-
शब्दः वेदानुकूलेषु सर्व्वेष्वपि शास्त्रेषु आगमशब्दो रूढया व्यवहृतो
दृश्यते तथापि तत्रैवपि तत्तत्प्रवर्तकाचार्यैर्व्यवन्धितोऽयं शास्त्रे-

प्वपि तंत्रशब्दव्यवहारः पूर्वतंत्रं पाणिनीयतंत्रं इत्यादि । तथा च
 तैत्तत्रप्रवर्तकाचार्येभ्यो विस्तारमापन्नं कर्मापासाङ्गानानुशासनक-
 र्त्तं यत्किमपि तदेव तंत्रमुच्यते । उक्तं च रुद्रयामले—“आगमं निगमं
 चैव तंत्रशास्त्रं द्विधा मतम् । महेश्वरेण यत्प्रोक्तमागमं तन्निगद्यते ॥
 देवीप्रोक्तं महातंत्रं निगमं तद्विदुर्बुधाः” इति । किं च महर्षिप्र-
 णीतानि यानि यानि तंत्राणि तान्युपतंत्रानाम्ना प्रसिद्धानि । तेषां
 तंत्राणां नामादिदिग्दर्शनमात्रं यथा—“सिद्धीश्वरं महातन्त्रं का-
 लीतंत्रं कुलार्णवम् । ज्ञानार्णवं नीलतंत्रं फेत्कारीतंत्रमुत्तमम् । देव्या-
 गमं उत्तराख्यं श्रीकमं सिद्धियामलम् । मत्स्यसूक्तं सिद्धसारं
 सिद्धिसारस्वतं तथा । वाराहीतंत्रं देवेशि योगिनीतंत्रमुत्तमम् ।
 गणेशविमर्षिणीतंत्रं नित्यातंत्रं शिवागमम् । चामुण्डाख्यं महे-
 शानि मुण्डमालाख्यतंत्रकम् । हंसमाहेश्वरं तंत्रं निरुत्तरमनुत्तमम् ।
 कुलप्रकाशकं देवि कल्पं गान्धर्वकं शिवे । क्रियासारं निबन्धा-
 ख्यं स्वतंत्रं तंत्रमुत्तमम् । सम्मोहनं तंत्रराजं ललिताख्यं तथा
 शिवोराधाख्यं मालिनीतंत्रं रुद्रयामलमुत्तमम् । बृहच्छ्रीकमतंत्रञ्च
 गवाक्षं सुकुमूदिनी । विशुद्धेश्वरतंत्रञ्च मालिनीविजयं तथा । सप-
 याचारतंत्रञ्च भैरवीतंत्रमुत्तमम् । योगिनीहृदयं तंत्रं भैरवं पर-
 मेश्वरि । सनत्कुमारकं तंत्रं योनितंत्रं प्रकीर्तितम् । तंत्रान्तरञ्च
 देवेशि नवरत्नेश्वरं तथा । कुलचूडामणिं तंत्रं भावचूडामणीयकम् ।
 मंत्रदेवप्रकाशञ्च कामाख्यानामकं तथा । कामधेनुः कुमारी च
 भूतडामरसंज्ञकम् । मालिनीविजयं तंत्रं यामलं ब्रह्मयामलम् ।
 विश्वसारं महातंत्रं महाकालं कुलामृतम् । कुलोद्देशं कुजिका-
 ख्यं तन्त्रं चिन्तामणीयकम् ।” इति सिद्धसारस्तुते । एवं उप-
 तंत्राणि यथा—“सिद्धोक्तान्युपतंत्राणि कापिलोक्तानि यानि च ।
 अत्यद्भुतानि चैतानि जैमिन्युक्तानि यानि च । वसिष्ठः कापि-
 लश्चैव नारदो गर्ग एव च । पुलस्त्यो भार्गवः सिद्धो याज्ञवल्क्यो

भृगुस्तथा । शूनो बृहस्पतिश्चैव अन्ये ये मुनिसत्तमाः । ” इति
 वाराहीतंत्रे । अथान्येषामपि तंत्राणां नामानि यथा—पंचरात्रा-
 गमः, श्रीभागवततंत्रम्, पुरुषोत्तमतंत्रम्, वासुदेवाध्यात्म, ना-
 रायणाध्यात्म, प्रवृत्त, सत्त्वविवेकः, ब्रह्मतर्कः, वायुप्रोक्तः, प्रकाश-
 संहिता, विष्णुरहस्य, नामरहस्य, उपासनारहस्य, कालीसारतंत्र,
 वियांबेभव, दशावतारचन्द्रिका, कला, महिषमर्दिनी, मातृका,
 महानिर्वाण, महालील, महाकालसंहिता, मेरु, दामर, वीरभद्र,
 विजयचिंतामणि, एकजटिका, निर्वाण, त्रिपुरा, कालीविलास,
 वरदा, वासुदेवरहस्य, आदित्यरहस्य, दुर्गारहस्य, गणपति-
 रहस्य, सदाशिवरहस्य, बृहद्रौतभीय, वर्णाद्वय, बृहन्नील,
 बृहद्योनीरहस्य, ब्रह्मज्ञान, अद्वैतवर्णविलास, पुरश्चरणचन्द्रिका,
 रसोद्धास, पञ्चदशी, पिच्छिला, प्रपञ्चसार, परमेश्वर, हंसाय,
 नित्य, लील, नारायणी, नारदीय, नागार्जुन, दक्षिणामूर्ति,
 संहिता, दत्तात्रेय, अष्टावक्र, यक्षिणी, योगसारार्णव, अनूत्तम,
 योगेश्वर, यामलभैरव, राजराजेश्वरी, रेवती, रामार्चनचन्द्रिका,
 शिवार्चनचन्द्रिका, दुर्गार्चनचन्द्रिका, स्वरोदय, इन्द्रजाल,
 कालीतन्त्र, कालीकुलसर्वस्व, कुमारी, कृकलासदीपिका, कंका-
 लमालिनी, कालोत्तर, कल्पसूत्र, गौरीतन्त्र, गन्धर्वतन्त्र, श्रीग-
 णेश, श्रीसूर्य, विमर्षिणी, गुरुतंत्र, गायत्री, गवाक्ष, गवाक्षसं-
 हिता, ज्ञानभाष्य, अन्नकल्प, उत्पत्ति, उत्तर, उड्डीश, यक्षडामर,
 सरस्वती, लक्ष्मी, शारदा, शक्तिसंगम, आगमसर्वस्व, चीनाचार,
 वारारहस्य, श्रीश्यामारहस्य, स्कंदयामल, निगमकल्पद्रुमलता,
 लतासार, ऊर्ध्वीत्राय, शिवसारतंत्र, शिवसंहिता, विज्ञान-
 भाष्य, कुंडलिनी, बृहत्संहिता, मायांबेभव, सनत्कुमाररहस्य,
 गर्गसंहिता, नारदोक्त, वाल्मीकिसंहिता, पुलस्त्यसंहिता,
 इत्यादि । तथा योगिनीजालशम्बरं तंत्रं योगिनीजालदर्शनी-

पायप्रतिपादकम् । तत्रशम्बरतन्त्रमिन्द्रजालवियाविशेषः, पृथिव्यादितत्त्वानामन्यत्रान्यबोधोपायप्रतिपादकम् सिद्धभैरवतन्त्रम्, मायिकभैरवतन्त्रम्, कङ्कालभैरवतन्त्रम्, कालाग्निभैरवतन्त्रम्, शक्तिभैरवतन्त्रम्, योगिनीभैरवतन्त्रम्, महाभैरवतन्त्रम्, भैरवनाथतन्त्रम्, भैरवाष्टकमिदं कापालिकमतप्रतिपादकम्, बहुरूपा शक्तिस्तत्रप्रतिपादकतन्त्राणां गणो बहुरूपाष्टकम्, यथा ब्रह्मणीतन्त्रम्, इदमेव ब्राह्मीतन्त्रम्, माहेश्वरीतन्त्रम्, कौमारीतन्त्रम्, वैष्णवीतन्त्रम्, इन्द्रणीतन्त्रम्, चामुण्डातन्त्रम्, शिवदूर्तीतन्त्रं चेति। ब्रह्मवायष्टकमिदं प्राधान्येन तत्तद्देवताप्रतिपादकम् यामला नाम सिद्धान्तप्रतिपादकानि तन्त्राणि रुद्रयामलादीन्यष्टौ । यथा रुद्रयामलम्, शिवयामलम्, विष्णुयामलम्, ब्रह्मयामलम्, देवीयामलम्, आदियामलम्, गणेशयामलम्, आदित्ययामलम्, शक्ततन्त्रतया चतुःषष्टितन्त्राणामपि यामलतया व्यवहारः । चन्द्रज्ञानतन्त्रम् कामेश्वर्यादिषोडश नित्याप्रतिपादकं, कापालिकमतदर्शकं च तिथिनामधेय नित्येति । श्रीमहासंमोहनतन्त्रं जाग्रतामपिनिद्रितोपायप्रतिपादकम् । वामलुष्टं वामकेश्वरं तन्त्रं चतुःशतीत्यपि कथ्यते । महादेवमहादेवीविष्णुदेवआदित्यदेवगणपतिदेवतन्त्राणि, पञ्चकुलाचारप्रदर्शकम् । वातुलम्, वातुलोत्तरम्, कामिकंचेति । त्रीष्येतानि तन्त्राणि क्षेत्रकर्पणादिविधिप्रतिपादकानि । हृद्भेदतन्त्रम् कापालिकाचारप्रदर्शकम् । तन्त्रभेदगुह्यतन्त्रयोः प्रकाशं रहस्यं वा परकृतमन्त्रतन्त्रप्रयोगाणां परावृत्त्युपायाः प्रदर्शिताः । कालावादं कामशास्त्रं वात्स्यायनादिमतम् । कालासारं रूपादिवृहदुपायप्रतिपादकम् । कुण्डिकामतं गुटिकासिद्धिप्रदर्शकम् । गुटिकापानपात्रम् मतोत्तरं तत्र रससिद्धिप्रकाशकम् । वीणातन्त्रम् । वीणानामयोगिनीसंभोगयक्षिणीत्यस्यानामान्तरम् । तस्याः साधनोपाय-

प्रदर्शकम् । त्रोटलतन्त्रं गुटिकाक्षनपाहुकासिद्धिप्रतिपादकम् । त्रोट-
लोत्तरतन्त्रे चतुःषष्टिसहस्रयोगिनीनां दर्शनोपायः । पञ्चामृततन्त्रं ।
पृथिव्यादिपञ्चभूतानां साधनेन मरणाभावप्रतिपादकं । कापालिक-
तन्त्रम् । रूपभेदादिपञ्चतन्त्राण्युच्चाटनादिप्रतिपादकानि । सर्व-
ज्ञानादितन्त्रपञ्चकं कापालिकसिद्धान्तकदेशि दिगम्बरमताचार-
प्रदर्शकम् । पूर्वतन्त्रादि देवीमतपर्यन्तं तन्त्राष्टकं दिग्म्बरकदेशि-
क्षणकमताचारप्रदर्शकम् । तन्त्रेष्वपि संहितानाम्ना प्रसिद्धो भा-
गोऽस्ति सोऽपि यथा वेदेषु स्मृतिषु पुराणेषु संहितानामकस्तथे-
ति बोध्यम् । यथा शिवसंहिता कपिलसंहिता वसिष्ठसंहितेत्यादि ।
एवमादि निगमागमशब्दवाच्या वैदिकाः प्रमाणग्रन्था बहुकोटि-
संख्याकाः पूर्वं प्रादुर्भूता आसन् ते च कालमहिम्नाऽदर्शनं गता
इदानीं कतमोऽंशोऽपि तेषां नीलम्यत इति यथालाभं संतोष्य-
म् । एवमादि बहूनि तन्त्राणि सन्ति तेषां वचनानि पंचसंप्रदायप्र-
वर्तकाचार्याणां निबंधादिषु संगृहीतानि समुपलभ्यन्ते । तेषां च
युगमाहात्म्यानुसारेणांगीकारो यथा “कृते श्रुत्युक्तमार्गः स्यात्
त्रैतायां स्मृतिसंभवः । द्वापरे तु पुराणोक्तः कलावतामसम्मतः ”
इति ताराप्रदीपम् । अपि च “श्रुतिस्मृतिविधानेन पूजा कार्या
युगत्रये । आगमोक्तविधानेन कलौ देवान् यजेत् सुधीः ॥ न हि
देवाः प्रसदिति कलौ चान्यविधानतः ” । इति विष्णुयामलम् ।
तथा “अशुद्धाः शुद्रकर्मणो ब्राह्मणाः कलिसंभवाः । तेषामा-
गममार्गेण सिद्धिर्न श्रौतवर्त्मना ” । इति विज्ञानभाष्यतन्त्रम् ।
नन्वेवं तमोबहुत्वानि अधर्मपापदुःस्वफलानि तन्त्राणि किमर्थमा-
विर्भूतानीति चेत्सत्यम् । सर्वविधविद्याऽविद्याज्ञानान्धानधर्मार्ध-
पुण्यपापसुखदुःखादिपरस्परं विरुद्धा गतयो यथैकस्मिन्नद्वितीयै
कार्यकारणात्मके ब्रह्मणि सर्वदा व्यवहारदशायां सुप्रतीताः परि-
स्फुरन्ति ता एव च पुनस्तस्मिन् परमार्थदर्शापामप्रतीता वाधि-

ता भवंत्येवमेव किल शब्दब्रह्मणि प्रवृत्तिदशायामानुलोम्येन ।
 त्रिगुणमयाधिकारिणा गुणत्रयात्मकास्तत्तद्रूपा उपदेशाः परि-
 स्फुरति । निवृत्तिदशायाम् च प्रातिलोम्येन तेषामेव त एवोपदे-
 शा वैपरीत्येन परिस्फुरति । तद्यथा “ त्रेगुण्यविषया वेदाः ”
 “ अपामसोमममृता बभूम ” “ वयं स्याम पतयो रयीणाम् । ”
 “ अभिचर छयेनेन यजेत ” इदृशाना विभक्ताधिकारिविषया-
 णा वेदाना “ लोके व्यवयापिपमयसेवा नित्याऽस्य जतोर्न
 हि तत्र चोदना यवस्थितिस्तत्र विवाहयज्ञसुराग्रहैरासु निवृत्तिरि-
 ट्ठा ” इतिस्मृतेः । “ मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्य-
 ति ” इति श्रुतिसचरितः पयाम् तत्त्वमस्याथैक्यसीमानमवगाहते ।
 एवं श्रुतेरर्थं स्मृतयोऽप्यनुगच्छति । पुराणान्यपि च त्रेगुण्य
 भजते निस्त्रैगुण्ये च पर्यवसानं प्राप्नुवति । तथैव तत्राण्यपि,
 “ तत्र सात्वतमाचष्टे नैकर्म्यं कर्मणा यत । वैदिकस्तात्रिको मि-
 श्र इति मे त्रिविधो मखः ” “ वैदिकी तान्त्रिकी दीक्षा ” “ उ-
 भान्या वेदत्रयान्याम् ” इत्यादि तत्र तत्र श्रीमद्भागवतादिषु
 सात्विकागमैर्निवृत्तेरेवोक्तत्वादुत्तमसात्विकाधिकारिपराण्यपि त-
 त्राणि । एव राजसतामसान्यपि । उपासात्रैविध्यं च स्वयं श्री-
 भगवतोक्तम् “ अतवत्तु फल तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् । देवान्
 देवयजो याति मद्भक्ता याति मामपि ” इत्युक्त्या भगवदु-
 पासाश्रेष्ठ्यमन्यदेवाद्युपासायास्त्रिगुणमयत्त्वं चोक्तं परं च, “ ये
 चैव सात्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये । मत्त एवेति तान्वि-
 द्वि न त्वहं तेषु ते मया यजते सात्विका देवान् यक्षरक्षाति रा-
 जसाः । प्रेतान् भूतगणाश्चान्ये यजते तामसा जनाः । ” इति क-
 थनाद्वाजसतामसभावयोरविर्भावोऽपि प्रपञ्चस्य प्रवाहनित्यतया
 नापूर्वः । गुणत्रयविषयकविज्ञानविचारेषु हि प्राकृतिकेऽस्मिन्
 प्रपञ्चे भावानां चातुर्विध्यं प्रतीयते । जडताश्रया, क्रियाश्रयाः,

ज्ञानाश्रयाः, विज्ञानाश्रयाश्च यथाक्रमं उद्भिदाः स्वेदजाः अंहजाः जरायुजा इति । यथा ते च तमःप्रधाना रजःप्रधाना रजःसत्त्वप्रधानाः सत्त्वप्रधाना इति मनुष्येष्वपि चतुर्भावापन्नेषु प्रातिलोम्बेन गुणत्रयसंघतिक्रमणार्थं रजस्तमोमयप्रकृतीनाधिकृत्य तथा तथोपासनाविधीनामावश्यकत्वात्तदाविर्भावः । अकरणात्मदकरणं श्रेय इति वचनादधिभूतमात्रपरदृष्टीनामतिनारितकजडानां कुत्रचिदधिदैवे समाकर्षणे नास्तिकाथमत्वं संपादयितुं तदावश्यकत्वम् । यदि गृहे निवसेत्तत्रं तत्र लक्ष्मीः स्थिरायतोऽप्यज्ञानात्साधकाः सर्वे सर्वेश्वर्यमवाप्नुयुः ॥ सारात्सारतरं तत्रं सर्वसारस्वतप्रदम् ॥ इति बृहन्नीलतन्त्रम् । “तथा समस्तशास्त्राणां तंत्रशास्त्रमनुत्तमम् ॥” इति मत्स्यमूकं । “स ज्ञानी ब्रह्मवित्साधुर्यस्तंत्रं वेत्ति कालिके” इति महानिर्वाणतंत्रम् । इत्यादितंत्रवचनेर्यन्माहात्म्यमुच्यते तथा “स्त्रीशूद्रद्विजवंधूनां तन्त्रज्ञानेऽधिकारिताः एकदेशे परोक्ते तु न तु ग्रंथपुरःसरः” इत्यधिकारिनिर्णायकभागवततंत्रादिवचनेर्योऽसावधिकारो ब्रह्मज्ञानेपि स्त्रीशूद्रादीनामुक्तः स सर्वोऽप्यनुग्रहस्तंत्राणामेवेति सार्वजनीनता तंत्राणां भूषणं न तु दूषणम् । किं च तंत्राणामुत्तमत्वं बहुत्रदृष्टचरं यत अधिभूतादिभावत्रयाणा अभ्यात्मरहस्याध्यायोक्तानां विज्ञानविस्तरस्तथा चतुर्दशानां विद्यानामुपवेदसहितानामष्टादशानां वा विद्यानां विज्ञानविस्तरः परिपूर्णस्तंत्रेषु कृतो दृश्यते । अत एव सर्वविधजीवहितकारित्वं तंत्राणाम् । अधिकारिणामनिर्णयादेव तंत्रेष्वतंकापंक्रमक्षेपः क्रियते जनेरिति । श्रुतिस्मृतिपुराणरहस्यमेव तंत्रेषूपच्यते नान्यत् । देशकालमहिम्ना तु पुराणवचनेष्वपि मूलग्रंथोच्छेदनूतनग्रंथप्रक्षेपादिरूपः प्रपंचोऽस्त्येवेत्येवमादिकारणमुद्भाते जनस्तंत्रमहोद्भवौ । अपि च यथा हि वेदत्रयेण सहाऽऽर्यवेदस्य विद्यते विलक्षणः सम्बन्धस्तथैव शास्त्रांतरेः सह तंत्राणामपि वर्तते विशिष्टसम्बन्ध इति मा-

ननीयम् । अधिकारविषयत्वेऽपि यथाऽथर्ववेदाना परमोपकारि-
त्वं माननीयत्वं च समवधार्यते, तथैव तंत्रशास्त्रसमूहानामपि सर्व-
जनीनतया परमोपकारित्वं माननीयत्वञ्चास्तीत्यत्रनास्ति संशय-
लेशः । एवमधिकारविषयवैचित्र्यात् कलि कालेन च तमःपरिणाम-
कालेन संबद्धत्वात् तंत्राणि बहुधा शिववाक्यरूपेण प्रसिद्धानि ।

अनंतशास्त्रं बहु वेदितव्यं स्वल्पश्च कालो बहवश्च विद्याः । य-
त्सारभूतं तदुपासितव्यं हंसो यथा क्षीरमिवान्द्रुमिश्रम् ॥ इमां
भगवदाज्ञां तु हृदि कृत्य जगद्धितम् । विचार्य संगृहीतेयं मधुसूद-
नसंहिता ॥ टिप्पणीपरिशिष्टाभ्यां सहिता प्रमिता हिता । अनया
विश्वहितकृत्प्रीणा तु मधुसूदनः ॥ एष सद्धर्मसिद्धांतः पूर्वेव नि-
रूपितः । तच्चत्रतस्तु साक्षिसारत्वात्प्रगतार्थता ॥ धर्मदृढबद्धमूलो
वेदस्कन्धः पुराणशास्त्रादयः । ऋतुकुसुमो मोक्षफलो मधुसूदनपाद-
पो जयति । योऽस्योत्प्रेक्षक आदिमध्यनिधने योऽव्यक्तजीवेश्वरो
यः सृष्टेदमनुप्रविश्य ऋषिणा चक्रे पुरः शास्त्रि ताः । यंसंपद्य ज-
हात्यजामनुशयी सुप्तः कुलायं यथा तं कैवल्यनिरस्तयोनिमभयं
ध्यायेदजस्रं हरिम् ॥ तस्य श्रीगुरुदेवस्य पदाब्जे तु समर्पिता ।
सहितामालिका सेयं तत्कृपागुणगुंफिता । ज्ञानविज्ञानपूणाय
विविधाव्ययरूपिणे । शाश्वताय नमस्कुर्मो वेदाय च भवाय
च ॥ योरिमे गुरुभिः पूर्वं ऋषिस्तुपेण मानतः । व्याख्याताः सर्व-
सिद्धांतास्ताभित्यं प्रणमाम्यहम् ॥ तदेतदृचाप्युक्तम् । त-
द्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यंति सुरयः । दिवीव चक्षुराततम् ॥
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॐ तत् सत् ॥

इति श्रीश्रीमन्मधुसूदनसंहिता समाप्ता ॥

विशेष निवेदन.

एक असाधारण प्रतिभाशाली तथा परोपकार वृत्तधारी एवं सुप्रसिद्ध महात्माद्वारा यह ग्रन्थ रत्नप्रणीत हुआ है। अपने ज्ञानक्षेत्रों अगणित धर्म-ग्रन्थ है तथा महाभारत जैसे असाधारण इतिहास और श्रीगीताजी जैसे बलौकिक वैज्ञानिक ग्रन्थ हैं। परन्तु कोई ऐसा आश्रम के देशकाल उप-योगी छोटा ग्रन्थ न था कि जिसमें सदाचारसे लेकर ब्रह्म सद्भावपर्यन्त सनातन धर्मके सब अंगोंका पूरा स्वरूप दर्शित हो। और सनातन धर्मका सिद्धान्त ग्रन्थ रूपसे धर्म शिक्षाके विस्तारमें काम आने। इस महान् धभावके दूर करनेके लिये यह ग्रन्थ प्रकाशित किया गया है। ग्रन्थरत्नके अध्यायोंके नाम पाठ करनेसेही ग्रन्थकी अपूर्वताका अनुमान होसकेगा।

शीघ्रताके कारण शुद्धाशुद्ध पत्र आदिप्रकाशित नहीं हुए हैं। सो शुद्ध शुद्ध पत्र, विषयानुक्रमणिका मुखवन्ध, समालोचना आदि पीठेसे प्रकाशित किये जायेंगे। सो जिन जिन ग्राहक महाशयोंके निकट वे नहीं पहुँचेंगे उनके समीप पीठेसे बिना मूल्य भेजदिये जावेंगे। इति।

प्रकाशक,

पंडित श्रीधर शिवलाल.

ज्ञानसागर छापखाना, बम्बई.